

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**İSMET İNÖNÜ'NÜN ŞAHSİ HAYATI, ASKERLİĞİ VE
BİBLİYOGRAFYASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Neslihan AVCI

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Selma GÖKTÜRK ÇETİNKAYA

Bilecik, 2022
10295484

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**İSMET İNÖNÜ'NÜN ŞAHSİ HAYATI, ASKERLİĞİ VE
BİBLİYOGRAFYASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Neslihan AVCI

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Selma GÖKTÜRK ÇETİNKAYA

Bilecik, 2022

10295484

BEYAN

İsmet İnönü'nün Şahsi Hayatı, Askerliği ve Bibliyografyası adlı yüksek lisans/doktora/sanatta yeterlik tezi/dönem projesinin hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel araştırma ve etik kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmının Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını, aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Bu çalışmanın, Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP), TÜBİTAK veya benzeri kuruluşlarca desteklenmesi durumunda; projenin ve destekleyen kurumun adı proje numarası ile birlikte, ETİK KURUL onayı alınması durumunda ise ETİK KURUL tarih karar ve sayı bilgilerinin beyan edilmesi gerekmektedir.	
DESTEK ALINMIŞTIR	DESTEK ALINMAMIŞTIR ✓
Destek alındı ise;	
Destekleyen kurum;	
Desteğin Türü	Proje Numarası
1- BAP (Bilimsel Araştırma Projesi)	
2- TÜBİTAK	
Diğer;.....	
ETİK KURUL onayı var ise;	
ETİK KURUL karar tarih/sayı:/.....

Neslihan Avcı

/02/2022

ÖN SÖZ

İsmet İnönü, İkinci Abdülhamid Döneminden yetmişli yılların başlarına değin, 89 yıllık ömrünün seksen seneye yaklaşan kısmıyla Türk Tarihinin askeri, siyasi, bürokrasi ve diplomatik yönlerinin aydınlatılmasında faydası en fazla olan isimlerden biridir. İstibdat Döneminden İttihatçı yönetime, Büyük Harp yıllarından Milli Mücadeleye ve İkinci Dünya Savaşı'na, TBMM'nin ve Cumhuriyet rejiminin ilk yarım yüzyılına, demokrasiye geçişten darbelere, tek partili hayattan iki meclisli süreçlere uzanan geniş bir tarih yazımını İsmet İnönü'nün biyografisi ışığında okuyabilmek amacıyla bu tez ortaya konmuştur. Uzun ve dolu ömrünün tamamının işlenebilmesinin güç olabileceği endişesi ile tezde İnönü'nün sadece askeri yaşantısına yer verilmiştir. Bunun öncesinde ise ailesine ve kişisel özelliklerine değinilen ilk bölüm hazırlanmıştır.

Tezin son bölümü olan bibliyografya kısmında da bu denli mühim dönem ve konuların şahidi olan İsmet İnönü ile ilgili eserlerin bir kataloğu hazırlanmak istenmiştir. Elbette tamamlanan bu tez gibi ortaya konacak pek çok yeni çalışma, sonraki süreçte bu bibliyografyanın üzerine yeni fihristler eklenmesine neden olacaktır. Buradan yola çıkarak tezin bu kısmında amacın yeni çalışmalara örnek teşkil etmesi, kaynaklık etmesi ve üzerine konulacaklarla beraber İsmet İnönü Bibliyografyasının daha geniş boyutlara ulaştırılmasıdır.

Bu çalışmanın hazırlanması esnasında ve öncesinde eğitim hayatımı maddi manevi tüm imkanları ile destekleyen anne ve babama, öğrendiğim her yeni bilginin ilk dinleyicileri olan, tüm heyecanımı benimle paylaşan kız kardeşime ve değerli arkadaşım Murat'a çok teşekkür ederim. Çalışma esnasında bana fikirleri ile daima yol gösteren, samimi yardımlarını esirgemeyen çalışma disiplini ve akademik duruşunu kendime örnek aldığım saygıdeğer tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Selma GÖKTÜRK ÇETİNKAYA'ya en derin saygılarımı ve teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca savunma esnasında bilgi ve birikimleriyle teze sağladıkları katkı dolayısıyla jüri üyeleri Doç. Dr. Tufan TURAN ve Dr. Öğretim Üyesi Dilara USLU Hocalarıma teşekkür ederim.

Neslihan AVCI

.../02/2022

ÖZET

İSMET İNÖNÜ'NÜN ŞAHSİ HAYATI, ASKERLİĞİ VE BİBLİYOGRAFYASI

1884'te İzmir'de doğan İsmet İnönü, 1892'de Sivas Askeri Rüştiyesi'ne girerek adım attığı askerlik hayatını 1927 senesine değin devam ettirmiş; otuz beş senelik bu dönem içinde pek çok harp ve isyana karşı mücadelesini sürdürmüştür. Hareket Ordusu'nda, Yemen İsyanı'nda, Balkan Harbi'nde ve Birinci Dünya Savaşı'nda karşımıza çıkan İnönü, “*Milletin makûs talihini yenen*” komutan olarak Türk Tarihinde yerini almıştır. Azimli, çalışkan, uyumlu kişiliği ile üstlerinin dikkatini çeken İsmet İnönü, Türkiye'nin siyasi, askeri ve diplomasi tarihine olduğu kadar sosyal yapısına, eğitsel ve kültürel gelişmişliğine, ekonomik kalkınmasına ışık tutabilecek kadar aktif bir hayata da sahiptir.

İsmet İnönü, sanata ve spora düşkünlüğü, hayatının her anını dolu yaşamaya odaklanmış karakteri ve ailesine düşkünlüğü ile bilinmektedir. Oldukça yoğun ve yorucu bir hayatın içine ne kadar çok ve farklı şeyin sığdırabileceğinin en güzel örneği olan İsmet İnönü'nün askeri ve özel hayatının birlikte temel alındığı bu çalışma, aynı zamanda Türk tarihinin oldukça uzun bir döneminin yazımına rehberlik etmek gayesiyle bibliyografik bir içeriğe de sahiptir. Tezin hazırlanmasında resmi yayınlar, arşiv belgeleri, TBMM tutanakları, hatıralar, tetkik eserler ve süreli yayınları içeren geniş bir kaynak taraması yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İsmet İnönü, Birinci Dünya Savaşı, Milli Mücadele, opera, satranç, at biniciliği.

ABSTRACT

PERSONAL LIFE, MILITARY SERVICE AND BIBLIOGRAPHY OF İSMET İNÖNÜ

İsmet İnönü who was born in İzmir in 1884 entered the Sivas Military High School in 1892 and continued military life until 1927; during this thirty-five-year period he continued the struggle against many wars and rebellions. İnönü who was in the Movement Army, Yemen Revolt, Balkan War and First World War took its place in Turkish History as the commander who “defeated the bad luck of the nation”. İsmet İnönü who attracts the attention of his superiors with his determined, hardworking and harmonious personality has an active life enough to shed light on Turkey’s political, military and diplomatic history as well as its social structure, educational and cultural development and economic improvement.

İsmet İnönü is known for his fondness for art, sports and his character that focused on living every moment of the life to the fullest and fondness for his family. This work which is the best example of how many and different things can fit into a very busy and tiring life is based on the military and private life of İsmet İnönü and also has a bibliographic content in order to guide the writing of a very long period of Turkish History. The preparation of the thesis a wide range of search for resources including official publications, archive documents, minutes of the Grand National Council of Turkey, memories, examined works and periodicals were made.

Keywords: İsmet İnönü, World War I, National Struggle, opera, chess, horse riding.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
TABLolar LİSTESİ.....	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	vii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İSMET İNÖNÜ'NÜN ŞAHSİ VE TAHSİL HAYATI

1. İSMET İNÖNÜ'NÜN ŞAHSİ HAYATI.....	5
1.1. İsmet İnönü'nün Annesi, Babası ve Kardeşleri.....	5
1.2. İsmet İnönü'nün Evliliği, Eşi Mevhibe Hanım, Çocukları ve Torunları.....	8
1.3. İsmet İnönü'nün Uğraşları.....	15
2. İSMET İNÖNÜ'NÜN EĞİTİM HAYATI.....	32
2.1. İsmet İnönü'nün Sivas'taki Tahsil Hayatı.....	32
2.2. İsmet İnönü'nün İstanbul'daki Tahsil Hayatı.....	33

İKİNCİ BÖLÜM

İSMET İNÖNÜ'NÜN ASKERİ HAYATI

1. İSMET İNÖNÜ'NÜN MONDROS MÜTAREKESİ'NE KADAR ASKERİ HAYATI (1906-1918)	38
1.1. İsmet İnönü'nün Edirne'den Yemen'e Kadar Askeri Hayatı (1906-1910).....	38
1.2. İsmet İnönü'nün Yemen'den Balkan Savaşlarına Kadar Askeri Hayatı (1910-1913).....	48
1.3. İsmet İnönü'nün Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Askeri Hayatı (1914-1918).....	51
2. İSMET İNÖNÜ'NÜN İKİ MÜTAREKE ARASI DÖNEMDE ASKERİ HAYATI (1918- 1922).....	60
2.1. İsmet İnönü'nün Anadolu'ya Geçene Kadar Askeri Hayatı (1918-1920).....	60
2.2. İsmet İnönü'nün Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği Döneminde Askeri Hayatı (1920- 1921).....	67
2.2.1. İsmet İnönü'nün Düzenli Ordu Kurma Çabası ve Çerkez Ethem ile Mücadelesi.....	67

2.2.2. İsmet İnönü ve Birinci İnönü Muharebesi.....	76
2.2.3. İsmet İnönü ve İkinci İnönü Muharebesi.....	79
2.3. İsmet İnönü'nün Batı Cephesi Kumandanlığı Döneminde Askeri Hayatı (1921-1922).....	82
2.3.1. İsmet İnönü ve Kütahya-Eskişehir Muharebeleri.....	82
2.3.2. İsmet İnönü ve Sakarya Meydan Muharebesi.....	84
2.3.3. İsmet İnönü ve Büyük Taarruz.....	86

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSMET İNÖNÜ BİBLİYOGRAFYASI

1. İsmet İnönü İle İlgili Yazılmış Makaleler.....	91
2. İsmet İnönü İle İlgili Yazılmış Tezler.....	109
3. İsmet İnönü İle İlgili Yazılmış Kitaplar.....	116
4. İsmet İnönü İle İlgili Yazılmış Bildiriler.....	132
SONUÇ.....	134
KAYNAKÇA.....	137
EKLER.....	151

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1.1. İsmet İnönü'nün Aldığı Madalyalar ve Nişanlar.....**36**

Tablo 1.2. İsmet İnönü'nün Aldığı Rütbeler ve Atanma Tarihleri.....**56**

KISALTMALAR

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

a.g.e: Adı geçen eser

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bkz.: Bakınız

C.: Cilt

CA: Cumhuriyet Arşivi

Çev.: Çeviren

CHP: Cumhuriyet Halk Partisi

Der.: Derleyen

DP: Demokrat Parti

Edt.: Editör

Haz.: Hazırlayan

S.: Sayı

s.: Sayfa/Sayfalar

ss.: Sayfa Sayısı

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TBMMZC: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerides

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

GİRİŞ

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren hızla büyüyerek ve gelişerek yayıldığı üç kıtalık coğrafyada 18'inci yüzyıldan itibaren ayakta kalma mücadelesi vermeye başlamıştır. Birbiri ardına gelen yenilgiler ve toprak kayıpları dışında devlet, içeride de isyanlar ve yönetim aksaklıkları ile baş etmeye çalışmıştır. 1800'lü yıllara gelindiğinde birtakım kurumlarda yenileşme ve iyileştirme hareketlerine başlayan Osmanlı Devleti aynı zamanda Avrupa'ya öğrenci göndermeye ve dahası Batılı tarzda eğitim kurumlarına ağırlık vererek bu gerileme karşısında köklü bir adım atmaya çalışmıştır. Orduda yeni bir düzenlemeye gidilmiş ve bunun dışında Tanzimat ve Islahat Fermanları ile sosyal hayatta Batılı anlamda bir zemine oturtulmaya çalışılırken 1876 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin ilk Anayasası olan Kanun-i Esasi yürürlüğe konmuştur. Devletin kuruluşundan itibaren mutlak hakim olan padişahın yetkilerini bir meclis ile paylaşması için uygun ortam hazırlanmışken bu kez de sonun başlangıcı olarak nitelendirilebilen 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi) yenilgisi ile Osmanlı Devleti bir kez daha darbe almıştır.

Savaşın sonunda imzalanan Yeşilköy/Ayastefanos Anlaşması ile Ruslar İstanbul Boğazı'na ve hatta Balkanlara kadar adım atmayı başarmışlardır. Fransız İhtilali ile yayılan Milliyetçilik fikrinin Panslavizm politikası ile Balkanlardaki temsilcisi olan Rusların bu ilerleyişi Balkan milletlerinin iyice hareketlenmesine sebep olmuştur. Bu hareketlilik Osmanlı Devleti'ni yeni bir savaşa sürüklerken hemen öncesinde İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali ve Yemen'de uzun yıllardır aralıklarla devam eden isyan hareketleri de 1900'lü yılların başında Osmanlı Devleti'nin başlıca meseleleri haline gelmiştir. Yüzyıllardır Osmanlı hakimiyetinde bulunan Rumeli topraklarının Balkan Harbi ile kaybı Osmanlı topraklarında büyük bir üzüntü ve sarsıntı ile karşılanmışken bu kez de devlet Avrupa'da başlayan yeni bir savaşın içine girmiştir. Osmanlı Devleti Almanya'nın yanında yer alarak girdiği Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgi ile çıkmış, dahası ateşkes adı altında imzalanan Mondros Mütarekesi ile kısa süre içinde orduları lağvedilmiş ve toprakları işgal edilmiş; devletin akıbeti galip devletlerin eline kalmıştır. Memleketin dört bir yanına asker çıkararak devletler bununla yetinmeyerek Yunanistan'ın İzmir'i işgalini desteklemiş, çok geçmeden kendileri de İstanbul'u resmen işgal ederek Osmanlı hükümetini çaresiz bırakmışlardır.

Tüm bunlar olup biterken 1800'lü yılların sonunda dünyaya gelen İsmet İnönü kendisinin de ifade ettiği gibi çökmekte olan bir imparatorluğun şahitlerinden biri olmuştur. Bu durumu *“Bir büyük imparatorluğun çökmekte bulunduğu kaygısı ve memleketi kurtarmak ödevinde olduğumuz düşüncesi bizim gençlik yıllarımızın en unutulmaz hatırasıdır”* diyerek

ifade etmiştir (İnönü: 2018: 23). Erken yaşlarından itibaren kendisini memleketin geleceği konusunda sorumlu hisseden İnönü birçok kez üstlendiği görevler ile bu sorumluluğun hakkını vermiştir. İlk olarak 1906 yılında Edirne’de Kurmay Yüzbaşı rütbesi ile göreve başlamış ve daha o andan itibaren memleket için faydalı işler başında bulunmuştur. Edirne-Bulgaristan sınırında çıkan sorunun çözümü için oluşturulan komisyonda görev alarak dikkat çekmeye başlamış; Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra yine Bulgarlar ile yapılan barış görüşmelerini yürüten komisyonda da kendisi görevlendirilmiştir. Memleketin içinde bulunduğu durumun çözümünü yeni bir yönetim sisteminde gören dönemin pek çok önemli aydını ve askeri gibi İsmet İnönü de anayasal rejime geçilmesinden yana olmuş ve bu nedenle hürriyeti ülkeye getirmek amacıyla faaliyet yürüten İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne üye olmuştur. Edirne’de görev aldığı süre boyunca daima çalışkanlığı ve disiplini ile dikkat çekmiştir. Okuma yazma bilmeyen erlere okuma yazma öğretmek için yaptığı çalışmalarla, subay arkadaşları ile yaptığı fikir alışverişleri ile ya da mesleki faaliyetleriyle daima öne çıkmıştır. Öyle ki dönemin Genelkurmay Başkanı Ahmet İzzet Paşa İsmet İnönü’yü Trakya manevralarında görmüş zekasını stratejisini takdir ettiği bu genç yüzbaşığı önemli görevlerde yanında bulundurmıştır.

İsmet İnönü 1908’de Meşrutiyetin ikinci kez ilan edilmesinin ardından İstanbul’da yeni düzene karşıt olanların başlattığı 31 Mart Ayaklanmasını bastırmak için Trakya’da oluşturulan Hareket Ordusu’nda görev almıştır. Bu görev sonucunda ordunun siyasete karışmaması fikrini benimsemiş ve kendisi gibi bu görüşü savunanlar ile orduyu siyasetten ayırmak için birtakım girişimlerde bulunmuştur. Ancak bundan olumlu bir sonuç alamayınca İttihat ve Terakki Cemiyeti ile olan ilişkisini sonlandırmıştır. Daha sonra Yemen gibi uzak bir bölgede çıkan Zeydi İmam Yahya isyanını bastırmak için Genelkurmay Başkanı Ahmet İzzet Paşa tarafından Yemen çöllerine götürülmüştür. Böylece askerlik mesleği dışında Bulgar sınır meselesi ile başlayan diplomasi yeteneğini daha da geliştirmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Enver Paşa tarafından yaşlılarından güç ve bilgi açısından üstün olduğu düşüncesiyle Harekat Şubesi Müdürlüğü’ne getirilen İnönü, Alman mareşal ve amirallerle iletişim kurma görevini de üstlenen isim olmuştur. İsmet Paşa’nın Mustafa Kemal Paşa ile Harbiye’de öğrenciyken başlayan tanışıklığı ise, İttihat ve Terakki Cemiyeti vasıtasıyla Selanik’te, akabinde de Harekat Ordusu’nun isyanı bastırmak için geldiği İstanbul’da gerçekleşen görüşmelerde perçinleşmeye başlamış, Birinci Dünya Savaşı’nda Enver Paşa’nın Gelibolu ziyaretlerinde beraberinde yer aldığından burada da Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüştür.

Enver Paşa’ya yakınlığı dolayısıyla ilk başlarda kendisinden çekinen Mustafa Kemal Paşa ile 1916’nın sonunda Kafkas Orduları Grubunda, 1917’de İkinci Ordu Komutanlığında beraber görev alan İnönü’nün askeri zekası, bu süreçte Mustafa Kemal Paşa’nın dikkatini

çekmeye başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında başlayan kendisine yönelik güven duygusu, Milli Mücadele yıllarına da taşınmış ve İsmet Paşa bağımsızlık savaşının öncüsü olan Mustafa Kemal Paşa'nın isteği ile Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğine ve Batı Cephesi Kumandanlığına getirilmiştir. Çalışkanlığı, öngörüsünün yüksek, ufkunun geniş olması, verilen işi tam ve düzgün yapması, her an hazırlıklı bulunması gibi bir komutanın maiyetindekilerden beklentisini karşılayabilecek özelliklere sahip bulunması, Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa'ya bu görevleri tevdi etmesindeki en mühim etken olmuştur.

Çevresindekilerin de İsmet İnönü denildiğinde verdikleri cevaplar arasında öncelikli olarak çalışma ve öğrenme tutkusuna gelmektedir. İnönü'nün bu özelliğinin kaynağı ise şahsi hayatına bakıldığında anlaşılmaktadır. Yoğun ve yorucu çalışma hayatına karşın İnönü'nün ailesine verdiği önem, ilgili bir eş ve baba olması, çağdaş bir Türk ailesinin oluşumunu gerçekleştirebilmesi, hükümet ve devletin yönetimini üstlendiği dönemlerde de esas olanın bir aileyi idare edebilmek olduğu bilincinde bulunması dikkate değerdir. Zamanı iyi değerlendirerek her şeye vakit ayırabilmeyi başarabilmiş olan İsmet İnönü, yabancı dil öğrenme ve kitap okuma tutkusunu yaşamının sonuna değin devam ettirmiş; hem zihinsel hem bedensel açıdan zinde kalabilmek adına satranç, briç, bilardo, binicilik, yüzme, atlayış, yürüyüşü spor olarak yapmış ve etrafındakilere de yaptırmıştır. Klasik Batı Müziğine duyduğu hayranlık, Türkiye'de operanın gelişimini sağlamış, tiyatro oyunlarını kaçırmamış, ilerlemiş yaşında viyolonsel öğrenmeye çalışmıştır. Tempolu yaşamının beraberinde getirdiği sağlık sorunlarını da düzenli bir şekilde kontrol altında tutmayı başarabilen İsmet İnönü, 1973'te aramızdan ayrılmıştır.

Hazırlanan tezde İsmet İnönü'nün askeri hayatı anlatılırken bu yoğun ve başarılı çalışmalarının içinde ailesine ve uğraşlarına da fazlasıyla zaman ayırabildiğini gösterebilmek adına özel yaşantısına da bir bölüm ayrılmıştır. İstibdat Döneminden Cumhuriyete uzanan uzun ömründe tarihimizin askeri, siyasal, diplomatik, kültürel, ekonomik gibi birçok ve hatta tüm alanlarında belirleyici kişiler arasında yer almış olan İsmet İnönü'nün anlatılması Modern Türkiye Tarihinin izahını da bir nebze beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda ve dönemin genişliği ile İnönü'nün aktifliği göz önünde bulundurularak tezde yaşamının askeri kısmı 1906-1922 yılları arasını temel alacak şekilde incelenmiştir. Öte yandan şahsi hayatı ve uğraşları ise tüm ömrü baz alınarak hazırlanmıştır. Tezin son kısmında oluşturulan İsmet İnönü Bibliyografyası için oldukça titizlikle çalışılmış olup buna karşın eksik kalmış olabileceği gerçekliği de düşünülmüştür. Esas manada ilgili çalışmalar açısından rehberlik edebilmeyi gaye edinen bu bölümün hazırlanmasında kütüphanelerden ayrı YÖKTEZ, DergiPark, Cumhuriyet Tarihi Anabilim Dalında çalışmalar yapan akademisyenlerin veri sistemlerinden istifade

edilmiştir. Tarihsel Yöntemle hazırlanan tezin kapsamı Türkiye kaynakları ile sınırlı tutulmuş olup konunun genişliği sebebiyle yabancı çalışmalardan istifade edilmemiştir. Bu doğrultuda ve doküman analizi¹ yönteminden hareketle Devlet Arşivleri ATASE, İnönü Vakfı'ndan yararlanılmış, İsmet İnönü ve ailesinin kaleme aldığı anılar, notlar ve mektuplar temele konulmuş, hatıraların okuması yapılmış, tetkik eserler ve süreli yayınlar incelenmiştir.

¹ *Doküman analizi, araştırma verilerinin birincil kaynağı olarak çeşitli dokümanların toplanması, gözden geçirilmesi, sorgulanması ve analizi olarak tanımlanabilen bilimsel bir araştırma yöntemidir.*” Bkz. R. Sak, İ. T. Şahin Sak, Ç. Öneren Şendil, & E. Nas (2021). Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi. Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi, 4(1), 227-250, s. 228.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSMET İNÖNÜ'NÜN ŞAHSİ VE TAHSİL HAYATI

1. İSMET İNÖNÜ'NÜN ŞAHSİ HAYATI

1.1. İnönü'nün Annesi, Babası ve Kardeşleri

Mustafa İsmet İnönü, 24 Eylül 1884 tarihinde İzmir'de o dönemki ismiyle Sarı Hafız Mahallesi'ndeki “*Mekke Yokuşu*” adlı sokakta ya da İngiliz Yokuşunda bulunan 842 numaralı sokak üzerinde dayısının kiraladığı ahşap bir evde² dünyaya gelmiştir (CA, 30.1.0.0/1.2.99; İnönü Vakfı: 2021a; Aydemir, 2000: 18; Çetin, 2000: 316). Babası İzmir Adliyesinde “*Müstantik*” (sorgu yargııcı) olarak görev yapan Hacı Reşit Bey, annesi Cevriye Hanım'dır (CA, 30.10.0.0/45.290.10). Memuriyet nedeni ile İzmir'de bulunan ailenin kökenleri, İmparatorluğun iki farklı yakasına uzanmaktadır. Hacı Reşit Bey'in babası Abdülfettah Efendi, dedesi Feyzullah Çelebi'dir ve Bitlis'in Kürümoğulları Ailesine mensupturlar. Abdülfettah Efendi ticaret ile geçimini sağlamış ve bu sebeple Bitlis'ten Malatya'ya göç etmiştir. Malatya'da dünyaya gelen Reşit Efendi, okumak istediği için İstanbul'a gönderilmiş ve tahsil hayatı bitince memuriyet görevine başlamıştır (Aydemir, 1968: 21).

İsmet İnönü, dedesi Abdülfettah Efendi ile Malatya'dan Sivas'a kendilerini ziyarete geldiğinde tanıştığını belirterek “*uzun boylu, zayıf bünyeli, abani sarıklı*” şeklinde tasvir ettiği dedesinin katıldığı Kırım Harbi'nden anılarını anlattığından bahsetmiştir. Dedesinin Sivas'a gelmesinin ardından ailesiyle Malatya'ya giden İnönü'nün sünnet düğünü de bu süreçte Malatya'da yapılmıştır (İnönü, 24 Ocak 1959: 16). Anne Cevriye Hanım'ın kökleri ise Tunaboyu Deliorman Türklerine dayanmaktadır. Babası Razgradlı müderris Hasan Efendi ve annesi Reşide Hanım'dır (Coşkun, 2019: 52). Babasının bir kaza sonucu vefatı üzerine 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında ağabeyi Hakkı Bey'in kız kardeşleri İlhame ve erkek kardeşi Refet'le beraber kendisini de yanına alarak Razgrad'dan göç etmesiyle ailenin İzmir yaşantısı başlamıştır (Özden, 2018: 42).

Hakkı Bey'in İzmir'de maliye memuru olarak göreve başladığı dönemlerde hukuk fakültesini bitiren Reşit Bey de Çatalca'ya tayin olmuş ve vazifesine başlamıştır. Bir süre sonra

² Bu evi daha sonra İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı sürecinde İzmir Belediye Başkanı Behçet Uz belediye adına satın almıştır. 1950'den sonra ise ev İnönü'nün yakını iş insanı Şerif Remzi Eyent tarafından alınarak yeğeni Ayla Ökmen'e hediye edilmiştir. İnönü'nün yakın arkadaşı Org. Ali Fuat Erden'in kızı olan Ökmen, evi müze olması şartıyla İnönü Ailesine bağışlamıştır. Bugün Konak'ta, Türkyılmaz Mahallesi, İnönü Sokak'ta bulunan 20 numaralı bu ev İsmet İnönü Anı Evi ve Kitaplığı'dır. Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.ismetinonu.org.tr/izmir-ismet-inonu-ani-evi-ve-kitapligi/> Erişim: 9.11.2021. <https://izmirmag.net/mezan/ismet-inonu-ani-evi-ve-kitapligi/> Erişim: 9.11.2021.

Hakkı Bey ile yolları kesişmiş ve aynı büroda çalışmaya başlamışlardır. Hakkı Bey ciddi ve çalışkan bir genç olarak takdir ettiği bu gencin kız kardeşi Cevriye ile evlenmek isteğini her doğumda İzmir’de bulunmak koşulu ile onaylamış (Bilgehan, 1998: 22), bu evlilik 1880 yılında gerçekleşmiştir (Aydemir, 1968: 23). Reşit Bey daima disiplinli bir yaşam sürmüş, etrafında ve ilerleyen yıllarda ailesi içinde dahi ciddi, ağırbaşlı ve otoriter mizacı ile tanınmıştır (Aydemir, 1968: 20; Turan, 2003: 13). 93 Harbi’ne katılan Reşit Bey’le (İnönü, 24.01.1959: 16-17) ilgili olarak İsmet İnönü *Hatıralar*’ında³ “*Babam (Hacı) Reşit Bey ahlak telakkilerinde her manası ile titiz, samimi bir Müslümandı. Terbiyesi sertti. Ben Kolordu Kumandanı iken bile babamla az çok resmi idim*” şeklinde bahsetmiştir (İnönü, 2019: 25). Belki de babasıyla iletişiminin resmi olması nedeniyle İsmet İnönü çocuklarıyla temasını oldukça güçlü tutmuş ve onlara karşı arkadaşça bir yaklaşım içinde bulunmuştur.

Bu konuyla ilgili olarak İsmet İnönü’nün babasından çekindiğini ifade eden Ali Fuat Erden⁴ (Erden, 1999: 20) babasının güneş batmadan evvel evde bulunmasını istemesi nedeniyle dışarıda bulunduğu günlerde eve dönüş saatlerini buna göre ayarladığını da eklemiştir. Reşit Bey en küçük çocuğu yedi yaşında iken hacca giderek “*Hacı Reşit Bey*” olarak anılmaya başlamıştır (Bilgehan, 1998: 23). Milli Mücadele Döneminde İstanbul’da kalmanın kendileri için zor olacağını düşünerek ailesini, gelini Mevhibe’yi ve torunu İzzet’i alarak Malatya’ya göç etmiştir.⁵ Malatya’ya ulaştıktan 40 gün sonra, 29 Eylül 1920’de Hacı Reşit Bey vefat etmiş ve burada toprağa verilmiştir (Bilgehan, 1998: 70). İnönü’nün babası gibi dedesinin de mezarı Malatya’da olmakla beraber Bitlis’te de Kürümoğullarına ait mezarların olduğu bilinmektedir (Aydemir, 2000: 22).

³ İsmet İnönü’nün hatıraları ilk olarak, 1954-1967 yılları arasında haftalık aktüalite dergisi olarak yayımlanan *Akis*’in 24 Ocak 1959 tarihli 238. sayısında okuyucuya sunulmuştur. Hatıralar bizzat İsmet İnönü tarafından kaleme alınmış ve peyderpey yayımlanmıştır. Daha sonra Sabahattin Selek tarafından derlenerek kitap halinde basılmıştır.

⁴ Ali Fuat Erden, 1883 yılında doğmuş, 1900 yılında Kara Mühendishanesi’ni, 1903’te de Harp Akademisi’ni bitirmiştir. Yemen’de, Balkan Savaşı’nda, Suriye’de çeşitli cephelerde görev almıştır. Birinci Dünya Savaşı’nda Suriye’de 8. Ordu Kurmay Başkanlığı yapmıştır. 1926’da tuğgeneral, 1947 yılında da orgeneralliğe yükseltilmiş, Harp Akademileri Komutanlığı ve Askeri Yargıtay Başkanlığı yapmıştır, Ali Fuat Erden, 1957 yılında vefat etmiştir. Bkz. Cumhuriyet, “Hitler’in Karargahı’nda İki Türk”, 13 Şubat 1990, s. 6.

⁵ Mondros Mütarekesi’nden sonra İstanbul’dan Anadolu’ya geçen ve Mustafa Kemal Atatürk’ün önderliğinde Milli Mücadele hareketine öncülük eden, içlerinde İsmet İnönü’nün de bulunduğu 17 kişinin gıyabında yakalama ve idam kararı verilmiştir. Bkz. Osman Akandere, *Damat Ferit Paşa’nın IV. Hükümeti Döneminde Kuva-yı Milliye İleri Gelenleri Hakkında Verilen İdam Kararları*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S. 43, Bahar 2009, s. 343-406. Bu nedenle bu kişilerin İstanbul’da bulunan aileleri de sorguya çekilmiş ve çeşitli zorluklarla karşılaşmışlardır. Hacı Reşit Bey’in evi bir gece Fransız subaylar tarafından basılmış ve kendisine oğlu hakkında sorular sorulmuştur. “Ben yaşlı bir insanım, Anadolu’da olduğumu biliyorum. Onu bulursanız siz bana haber verin.” diyerek subaylardan kurtulan Hacı Reşit Bey bu olaydan sonra Malatya’ya göç etmeye karar vermiştir. Bkz. Bilgehan, a.g.e., s.65.

İsmet İnönü'nün annesi, akıllı ve otoriter bir Osmanlı kadını olan Cevriye Hanım ise henüz 13 yaşında iken evlenmiş, yaşı küçük olmasına rağmen becerikli bir ev hanımı olarak tüm ailesinin yönetimini üstlenmiştir (Bilgehan, 1998: 21-23). Hacı Reşit Bey'in otoriter tutumu ile birlikte Cevriye Hanım'ın akıllı ve yönlendirici kişiliği İsmet İnönü'nün yetişmesinde önemli rol oynamıştır (Turan, 2003; 13). Ali Fuat Erden de anılarında Cevriye Hanım'ın son derece akıllı olduğunu, anılarını kaleme aldığı yıllarda dahi⁶ hafızasını muhafaza ettiğini, İsmet İnönü'nün babasından enerjisini, annesinden de aklını kalıt olarak aldığını ifade etmiştir (Erden, 1999: 20). İsmet İnönü babası Hacı Reşit Bey'de olduğu gibi, otoritesi ve yönetim becerisi ile aileyi her daim ayakta tutmayı başarmış, tüm aile üyeleri ile yakından ilgilenmiş, toplumsal ve siyasal konularda fikir sahibi bir kadın olan annesi Cevriye Hanım'a da saygı ve hürmet ile muamele etmiştir (E. İnönü, I, 2007: 305).

İnönü'nün 1933 yılında “*Ölürsem Valideme Yapılacak İşler*” başlıklı bir liste dahi hazırlamış olması da annesine duyduğu hislerin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Eşi Hacı Reşit Bey'in 1920'de vefat etmesi üzerine Cevriye Hanım 27 Ekim 1959'da vefat edene kadar genellikle oğlu İsmet İnönü ve ailesi ile birlikte yaşamıştır (Turan, 2003: 14). 12 Kasım 1958 tarihli Cumhuriyet'te çıkan habere bakıldığında İnönü'nün rahatsız olan annesi Cevriye Hanım'ı İstanbul'da Çınardibi'ndeki evinde ziyaret ettiği, sonrasında dinlenmek için Taşlık'taki kendi evine geçtiğine dair haber (Cumhuriyet, 12 Kasım 1958: 1) ve kızı Seniha Okatan'ın Erenköyü'ndeki evinde zatürreden vefat etmesi ile öncesinde Prof. Dr. Müfide Küley tarafından tedavi ediliyor olması (Cumhuriyet, 28 Ekim 1959: 1-5) Cevriye Hanım'ın yaşamının belli dönemlerinde İstanbul'a gittiğini göstermektedir ki İnönü'nün oğlu Erdal'a yazdığı mektuplarda da⁷ bunu görmek mümkündür (Dündar, 2015: 219, 272).

Beş çocuk sahibi olan Reşit Bey ile Cevriye Hanım'ın ilk çocukları olan Ahmet Mithat Bey askeri doktor olarak görev yapmış ve yarbaylıktan emekliye ayrılmıştır. İsmet İnönü'den üç yaş büyük olan ve Behiye Hanım'la evliliğinden üç çocuğu bulunan Ahmet Mithat Temelli, emekliliği sonrasında cilt hastalıkları uzmanlığı yapmıştır. Çocuklarının ikisini İzmir'de bir sinema salonu yangınında yitiren Ahmet Mithat Bey, diğer çocuğunu da tifodan kaybetmiştir. Temelli, 21 Şubat 1960'ta vefat etmiştir (Cumhuriyet, 22 Şubat 1960: 1. Milliyet, 22 Şubat 1960: 5). İsmet İnönü'den yaşça küçük olan kardeşlerden Hasan Rıza Bey ise ticaret ile uğraşmıştır. Adalet Hanım'la evlenmiş olan Hasan Rıza Temelli, Ünal Temelli ile Mutlu

⁶ Ali Fuat Erden'in eseri ilk olarak 1952 yılında basılmıştır. Bu tarihlerde Cevriye Hanım'ın yaşı 85'i bulmuştur.

⁷ İsmet İnönü, Erdal İnönü'ye ABD'de eğitim gördüğü sırada 400 mektup yazmıştır. Ömer İnönü'ye de 200 mektup yazan İnönü'nün bu mektuplarıyla beraber Mevhibe Hanım'a yazdıkları da Pembe Köşk'te korunmaktadır. Bkz. Cumhuriyet, 3 Şubat 2011, s. 15.

İlmen'in babasıdır. Temelli'nin damadı Erdem İlmen, Süreyya İlmen Paşa ile Atatürk'ün kayınpederi olan Muammer Uşşaklı'nın torunudur. Hasan Rıza Temelli, 16 Eylül 1972'de hayatını kaybetmiştir (Milliyet, 17 Eylül 1972: 2; Milliyet, 14 Ağustos 1986: 11). İsmet İnönü'nün küçük kardeşi Reşit Hayri ise 31 yaşında Heybeliada'da geçirdiği kriz sonucu⁸ 24 Ağustos 1937'de vefat etmiştir (CA, 30.10.0.0/197.350.17; Cumhuriyet, 26 Ağustos 1937: 1-6). İnönü'nün tek kız kardeşi Seniha Hanım, ağabeyinin Harp Akademisi'nden arkadaşı Abdürrezzak (Okatan) Bey'le evlenmiştir. Hatice Sarpyener, Hüsamettin Okatan ve İrfan Okatan'ın annesi olan Seniha Hanım, 15 Aralık 1964'te vefat etmiştir (Cumhuriyet, 16 Aralık 1964: 3).

1.2. İsmet İnönü'nün Evliliği, Eşi Mevhibe Hanım, Çocukları ve Torunları

“Bu terbiyeli asil aile hiçbir gün bize kendilerine, çocuklarına yapılan iftiradan konuşmadılar. Dert yanmadılar. O sabırlı, nazik, en iyi bir eş ve ana olan Mevhibe İnönü başlarına gelenlerden bir kelime şikayette bulunmadı. Tarih sahifelerinden isimleri silindi. Kendisini ve heykellerini taşıdılar. Okullardan resimleri indirildi, sokaklardan isimleri silindi. Bütün bu iftiralara, haksızlıklara onlar sustular. Kimseyi suçlamadılar. Sabırla karşıladılar ve biz küçüldük hicap duyduk. Bugün manevi huzurunda eğiliyor ve kendisinden, ailesinden af diliyoruz.”

(İlgaz, 1981: 146).

İsmet İnönü 30'lu yaşlarına değin evlilik konusu üzerine ciddi bir biçimde düşünme fırsatı bulamamış (İnönü, 2019: 104); ailesinin tüm ısrarlarına rağmen bu fikre yanaşmamıştır. Birinci Dünya Savaşı devam ederken İsmet Bey'in kurmay başkanlığına atandığı İkinci Ordu'nun doğuya, Diyarbakır'daki karargaha nakil olunması kararlaştırılmıştır (Artuç, 1993: 108). Ordunun Diyarbakır'a hareketinden önce İstanbul'da hazırlık yaptığı sırada, İnönü ailesini ziyaret etme fırsatı bulmuştur. Cevriye Hanım, oğlunun bu ziyaretinde uzun süredir gelin adayı olarak beğendiği komşu kızı Mevhibe ile evlenmesi için kendisine ısrarda bulunmuştur. İsmet İnönü nihayet bu ısrarı düğün öncesinde bir defaya mahsus gelin hanımı görmek şartı ile kabul etmiş ve şartı kabul edilmiştir (Bilgehan, 1998: 28-29; Coşkun, 2019: 124).

1897'de İstanbul'da doğan Mevhibe Hanım da (Yelsalı Parmaksız, 2017: 38) tıpkı kayınvalidesi Cevriye Hanım gibi Bulgaristan'ın Deliorman bölgesinden göç etmiş bir ailedendir. Annesi Ayşe Saadet Hanım, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sırasında Zıştov'dan İzmir'e göç etmiş Recep Ağa'nın kızıdır. Aile daha sonra İstanbul'a taşınmış ve Saadet Hanım burada daha evvel Bulgaristan'dan tanıdıkları Mehmet Ağa'nın oğlu Süleyman Zühtü Bey ile

⁸ Hayri İnönü, Heybeliada'da alkollü bir şekilde Çam Limanı'ndan denize atlaması ile hayatını kaybetmiştir. Bkz. Bilgehan, a.g.e. (1994), s. 246.

evlenmiştir. Süleyman Zühtü Bey erken yaşta vefat edince Ayşe Saadet Hanım, yaşayan tek çocuğu Mevhibe ile kayınpederi Mehmet Ağa'nın Süleymanpaşa'daki konağında hayatına devam etmiştir (Akis, 2 Temmuz 1964: 12; Aydemir, 1968: 115). Saadet Hanım'ın süt halası ve Mevhibe ile yaşıt olan Ayşe adlı Zıştov'dan alınan manevi evladı da yine konağın sakinlerindedir (Bilgehan, 1994: 11). Mevhibe Hanım'ın mirasçısı olması nedeniyle Dr. Süleyman Rifat'la da akrabalık bağları vardır (CA, 30.10.0/22.129.3). Üç buçuk yaşında yetim kalan Mevhibe Hanım'ın yetiştiği Süleymaniye'nin Elmaruf Mahallesi Ayşe Kadın Sokak'taki 20 numaralı evin karşısına Çanakkale Savaşlarının hemen öncesinde yeni komşuları taşınmıştır (Akis, 3 Nisan 1961: 19).

İsmet İnönü'nün ailesinin aynı mahalleye taşınması üzerine gelişen komşuluk ilişkisi neticesinde iki aile birbirini yakından tanıma fırsatı bulmuştur⁹. Gençlerin de kabulüyle 32 yaşındaki Miralay İsmet Bey ve 19 yaşındaki Mevhibe Hanımın nikahları 1916 yılının mart ayı sonunda kıyılmış, düğünleri 13 Nisan 1916'da yapılmıştır (Bilgehan, 1998: 35; Yelsalı Parmaksız, 2017: 43). Mevhibe Hanım iyi yetişmiş bir genç hanım olarak 57 yıllık evlilik hayatları boyunca eşinin en büyük destekçisi olmuştur. Askerlik mesleğinin zor koşullarında, siyasi hayatın iniş çıkışlarında daima eşinin yanında durmuş ve büyük bir özveri ile İsmet İnönü'nün yanında bulunmuştur. Evliliklerinden yirmi bir gün sonra İsmet İnönü İkinci Ordu ile birlikte Diyarbakır'a yola çıkmış ve çiftin bu tarihten sonra ilk görüşmesi on dört ay sonra gerçekleşmiştir. İsmet İnönü, Haziran 1917'de Sina Cephesi Üçüncü Kolordu Komutanlığı'na atandığında (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1987: 10) göreve başlamadan evvel ailesini ziyaret etmiş ve bu ziyaret sürecinde eşiyile birlikte Bursa seyahatine çıkmıştır (İnönü, 2018: 104).

İsmet İnönü bundan sonra ancak 30 Ekim 1918'de imza edilen Mondros Silah Bırakışması neticesinde yeniden İstanbul'a eşinin yanına gelebilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, kendisini Ankara'ya Milli Mücadele için davet edene kadar (Tavukçu, 2019: 21) 34 yıllık yaşamında ilk kez bu dönemde uzun süre ev hayatı yaşamıştır. Yine bu süreçte çiftin ilk çocukları dünyaya gelmiş¹⁰ ve İsmet İnönü oğluna kendisini keşfeden kişi olarak değer verip

⁹ Çanakkale Savaşı nedeniyle İstanbul'un tehlikeye düşmesi üzerine Hacı Reşit Bey 1915'te ailesini Kütahya'ya götürmüşse de Ahmet, İsmet ve Rıza Beyler bu süreçte İstanbul'daki evde yaşamaya devam etmişlerdir. İsmet Bey bu süreçte Liman von Sanders'in kumandasındaki I. Ordu Genelkurmayında görevliydi. Bkz. Bilgehan, (1994), a.g.e., s. 25.

¹⁰ İnönü'nün defterinde oğlu İzzet'in doğduğu 7 Aralık 1919 Pazar günü şunlar yazmaktadır: “Zevali saat altında, sabah namazı vaktinden evvel Mevhibe uyandırdı. Dedi ki işaret gelmiş. Beli şiddetle ağrıyor. Aşağıdan ebeye haber göndermişler. Yatmaya çalıştık. Uyuyamadık, kalktık. Kırmızı odaya gittik. Namazımı kıldım. Ağrı devam ediyor. (Tevellüde Seyfi Bey gelecekti. Onu bekledim öğleye kadar. Onu babama aldım. Sonra beraber çıktık Şehzadebaşı'na.) Yemeğe geldim saat: 1. Ağrı şiddetli. Çok mustarip oluyor. Doktor Burhanettin Bey gelmiş. Daha vakit var. Belki 24 saat sürecek. –Çok mustarip– gittim. Daireye gittim. Saat 5'e gelmeden geldim. Oğlum olmuş.

saydığı Ahmet İzzet Paşa'ya¹¹ vefasına istinaden “İzzet” ismini vermiştir (Bilgehan, 1998: 55; Coşkun, 2019: 258). Ancak savaş devam ederken 1921 yılında oğlu İzzet hastalık nedeniyle vefat etmiştir. Milli Mücadele Döneminde yeniden eşinden ve yuvasından ayrılan İsmet İnönü, bir süre sonra eşini karargaha yakın bulunması için Konya'ya aldırmıştır (Bilgehan, 1998: 79).¹² İnönü, oğlunun vefatını Mevhibe Hanım'ın Konya'ya gelmesi esnasında ve kaybın üzerinden sekiz ay geçtikten sonra öğrenmiştir (Dündar, 2015: 37-38). İzmir'in Yunan işgalinden kurtarılmasının ardından İsmet İnönü ailesini bu kez Konya'dan İzmir'e getirmiştir (Yelsalı Parmaksız, 2017: 45).

Mevhibe Hanım iyi bir ailede yetişmiş, zamanın şartları gereğince ortaokulun birinci sınıfına kadar okuyabilmiştir. Dönemin genç kızları arasında hemen fark edilecek kadar ince, yumuşak huylu ve zariftir. Kitap okumayı seven, sinema ve tiyatroya gidebilen ve enstrüman çalmaya meraklı genç bir hanımdır. Gençliğinde bir kez uzun süredir isminden haberdar olduğu Halide Edip Hanım'ın verdiği konferansa katılmış ve yazarın fikirlerinden etkilenmiştir (Bilgehan, 1998: 19-20). Evlilik yaşına geldiğinde talipleri olmuşsa da acele karar vermekten kaçınmıştır. İsmet İnönü ile evlendiğinde henüz 19 yaşında olmasına rağmen Mevhibe Hanım, Birinci Dünya Savaşı gibi bir süreçte asker eşi olmanın yükünü ve sorumluluğunu taşıyabilmiştir. Milli Mücadele'ye başladığında ise Anadolu'ya geçen İsmet İnönü'nün ardından Hacı Reşit Efendi eşliğinde tüm aile efradı ile beraber Malatya'ya gitmiş, Mevhibe Hanım daha önce görmediği yerlere ve insanlara kolay uyum sağlamıştır. Müziğe olan ilgisi

*Ne güzel oğlum.” İzzet, 17 Kasım 1921'de hayatını kaybetmiş ve İnönü bunu yaklaşık altı ay sonra Konya'ya ailesini ziyarete gittiğinde öğrenmiş olup defterine 19 Mayıs 1922 Cuma günü “İzzet zayı olmuş” şeklinde not düşmüştür. Bkz. İsmet İnönü, *Defterler (1919-1973)*, Haz. Ahmet Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2020, s. 26, 30.*

¹¹ Ahmet İzzet Paşa 1864 yılında Manastır'da doğmuştur. 1884 'te Harp Okulu'nu, 1887'de Erkan-ı Harbiye'yi bitirdikten sonra yüzbaşı olarak orduya katılmıştır. Önce Harp Okulunda coğrafya dersleri vermiş ardından staj için dört yıllığına Almanya'ya gönderilmiştir. Bkz. İsmet Görgülü, “Ahmet İzzet Paşa (Furgaç) (1864-1937)”, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ahmet-izzet-pasa-furgac-1864-1937/>. Osmanlı topraklarına döndükten sonra başta Yemen'de çıkan isyanların bastırılmasında olmak üzere Balkan Savaşında hizmetleri olmuş, ayrıca Birinci Dünya Savaşı'nda İkinci Ordu Komutanlığı ve Kafkas Ordular Grubu Komutanlığı gibi önemli komutanlıklarda bulunmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından padişah tarafından hükümeti kurmakla görevlendirilmiş, yirmi iki gün süren sadaretinden sonra çeşitli memurluk ve nazırlık görevlerinde bulunmuştur. Özellikle Hariciye Nazırlığı döneminde Ankara hükümeti ile iş birliği halinde olarak Milli Mücadeleye destek olmuştur. 25 Ekim 1923 yılında emekliye ayrılan Ahmet İzzet Paşa, soyadı kanununun ardından “Furgaç” soyadını almış, 31 Mart 1937 yılında vefat etmiştir. Bkz. Metin Ayışığı, “Ahmet İzzet Paşa”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 23, İstanbul, 2001, ss. 563-564.

¹² Mevhibe Hanım, 28 Nisan 1922'de yaklaşık iki yıl evvel aranan bir Osmanlı askerinin eşi olarak geldiği Malatya'dan Batı cephesinin zafer sahibi komutanının eşi olarak Konya'ya yola çıkmıştır. Henüz 25 yaşında memleketinden ve eşinden uzak üstelik ilk evladını toprağa vermiş genç kadın artık arka arkaya kazanılan zaferlerin halkın diline dolandığının ve toplum içinde konularının değiştiğinin farkına varmıştır. Konya'ya gidene kadar dinlendikleri her şehirde saygı ile karşılanmış ve hatta birçok kişinin eşinden talep edemediği yardım isteklerini dinlemiştir. Ayrıca yolculuğa çıkmadan evvel edindiği bir deftere seyahat anılarını ve masraflarını gün be gün kaydetmiştir. Bkz. Gülsün Bilgehan, *Mevhibe*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1998, s. 80-90.

sebebiyle İsmet İnönü'nün cepheye gitmeden evvel kendisine hediye ettiği piyanoyu çalabilmek için bir müddet piyano dersleri almıştır (Turan, 2003: 518-520).

İsmet İnönü'nün tesiriyle ata binmeye alışan ve eşiyile sıkça ata binen Mevhibe Hanım, 1932'de ehliyet almış ve Türkiye'de otomobil kullanan ilk kadınlardan birisi olmuştur (Yelsalı Parmaksız, 2017: 75). İlk başta İnönü'nün şahsına ait¹³ Ford marka otomobilini kullanırken Ankara'da sık sık görülen Mevhibe Hanım'a eşi daha sonra spor bir Chevrolet armağan etmiştir (Bilgehan, 1994: 227). Tutumlu ve güçlü bir dini terbiyeye sahip olmasıyla bilinen Mevhibe Hanım, bu özelliklerinde büyükbabasının rolünün büyüklüğüne bizzat dikkat çekmiştir. Pembe Köşk'ün yatak odasında “Allah'ın dediği olur” yazısı yerini hep muhafaza etmiş, ailecek sahura kalkılan Ramazan aylarında zayıf bünyesine rağmen¹⁴ oruç tutan Mevhibe İnönü, 31 Aralık 1949'da yeni yıl dolayısıyla İtalya Sefareti'nin düzenlediği geceye Mevlid Kandiline denk geldiği için çocuklarını göndermemiş ve eşinin alkol almasına müsaade etmemiştir (Bilgehan, 1994: 220; Dündar, 2015: 153, 191). Evinin işlerini genelde kendisi üstlenen ve İsmet İnönü'nün hayattaki en büyük destekçisi olan Mevhibe Hanım'ın günlük yaşamı 1964'te Akis'te şu şekilde özetlenmiştir:

“Her sabah erkenden, 06.30-07.00'de kalkar, İsmet Paşa'nın kahvaltıda yediği beyaz peyniri suya koyar, banyosunu doldurur, elbisesini, gömleğini, kravatını hazırlar, bizzat yaptığı insülin iğnesini kaynatır. Saat 08.00'de İnönü'yü tıraş edecek berber gelince eşini uyandırır ve Başbakanın günlük hayatı başlar. Artık Bayan İnönü'nün nefes alacak bir dakikası bile yoktur. Karşılıklı kahvaltılarını ederlerken, ilaçlarını hazırlar, telefonlara cevap verir. Bayan İnönü ancak, İnönü Başbakanlığa gidince biraz dinlenecek vakit bulur. Ondan sonra da günlük ev galesi başlar. Yemeklerde umumiyetle Paşanın misafiri olur. Öğleden sonraları mecburi resmi ziyaretlerle geçer. Gece ya beraber konsere, operaya giderler, ya da karşılıklı bezik oynarlar.”

Yaşadığı zorlu süreçlerde eşinin en büyük destekçisi olan Mevhibe Hanım gerek diploması gerekse siyaset hayatında; hatta siyaset hayatının en müşkül durumlarında dahi her zaman eşinin yanında yerini almıştır. Atatürk Devrimlerinin uygulayıcısı olan İsmet İnönü'nün bu yolda da yanında yürümüş ve ikinci kez Lozan Görüşmelerine giderken refakat ettiği eşinin

¹³ Şahsi aracı dışında İsmet İnönü'nün resmi otomobili siyah bir Lincoln'dür. Bkz. Bilgehan, a.g.e, s. 227. İnönü, 1961'de başbakanlığı döneminde makam aracı olan Chevrolet yerine ise daha az yakıt harcadığı için Opel kullanmayı tercih etmiştir. Bkz. Kumaş, 2000: 24. Aynı yıl İnönü'nün Volkswagen araç kullanmayı düşündüğüne dair gazetede çıkan haberin ardından firmanın Almanya'dan İnönü ile iletişime geçtiği de bilinmektedir. Bkz. CA, 30.1.0.0/7.41.4.

¹⁴ İnönü'nün Erdal Bey'e yazdığı 29 Haziran ve 1 Temmuz 1949 tarihli mektuplarda bu konuyla ilgili şu satırlar geçmektedir: “Bugün Ramazanın ikisi. Annen oruç tutuyor. Dayanabileceğini zannetmiyorum. Ama istiyor, inşallah sarsılmaz...”, “Ramazan kuş gibi hafif geçiyor. Yalnız annen bugün sararmıştı. Ama söz dinlemiyor. Çok şükür keyfi yerinde...” Bkz. Dündar, 2015: 153-154.

yanında modern bir Türk kadını olarak¹⁵ yerini almıştır¹⁶. Lozan'da geçirdikleri süre zarfında İsmet İnönü, eşinin de diğer diplomat hanımları gibi yabancı dil öğrenmesini istemiş ve bir Fransızca hocası ile bu hususta anlaşmıştır. Ancak Mevhibe Hanım bir erkek hocadan ders alma fikrine olumlu bakmamıştır (Bilgehan, 1998: 124; Turan, 2003: 520). 1924'te İstasyon binasında bir müddet kalarak başladıkları Ankara yaşamlarına İsmet İnönü ve ailesi Çankaya sırtlarında, Kavaklıdere'de satın aldıkları bir bağ evi olan yedi-sekiz odalı Pembe Köşk ile devam etmişlerdir. Pembe Köşk'te İnönülerin ağırladığı ilk çift ise Yakup Kadri Karaosmanoğlu ile eşi olmuştur. İnönü sadece ailesi Heybeliada'da iken evde kalmama alışkanlığına sahip olup bu zamanlarda Ankara Palas'ta konaklamıştır (Bilgehan, 1994: 189, 247).

Atatürk'ün Latife Hanım ile evliliğinin bitmesinin ardından Türk kadınına rol model olması için öne çıkarılan Mevhibe Hanım, Mustafa Kemal Paşa'nın isteğiyle 29 Ekim 1927'de verilen Cumhuriyet Balosu'na Pembe Köşk'te ev sahibeliği yapmıştır. İlk defa bu baloda gece kıyafeti giyen ve başı açık olan Mevhibe Hanım (Derviş, 28.11.1938: 3; Yelsalı Parmaksız, 2017: 50-52), 1928 yılında kurulan Yoksul Kadın Yardım Derneği'nin fahri başkanlığını üstlenmiş¹⁷, İkinci Dünya Savaşı yıllarında hastabakıcılık ve dikiş dersleri almıştır (Turan, 2003: 520). Bunları devletin zor zamanlarında Türk kadınının yapması gereken vazifeler olarak gören Mevhibe İnönü, 1941'de Yardım Sevenler Derneği'nin koruyucu başkanlığı sıfatıyla yaptığı konuşmada da Milli Müdafaa hizmetlerinde gönüllü hasta bakıcılık yapmak, asker hastanelerinin servislerinde çalışmak, ordunun ihtiyaç duyduğu malzemeleri hazırlamak ve dikmek gibi görevler için Türk kadınına hazır olmaya davet etmiştir (Yenigün, 7 Mayıs 1941: 1). 1941'de Türk kadınına Milli Müdafaa hizmetlerine davet eden Mevhibe Hanım, 1944'te yaşanan Bolu, Düzce, Çerkeş ve Gerede depremi sonrası bölgeyi ziyaret etmiş ve dönüşte Ankara Numune Hastanesi'nde hastabakıcılık kurslarına katılmıştır. Yardım Sevenler

¹⁵ 18 Nisan 1923'te İstanbul'dan trene binerken Mevhibe Hanım Beyoğlu'ndan alınan gri gabardin pardösüsünü giymiş, ilk kez çarşafını çıkartmış ve yüzünü açmıştır. İsmet Paşa da Lozan'a indikleri gün olan 21 Nisan'da son kez kalpak kullanmıştır. 17 Temmuz 1923'teki imza törenine siyah bir pardösü ve siyah bir şapka ile katılan Mevhibe Hanım İstanbul'a da pardösülü ve başörtülü dönmüştür. Bkz. Pınar Melis Yelsalı Parmaksız, *Türkiye'nin Modernleşmesinde Kadınlar*, İmge Kitabevi, Ankara 2017, s. 46-49.

¹⁶ Mevhibe Hanım Lozan'dan sonra eşiyile beraber Sofya, Atina, Rusya, Viyana, Paris, Washington, Londra gezilerine dahil olmuştur. Bkz. Akis, "Melek Yüzlü Kadın", 2 Temmuz 1964, s. 12.

¹⁷ 9 Şubat 1928'de "Himaye-i Etfal Kadın Yardım Cemiyeti" adıyla kurulan derneğin ismi "Yoksul Kadınlara Yardım Derneği" olarak bilinmekte iken Atatürk tarafından bu isim 28 Şubat 1938'de "Yardım Sevenler Derneği" şeklinde değiştirilmiştir. Derneğin birinci başkanı Fevzi Çakmak'ın eşi Fitnat Çakmak, ikinci başkanı Türk Kadınlar Birliği Başkanı da olan Nevber Sevüktekin, genel sekreteri Ahmet Ağaoğlu'nun kızı Tezer Taşkıran'dır. Kurucu üyeleri ise Celal Bayar'ın eşi Reşide Bayar, Ahmet Ağaoğlu'nun diğer kızı Süreyya Ağaoğlu, Nimet Uybadın, Melahat Özbudun, Belkıs Otman Hanımlar ve Kırklareli Milletvekili ve Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Başkanı olan Dr. Fuat Umay Bey'dir. Bkz. Hasene Ilgaz, *Atatürk'e 100. Yıl Armağanı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1981, s. 188; Leyla Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*, ATAM, Ankara 1998, s. 167-168; Yelsalı Parmaksız, a.g.e., s. 67-68.

Derneği'nin faaliyetleri ile birlikte ilerleyen bu aktivitelere ilaveten Mevhibe Hanım, 1949'da ikinci kez kurulan Kadın Birliği'nin de onursal başkanlığını üstlenmiştir. Ayrıca İsmet Paşa Kız Enstitüsü'yle bağlantısı yoğun olan Mevhibe Hanım'ın "*milli moda*"nın ilk temsilcisi olarak burada hazırlanan kıyafetleri tercih etmiş, Anadolu motiflerini çağın modasıyla birleştirebilmiştir (Yelsalı Parmaksız, 2017: 71-74).

İsmet İnönü ve Mevhibe Hanım'ın vefat eden İzzet'ten sonra 1924 yılında Ömer, 1926'da Erdal isimli oğulları ve 1930'da Özden adını verdikleri kızları dünyaya gelmiştir (Turan, 2003: 518). Suat Derviş'in 1936'da kendisiyle yaptığı röportajda mühendis ya da asker olacağını belirten Ömer İnönü (Derviş, 10 Eylül 1936: 7), İstanbul Teknik Üniversitesi Makine Mühendisliği Bölümünü bitirmiş, 1945 sonlarında Kaliforniya Teknoloji Enstitüsü'nde yüksek lisansını tamamlamıştır. 1950 yılında hakkında çıkan bir gece Taksim'de Muzaffer Kayalibay¹⁸ isimli bir kişiyi öldürdüğü söylentisi kamuoyunda ve TBMM'de ses getirmiştir. Bunun üzerine İsmet İnönü Demokrat Parti Hükümetinin aynı yıl yürürlüğe koyduğu genel af yasasından oğlunun muaf tutulmasını, yargılanarak aklanmasını istemiştir (Aşık, 2019: 354; Toker, 1991, 2: 57). Erdal İnönü'ye yazdığı mektuplardan anlaşılacağı üzere bu konudan oldukça etkilenen İsmet İnönü, bu mektuplardan 3 Ekim 1950 tarihli olanda "*Hiç üzülmiyoruz. Sen de üzülme evladım. Tarihin politik dramları veya skandalları bize çarpıyor. Amma hepsi dağılıyor ve geri tepiyor. Mücadelelerden şerefle çıkacağımıza hep eminiz*" (Dündar, 2011: 239) derken 12 Temmuz 1951 tarihinde ise "*Bir senedir başımıza örülmek istenen en alçak bir tertip, umumi nefret içinde sona erdi*" şeklinde yazmıştır (Dündar, 2011: 261).

Meşruiyetçi bir karaktere sahip olan İsmet İnönü'nün bu tutumu onun önde gelen bir özelliğini de göstermektedir. Nitekim Cihat Baban'ın da belirttiği üzere "*hiçbir tahrik İnönü'yü anayasa ve kanun dışına çıkarmamıştır... İnönü'ye göre kanun iyi de olsa kötü de olsa onu tatbik etmek lazımdır; kanunları herkes kendi anlayışına göre tatbik ederse anarşi olur...*" (Baban, 1970: 278-279). Neticede Ömer İnönü, hakkında açılan davadan suçsuzluğuna kanaat getirilerek 15 Şubat 1952'de beraat etmiştir. Aynı yıl Engin (Ögelman) Hanım ile dünya evine girmiş ve bu evlilikten 1954'de Hayri ve 1956'da Eren ismini verdiği oğulları dünyaya gelmiştir. Ömer İnönü'nün İsmet, Ömer, Mehmet, Murat ve Münci isimli torunları vardır (Cumhuriyet, 2 Kasım 2007: 7; Bilgehan, 1998, 2: 182-183). Ömer İnönü'nün ikinci kez Mecliste gündeme gelmesi ise 1972 yılında Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan için

¹⁸ 11 Mart 1945'te gerçekleşen trafik kazasında Teknik Okul pansiyon amiri Muzaffer Kayalibay hayatını kaybetmiştir. Kazayı yapan aracın Ömer İnönü'ye ait olduğu ifade edilse de bunun doğru olmadığı sonradan ortaya çıkmıştır. Bkz. Akşam, "Kayalibay Davasının Yalancı Şahitleri Dün Tevkif Edildi", 21 Mart 1952, s. 1-2.

verilen idam kararlarını protesto etmek isteyen dört kişinin Türk Havayolları'na ait Boğaziçi adlı uçağı kaçırmalarıyla gerçekleşmiştir.¹⁹ Suçlular uçağı Sofya Havaalanına indirerek içlerinde Ömer İnönü'nün de bulunduğu 61 yolcuyla rehin alıp Türk Hükümetine birtakım şartlar öne sürmüşlerdir. Dönemin Başbakanı Nihat Erim hem geçmiş olsun dileklerini sunmak hem de fikrini öğrenmek için İsmet İnönü'yü ziyaret etmiştir. Ancak İsmet İnönü “*Devlet pazarlığa oturmaz*” diyerek cevap vermiş ve Bulgar Hükümeti ile yapılan ortak girişimler sonucu suçlular ele geçirilmiştir. Ömer İnönü tüm bunlar dışında gözden uzak bir yaşam sürmeyi tercih etmiş ve siyasete katılmamıştır (Bilgehan, 1998: 181). Lösemi tedavisi gören Ömer İnönü, 2 Mart 2004'te yaşamını yitirmiştir (Cumhuriyet, 3 Mart 2004: 8).

6 Haziran 1926'da Pembe Köşk'te dünyaya gelen (Köse, 2 Kasım 2007: 18) ve ağabeyi Ömer İnönü gibi Çankaya İlkokulu ve Ankara Gazi Lisesi'nde ilk ve orta eğitimini tamamlayan Erdal İnönü, 8 Kasım 1943'te açılan Ankara Fen Fakültesi'nin ilk öğrencilerindendir (E. İnönü, I, 2007: 63, 152). 1947'de ABD'nin Pasadena şehrine giderek ağabeyi gibi Kaliforniya Teknoloji Enstitüsü'nde yüksek lisansını ve doktorasını (Bilgehan, II, 1998: 137), Princeton Üniversitesi'nde doktora sonrası çalışmalarını tamamlamıştır (E. İnönü, I, 2007: 149). 1952'de Türkiye'ye dönen Erdal İnönü Ankara Üniversitesi Fizik Enstitüsü'nde asistan olarak göreve başlamıştır. 1957'de armatör ve CHP İstanbul İl İdare Kurulu üyesi olan Ali Sohtorik'in (Akis, 22 Eylül 1957: 28) kızı Sevinç Hanım ile evlenmiş hemen akabinde ABD'ye “*Barış İçin Atom*” programı çerçevesinde araştırmalar yapmak üzere gitmiştir. 1960'da Türkiye'ye dönerek Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde 1974'e kadar öğretim görevliliği, bölüm başkanlığı, dekanlık ve rektörlük görevlerini üstlenmiştir. 1974'te Boğaziçi Üniversitesi'ne geçerek burada sekiz yıl ders vermiştir. NATO ve UNESCO'nun Yürütme Kurulu üyeliğini, TÜBİTAK Temel Araştırma Merkezi'nin kurucu müdürlüğünü yapmıştır (İnönü Vakfı, 2021b). 1978'de Atom Enerjisi Komisyonu üyeliğine getirilen İnönü (CA, 30.18.1.2./373.146.3), ayrıca Matematiksel Fizik alanına yaptığı katkılardan dolayı uluslararası bir ödül olan Wigner Madalyası'na layık görülmüştür (Odabaşı, 2010: 26). 1961'de düzenlenen CERN Konseyi toplantısına katılmak için Cenevre'ye gönderilen Erdal İnönü (CA, 30.18.1.2./160.29.5); 1963'te, 1966'da ve 1969'da TÜBİTAK'ın Bilim Kuruluna seçilmiştir (CA, 30.11.1.0./302.35.20; CA, 30.11.1.0./316.1.9; CA, 30.11.1.0./345.25.5).

¹⁹ “3 Mayıs 1972 Çarşamba günü Yaşar Aydın, Mehmet Yılmaz, Sefer Şimşek ve Necdet Akça tarafından THY'nin Boğaziçi adlı yolcu uçağı Bulgaristan'a kaçırılır. Rehineler 4 Mayıs'ta serbest bırakılır”. Bkz. Turhan Feyizoğlu, “Deniz/Bir İsyancının İzleri”, *Cumhuriyet*, 16 Mayıs 2004, s. 9.

Erdal İnönü, 1983'te, İsmet İnönü'nün vefatının onuncu yılında İnönü Vakfı'nı kurmuştur (Cumhuriyet, 3 Şubat 2011: 15). 12 Eylül sonrasında, 1983 yılında Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) kurucu başkanı olarak siyasete giren Erdal İnönü, SODEP ve Halkçı Parti'nin birleşmesiyle kurulan Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP)'nin genel başkanı seçilmiş ve bu görevi 1993 yılına kadar sürdürmüştür. 1991-1993 yılları arasında Doğru Yol Partisi (DYP) ile SHP'nin kurduğu koalisyon hükümetinde Başbakan Yardımcısı ve Devlet Bakanı olarak görev yapmıştır. 1992 yılında Berlin'de toplanan 19. Sosyalist Enternasyonal Kongresi'ne Başkan Yardımcısı olarak katılmıştır. Ayrıca kısa bir süre için Dışişleri Bakanlığı yapan Erdal İnönü ani bir karar ile siyasetten ayrılmış ve çok sevdiği bilim çalışmalarına geri dönmüştür. Bundan sonra Sabancı Üniversitesi'nde Bilim Tarihi dersleri vermiş, Bahattin Baysal ile birlikte akademik çeviriler yapmış ve anılarını “*Düşünceler ve Anılar*” başlığı ile üç cilt halinde yayınlamıştır. Erdal İnönü 2006'da kan kanseri teşhisi ile ABD'ye gitmiş ve başarılı bir tedavinin ardından Türkiye'ye geri dönmüştür. Ancak hastalığın zatürreye bağlı olarak yeniden nüksetmesi ile 31 Ekim 2007'de 81 yaşında tedavi gördüğü Houston'da hayata veda etmiştir (Cumhuriyet, 1 Kasım 2007: 10; Yeniçağ, 2007). Özden İnönü, İsmet İnönü'nün şu an hayatta olan tek çocuğudur ve 7 Şubat 1930'da Pembe Köşk'te dünyaya gelmiştir:

“İki buçuk sene sonra İnönü ailesine bir yeni misafir geldi. Bu sefer İsmet Paşa arzusuna nail olmuştu. Karısının doğumu sırasında evin manejinde ata binerek, vakti geçirmeğe, heyecanını yenmeğe çalışıyordu. Bir kızının dünyaya geldiğini duyar duymaz karısının başucuna koştu. Aslında hiç de güzel olmayan kara kuru bebek ona dünyanın en güzel çocuğu gibi göründü. Erdal gibi kızına da öz Türkçe bir isim buldu: Özden...” (Akis, 3 Nisan 1961: 20).

İsmet İnönü kızının doğumunu Atatürk'e bizzat kendisi “*Nihayet bir kızım oldu Paşam*” diyerek haber vermiştir²⁰. Özden İnönü, Çankaya İlkokulu ve Ankara Kız Lisesi'nde eğitim gördükten sonra Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirmiştir. Edinburgh Üniversitesi'nde çalışmalar yapan Özden Hanım, 9 Şubat 1955'te Akis Dergisinin sahibi ve dönemin önemli gazetecilerinden Metin Toker ile evlenmiştir. Evliliğinden Gülsün, Nurperi ve Güçlü ismini verdiği üç çocuk sahibi olmuştur. Zeynep, Ece, Can, Sedef, Pınar, Ozan ve Maya adlı torunları olan Özden Toker, siyasetle ilgilenmemiştir, ancak eşinin DP iktidarı sürecinde cezaevinde bulunduğu iki dönemde de Akis Dergisi'ne makale, haber, röportaj ve anıları ile katkıda bulunmuştur. “*Bir Parisli kadar*” iyi ve rahat konuştuğu Fransızca'yı çocukluk yıllarında Nurullah Esat Sümer'in vasıtasıyla bulunan

²⁰ Atatürk'ün İnönü'nün çocuklarına duyduğu ilgi, sevgi ve yakınlık vasiyetinde de göze çarpmaktadır. Vasiyetin 5. Maddesinde “İsmet İnönü'nün çocuklarına yüksek tahsillerini ikmal için muhtaç olacakları yardım yapılacaktır” ibaresi vardır. Bkz. CA, 30.10.0.0./269.808.1. Öte yandan İnönü ailesi bu yardımı hiç kullanmamıştır. Atatürk, İnönü'nün oğullarının sünnetinde de hediye olarak arkalari imzalı altın kol saati hediye etmiştir. Bkz. Bilgehan, a.g.e. (1994): 232, 268.

Fransız mürebbiyesi Matmazel Marguerite Vuillaume'dan (Cumhuriyet, 2 Kasım 2007: 7; Bilgehan, 1994: 253; E. İnönü, I, 2007: 15), at binmeyi diğer kardeşleri gibi babasından öğrenmiştir. 22 Şubat 1983'te kurulan ve kurucu üyesi olduğu İnönü Vakfı'nın, annesi Mevhibe Hanımın 7 Şubat 1992'de vefat etmesi (Yelsalı Parmaksız, 2017: 78; İnönü Vakfı, 2021c) üzerine başkanlığını üstlenmiştir. Bugün hala bir müze eve dönüştürülen Pembe Köşk'te ikamet etmekte ve yılın belirli dönemlerinde köşkün kapılarını ziyaretçilere açarak Cumhuriyete, Mustafa Kemal Atatürk'e ve İsmet İnönü'ye dair anılarını anlatmaktadır (İnönü Vakfı, 2021d).

1.3. İsmet İnönü'nün Uğraşları

İsmet İnönü, kişisel özellikleri, kendini geliştirmeye olan istidadi²¹ ve gayreti, her alanda ve sürekli öğrenmeye açık düşünce yapısı, kendini tekrarlamayan ve her döneme adapte olan tarzıyla öne çıkan bir asker ve devlet adamı olmuştur. Yalnız kişisel özellikleri ile değil ilgi alanlarının çok yönlülüğü ile de kendinden sonrakilere örnek teşkil edecek bir duruş sergilemiştir. Çocuk yaşından itibaren askerlik mesleğine ilgi duymuştur. Nitekim bu durum yalnızca ilgi olmakla kalmamış, okul yıllarından itibaren kendisini bu meslekte öne çıkaracak unsurları belirlemeye başlamıştır. Bunlardan en mühimi dil öğrenimine büyük önem vermesi olmuştur. Rüştüde öğrendiği Fransızca ile yetinmemiş, Almanların askerlik alanındaki üstünlüklerinin ve Almanca bilen bir asker olarak kazanacağı imtiyazın bilincinde olarak yeni bir dil öğrenme işine girişmiştir (Aydemir, 1968: 29). İlerleyen yaşlarında içerideki gelişmeleri Türk basınından takip eden İnönü, dünya gündemini de yabancı ajanslardan izlemeyi yeğlemiştir (Uğur, 2017: 14). Dil öğrenmek konusundaki hassasiyeti bununla sınırlı kalmamış, mesleğe başladığında ilk görev yeri olan Edirne'ye bir sandık dolusu Almanca ve Fransızca kitabı ile gitmiştir (Coşkun, 2019: 67). Edirne'de Bulgarlar ile yaşanan bir sınır meselesi için görevlendirilen heyette yer alan İsmet İnönü bu kez Bulgar görevlilerle daha iyi anlaşabilmek adına Bulgarca öğrenmeye çalışmıştır (Artuç, 1993: 31; Coşkun, 2019: 75).

İsmet İnönü İngilizce öğrenmeye ise Mondros Mütarekesini takiben İstanbul'da bulunduğu dönemde başlamıştır. Silah bırakışmasından sonra Barış Hazırlıkları Komisyonu'na tayin edilmiş ancak uzayan barış hazırlıkları nedeniyle bolca vakti olmuştur (Artuç, 1993: 136). Bu süreçte de boş kalmamaya özen göstermiş, günlerini kitap okuyarak geçirmenin yanında yeni bir dil daha öğrenebilmek adına kendisine bir İngilizce hocası tutan İnönü, İngilizce derslerine 26 Mayıs 1919'da ara verdiğini, 6 Aralık 1919'da ise başladığını defterine not

²¹ Metin Heper İsmet İnönü'yü "*Kendi Kendini Yetiştiren Adam: İnönü büyük oranda kendi kendini yetiştirmiş bir kişidir*" şeklinde tasvir etmiştir. Bkz. Metin Heper, İsmet İnönü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s.29.

etmiştir (Bilgehan, 1998: 52-53; Dündar ve Çaplı, 2015: 30; İnönü, 2020: 23). Ancak İngilizceye tam manasıyla hakim olmak için Başbakanlık'tan ayrıldığı 1937-1938 yıllarını değerlendirdiği görülmektedir. Bu dönemde Mr. Baker ve Şekip Engineri isimli iki farklı hoca ile çalışmalarına devam etmiştir. Önceki süreçte zorlandığı “th” sesini çıkartmayı bu dönemde başarabilen İnönü, günde 5-6 saat çalışarak öğrendiği İngilizce ile 1938'de İngiliz Büyükelçisine mektup yazabilecek seviyeye ulaşmıştır. İnönü, Engineri ile ayrıca İngiliz siyaset tarihiyle alakalı okumalar da gerçekleştirmiştir (E. İnönü, I, 1996: 63; Bilgehan, 1998: 254).

İnönü'nün yabancı dil konusundaki hassasiyetini çocuklarıyla yaptığı yazışmalardan da anlamak mümkündür. Örneğin lisansüstü eğitim için yurtdışında bulunan oğlu Erdal İnönü'ye 6 Ocak 1950 tarihli mektubunda Almanca çalışıp çalışmadığını sormuştur (Dündar, 2011: 193). Aynı şekilde yine eğitim için yurtdışına çıkan kızı Özden'e sürekli olarak Türk bir arkadaşıyla bulunmanın yabancı dil öğrenmeye belki olumsuz bir katkısı olabileceği değerlendirmesini yapmıştır (Bilgehan, 1998: 190). Eğitim konusunda hassas olan İsmet İnönü, Erdal İnönü'ye 4 Şubat 1948'de gönderdiği mektubunda da şunları yazmıştır: “*İyi bir akademik tahsile ne kadar ehemmiyet verdiğimi bilirsin. Hepimiz öğrenme, hem de akademik ilim düşküniyüz. Bunun zevki ve şerefi, aile içinde sana nasip olacak. Hepimiz seninle ayrıca iftihar duyacağız. Seçkin bir ilim adamı yetiştirmek bir aile için ne mutlu*” (Dündar, 2015: 60).

Sivas Askeri Rüştiyesi'nde eğitim gördüğü yıllarda bir yıl sınıf tekrarı yapan İsmet İnönü bu tecrübesinden fazlasıyla etkilenmiştir. Bu başarısızlığı bir daha yaşamamak için düzenli ve sıkı çalışmayı kendisine prensip edinmiştir (Aydemir, 1968: 28). Ali Fuad Erden, İnönü'de bulunan özelliklerden bahsederken “*çalışkanlık, tetkik ve tettebbü etmek ve öğrenmek merakı ile çok okumak*” ifadelerine de yer vermiştir (Erden, 1952: 238) ki çalışma özelliği hayatı boyunca aynı istek ve arzuyla devam eden İnönü ilk görev yeri olan Edirne'ye vardığında da yoğun bir çalışma maratonunun içine girmiştir (Erden, 1999: 36). Birlikte çalıştığı komutanlarından da bu özelliği nedeniyle sık sık övgüler almıştır. Ahmet İzzet Paşa, “*Mümkün olsa kulaklarımı ona verirdim!*”²² dediği Yüzbaşı İsmet'i (Erden, 1999: 48) Yemen Seferi ile görevlendirildiğinde yanında götürmüştür (Ayışığı, 2013: 51). Rauf Bey de Ahmet İzzet Paşa tarafından Harbiye Nezareti Müsteşarlığına getirildiği zaman İsmet Bey'in durmadan çalışarak dönemin şartlarına göre oldukça büyük bir başarı gösterdiğini söylemiştir. Rauf Bey'e göre İsmet Bey “*çok zeki ve cevvaldi. Sade, sıcakkanlı ve pek sevimli idi*” (Orbay, 1993: 158-159).

²² İnönü'nün gençliğinden beri yaşadığı işitme sıkıntısından ayrı dış yapısındaki bozukluk dolayısıyla da problemleri olmuş, 1932'de bununla ilgili tedaviye ancak başlayabilmiştir. Bkz. Bilgehan, 1994: 230.

İsmet Bey, sadece yakın çevresindeki isimler tarafından değil, diğer ülkelerde de olumlu yorumlar almış bir isim olarak görülmelidir. Öyle ki Milli Mücadele devam ederken Ankara’da bulunan ve Türk-Sovyet ilişkilerinde işlevsel bir rol oynayan SSCB Ankara Büyükelçisi Semyon İvanoviç Aralov tarafından kendisi şu şekilde değerlendirilmiştir:

“Büyük bir asker olan İsmet Paşa, elçiliğimize daha seyrek gelirdi. Kendisi sürekli olarak cephede çalışıyordu. Zaferden sonra da uluslararası konferanslarla uğraştı. Fevzi ve Kazım Paşalar gibi o da Mustafa Kemal Paşa'nın en yakın silah ve mücadele arkadaşlarından biri idi. Mustafa Kemal Paşa, bütün uluslararası önemli meselelerde onun fikrini sorardı. Cephe işleri, gergin bir çalışma, başarılar ve başarısızlıklar, İsmet Paşa'nın yüzüne özel bir ağırbaşlılık damgası vurmuştu. Ordunun her davranışından, her zaman büyük bir kişisel sorumluluk duyardı. İnönü mevkiinde Yunanlılara karşı kazanılan ilk zaferler, onun komutası altında kazanılmıştı ve o, halkın bir şükranı olarak "İnönü" soyadını almıştı. İngiliz-Yunan istilacılarına karşı yapılan son kesin taarruzun bütün hazırlıkları, Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa'nın omuzlarına yüklenmişti.” (Aralov, 1997: 157-158).

İnönü'nün yaşamında kendisine en yakın gördüğü ve “*velinimetim*” dediği Mustafa Kemal Atatürk ise henüz tanışıklıklarının başında, 20 Mayıs 1917’de emrinde görev yaptığı Miralay İsmet Bey için askerlik mesleğinde eşine az rastlanır derecede övgüler içeren şu sicili yazmıştır (Coşkun, 2019: 150; Aydemir, 2000, III: 574; Karaman, 2000: 34):

“Kemah’ta, Kafkas Ordular Grubu Kumandanlığına

Ahiren 20. Kolordu Kumandanlığına naklen tayin buyurulan 4. Kolordu Kumandanı Miralay İsmet Beyin evsaf ve iktidarı hakkındaki mütalaatım aşağıda maruzdur:

Ciddi, faal, gayet fatin, yüksek fikirli, vaziyet ve ahval-i ruhiye-i harbiyeye hakim ve iyi bir nüfuz-u nazara ve sürat-i intikale malik, kolordusunun her türlü ihtiyacını teemmül ve temine çalışmaktan bir an hali kalmaz ve muvaffak olur. Malumat ve vukuf-u askeriye ve ihatalı, doğru ve tereddütsüz karar sahibi, cesur ve karar-ı zatisi ile hareket etmek kabiliyetini haizdir. Orduda ve memlekette deruhde edeceği vezaif ve hidemat-ı mühimme-i vataniye beklenir.

Ordu Kumandanlığı zamanında mühim hareket-ı harbiye vuku bulmamış ise de haiz olduğu iktidar ve havassı mümtaze kendisinin, en mühim hareket esnasında muvaffak olacağı itikadını bahşetmiştir.

Muaşeret-i şayan-ı takdirdir. Mafevk ve madunlarının ve muhitinin emniyet ve itimadını, muhabbetini daima haiz ve müstakim bir zattır.

İkinci Ordu Kumandanı

Tuğgeneral Mustafa Kemal

Sicilde de görüleceği üzere Mustafa Kemal Paşa tarafından çabuk kavrayış gücüne sahip olması, harp psikolojisine hakimiyeti, askeri bilgisi, kararlı duruşu, cesareti ile tanıtılan İsmet Bey, kendisinden büyük hizmetler beklenen, askeri harekatlarda başarı sergileyeceğine dair güven veren, dürüst, ahlak sahibi, görgülü, etrafındakilerin sevgisini kazanmış bir asker olarak tanıtılmıştır. Mustafa Kemal Atatürk’ün İsmet İnönü’ye dair bu görüşlerinin her zaman geçerliliğini koruduğunu, kurdukları sağlam arkadaşlık ilişkilerinde de görmek mümkündür. Benzeri his ve fikirler İnönü’nün yaşamında yer alan farklı kişiler tarafından da duyulmuştur.

Dürüstlük ve sempati uyandırması ile kendisine güven duygusu verdiği Enver Paşa da İsmet Bey’i yakınında bulundurmuş, hatta Alman mareşal ve amirallerle iletişim kurma görevi İsmet Bey’e verilmiştir (Aydemir, I, 2000: 85). İsmet Bey’i Harekat Şubesi Müdürlüğüne

atayan Enver Paşa böylece onun yaşlılarından bilgi ve güç açısından üstün olduğunu ortaya çıkarmıştır (Orbay, 1993: 158). İnönü'nün bilgi ve donanım yönünden hissettiği ve hissettirdiği gücü yaşamı boyunca okumaya ve çalışmaya verdiği değerden aldığı söylenmelidir. Nitekim İsmet Paşa 1926 yılında bir diploma töreni dağıtımında yaptığı konuşmada çalışmaya verdiği önemi “*Bizim yeni ilkelerimizde, özellikle öğrencileri ilgilendirdiği için söylüyorum çok zeki ve çok akıllı olmak birinci derecede önemli özellik değildir. Bizim aradığımız şey ölünceye kadar yorulmaksızın çalışmaya gücü ve hevesi olmaktır*” diyerek ifade etmiştir (Goloğlu, I, 2017: 236).

İsmet İnönü okul yıllarından itibaren etrafındakilerin dikkatini çekmeye başlamıştır. Bunun en önemli örneği şüphesiz arkadaşı Ali Fuat Erden'in kendisi hakkında yaptığı değerlendirmelerdir. Erden, İsmet Bey'i lise yıllarında tanımıştır. Birlikte Almanca çalışmak sebebiyle her cuma günü buluşmuşlar ve bu görüşmelerde Almandan başka özellikle felsefeye dayalı dönemin önemli eserlerini okuyup tartışmışlardır. Ali Fuat Erden o günlerde bile “*İnsan hayatta bir amaç izlemeli*” diyen İsmet Bey'in fikirlerinden çok etkilenmiş; yaşça ve sınıfça küçük olmasına rağmen kendi üzerinde büyük bir saygınlık duygusu uyandırdığını ifade etmiştir (Erden, 1999: 13). “*Bütün ömür boyunca her zaman elde edilmesi millet için aziz olan bir amaç peşinde koştum. Bu bana şevk ve kuvvet vermiştir*” diyen (E. İnönü, I, 1996: 58) ve yaşamı boyunca her zaman dakik olması ile bilinen İsmet İnönü'nün bu alışkanlığı da yine o dönemlere denk düşmektedir. Erden, İsmet Bey'in çalışmak için her cuma tam olarak sözleştikleri saatte, vaktinde gelişinden söz etmiştir (Erden, 1999: 13). Dakik olmanın, randevulara sadık kalmanın Batılılığın ilk şartı olduğunu belirten İnönü, ilerleyen senelerde de genelde buluşmalara ilk gidip bekleyen taraf olmasıyla bilinmektedir (Akis, 3 Nisan 1961: 22). Necdet Uğur'un da belirttiği gibi (2017: 15) İnönü “*zamana saygılı*” bir isimdir. Yoğun çalışma koşullarına karşın kişisel keyif aldığı şeyleri yapmaktan geri kalmayan özel hayatı ihmal etmeyen, askeri ve siyasal temponun içinde bilim, sanat, spor gibi alanlarda da kendisini geliştirmeye özen gösteren İnönü'nün bunu başarabilmiş olması da zamanı iyi değerlendirebilmesiyle ilgili olsa gerektir.

Bu bağlamda İsmet İnönü'nün yaşamında Batı Müziğinin önemli bir yeri olduğu görülmektedir ki İsmet Bey Yemen'de bulunduğu sıralarda, 26 yaşında iken Batı müziği ile tanışmıştır (Akis, 3 Nisan 1961: 21; Arcayürek, 1985: 201). Bu tanışma bölgede çalışan Fransız işçilerin memleketlerine dönerken sattıkları eşyaların arasında bulunan bir gramofon ve çeşitli plaklar sayesinde olmuştur. Müziğe karşı ilgisi “*Yemen'de müzik ihtiyacına karşı derin hasret içindeydik*” sözlerinden de anlaşılabilir. İnönü için ilk etapta hayli zorlanarak dinlediği

senfoni ve operalar zamanla büyük bir zevke dönüşmüştür (İnönü, 2018: 74; Turan, 2003: 230). Yanındakilerin uzun süre dinlemeye tahammül edemediği bu plakları “*çoksesli müziğin özüne erişmek kolay değil, büyük sebat gerekiyor*” diyen İsmet Bey, sabırla dinleyerek çok sesli müziği anlamayı nihayetinde başarmıştır (Şimşek, 2000: 11).

Müzikle yalnızca kendisi ilgilenmemiş, önceki bölümde de değinildiği üzere eşi Mevhibe Hanım’a 30 altın gibi önemli bir ücrete satın aldığı piyanoyu hediye etmiştir (Turan, 2003: 230). Henüz Yemen’deyken bir müzik aleti çalmayı aklına koyan İnönü, bunu ilerleyen yaşlarında viyolonsel dersleri alarak gerçekleştirebilmiştir (Akis, 3 Nisan 1961: 21). Başbakanlıktan ayrıldığı süreçte Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası’nda görevli Edip Tezel’den aldığı viyolonsel derslerini daha sonra da devam ettirmiş (İnce Erdoğan ve Çetin, 2019: 1897), 50 yaşını geçtikten sonra da bu derslerine Hitler’den kaçarak Türkiye’ye gelen ve Devlet Konservatuvarı’nda Viyolonsel Öğretmeni olarak görev alan David Zirkin’le devam etmiştir. Zirkin’in bu yaştan sonra öğrenebilmesinin fizyolojik olarak mümkün olmadığını söylemesine karşın İnönü kendisine şu yanıtı vermiştir: “*Ben de biliyorum bu yaştan sonra viyolonsel öğrenilmeyeceği, çalgı öğrenilemeyeceğini; ama, çok sevdiğim müziği çıkararak bir çalgıyı ellemek istiyorum, dokunmak istiyorum, kucağıma almak istiyorum*” (CA, 30.18.1.2/116.29.9; Şimşek, 2000: 13).

Eşi Mevhibe Hanım dışında da etrafında bulunan hemen herkese müzik zevki aşılacak isteyen İnönü, hayatının ilerleyen dönemlerinde randevularını konser salonlarında vererek bunu bir görev haline getirmiştir. Buna karşılık Devlet Senfoni Orkestrası hayatı boyunca hiçbir konserini kaçırmamış olan İsmet İnönü için ölüm yıl dönümüne tekabül eden konserleri hala kendisine atfetmektedir (Turan, 2003: 232; İnönü Vakfı, 2022a). Vefatı dolayısıyla da 1973’te Devlet Opera, Tiyatro ve Konserleri, İnönü’nün defnedilmesine değin iptal edilmiştir (Cumhuriyet, 26 Aralık 1973: 1). İnönü’nün izlediği konserler arasında Palyaço, Traviata ve Karmen Operaları (Dündar, 2015: 110, 196), Çaykovski’nin 4. Senfonisi, Cavalleria Rusticana (Dündar, 2015: 206-207), Beethoven’in piyano konçertosu, Tannhauser uvertürü, Dvorak senfonisi (Dündar, 2015: 218) de bulunmaktadır. İnönü çoğu kez konserlerin ardından sanatçılarla da görüşmüştür. Örneğin 13 Nisan 1946’da izlediği Cumhurbaşkanlığı Filarmonik Orkestrası’nın 14. konserinin ardından solist Lazare Levy ile görüşmüştür ki Levy Paris Konservatuvarında Piyano Profesörüdür (Ulus, 14 Nisan 1946: 1).

Devlet Operası’nın kuruluşunda en büyük rolün sahibi olan İsmet İnönü, Figaro’nun ve Dokuzuncu Senfoni’nin ilk kez seslendirilişlerini milli bir bayram gibi karşılamıştır. Kendisi için Devlet Operası’nda özel olarak koltuk ve hoparlörler yaptırılmış, çok partili yaşama geçişin

sonrasında bu koltuk demokrasiyle bağdaşmadığı için kaldırılmıştır (Şimşek, 2000: 11-12). Halkevinin konserlerine de iştirak eden İnönü, 1942’de Arifiye Enstitüsü Müzik Konserine katılmış, aynı sene Ankara Halkevinde Mithat Fenmen’in piyano konserini izlemiş ve iki ay sonra Fenmen’in ev konserini de dinlemiştir (İnönü, 2020: 241, 243, 254). 6 Mayıs 1944’te Safiye Ayla konserine katılan İsmet İnönü (2020: 295), 15 Haziran 1944’te Münir Nurettin (İnönü, 2020: 302), 3 Mart 1964, 3 Mayıs 1968 ve 13 Mayıs 1970’te İdil Biret konserlerine gitmiştir (İnönü, 2020: 657, 793, 852). İnönü Döneminde birçok yabancı sanatçı da Devlet Konservatuvarı ile Devlet Operası’nda görev yapmıştır. Bunlara opera şefi Alman Dr. Hans Hörner, koro şefi İtalyan Guiseppe Conca örnek gösterilebilir (CA, 30.18.1.2/116.34.9; CA, 30.18.1.2/117.57.8). Sanata karşı duyarlı bir yapısı olmakla beraber İsmet İnönü için devletin çıkarlarının önüne hiçbir şeyin geçemeyeceği de muhakkaktır. Bu bağlamda Japonya’nın Pearl Harbor baskını ile ABD’nin İkinci Dünya Harbi’ne dahil olması üzerine İnönü, bir Japon kızı ile onu aldatıp intiharına yol açan Amerikan subayının hikayesini anlatan Madam Butterfly Operasının Ankara’da gösterime girmesine Türkiye’yi zora düşürebileceği olasılığı nedeniyle savaş bitene değin müsaade etmemiştir (E. İnönü, I, 1996: 17-18).

Cumhurbaşkanlığı süresince her cumartesi günü öğleden sonraları konservatuvara gitmeyi alışkanlık edinen İsmet İnönü, özellikle Şükrü Saraçoğlu ile öğle yemeği yedikten sonra operaya giderek Saraçoğlu’na da pek sevmediği operayı sevdirmeye çalışmıştır (Akis, 03.04.1961: 22). Çocuklarına da opera sevgisini aşıl原因 İsmet İnönü’nün Erdal İnönü’ye yazdığı şu satırlar bunu göstermektedir: “*Arada konsere gitmeyi, bir opera dinlemeyi ihmal etmemeli. Ruhun gıdasız kalmasın. Benim zevkimce ruh gıdası müzikten ve edebi eserden alınıyor*” (Dündar, 2015: 201). Bu tavsiyenin boşa gitmediği, Erdal İnönü’nün hayatında müziğe verdiği değer göz önünde tutulduğunda görülmektedir (Cumhuriyet, 7 Kasım 2007: 15). Folklorik oyunları da ilgiyle izleyen İnönü, 1941’de Kars’ta ve Erzurum’da katıldığı programlardaki milli oyunları notlarında “çok güzel” şeklinde değerlendirmiş, 1943’te Trabzon’da lise ve Halkevindeki gösterileri, 1944’te Balıkesir’de milli oyunları seyretmiştir (İnönü, 2020: 233, 274-275, 300)

İsmet İnönü yaşamı boyunca yalnızca tek bir uğraş ile yetinmemiş, ilgi alanı her zaman çok çeşitli olmuştur (Heper, 2008: 30). 1849’da ilk baskısını yapan Who’s Who adlı yıllık biyografik sözlüğün 1965’teki baskısında kendisine yer ayrılan İnönü’nün uğraşları kısmına “*kitaplara düşkün, atlayış, satranç, briç, bilardo*” yazılmış olması da (CA, 30.1.0.0/8.45.34) bunun göstermektedir. Yazılanların hepsi doğru olmakla beraber, az önce bahsedilen opera dinlemek, yine hayatının bir parçası haline getirdiği ata binmek gibi İnönü’nün bunlara

eklenebilecek daha pek çok uğraşısı vardır. Necdet Uğur'un da (2017: 15) belirttiği üzere İnönü “Her anını değerlendirek yaşamak isterdi... Her gün okurdu, çağdaş kalmak için. Her gün yürürdü; çiçeklerin, ağaçların güzelliğini içine doldurmak, sanki doğayla özdeşleşmek için”. Bu sözlerden de yola çıkarak entelektüel birisi olarak değerlendirilmesi gereken İnönü, her anını dolu yaşamış, pek çok farklı alanda kendisini geliştirmiş, eşi ve çocuklarını da aydın ve çağdaş olabilmeleri adına bu yöne sevk etmiş, toplumun kalkınması için de gerekenin bu olduğunu düşünmüştür.

İsmet İnönü, uğraşlarından biri olan satrancı ise henüz Sivas'ta bulunduğu yıllarda babasından öğrenmiştir (Coşkun, 2018: 56; Turan, 2003: 521). Satranç oynamayı da Yemen'de bulunduğu yıllarda hayli ilerletmiş olan İnönü, yaşamı boyunca bu oyunu bırakmamıştır. Hatıralarında Yemen'de bulunduğu yıllarda Ahmet İzzet Paşa ile satranç oynadıklarını ve kendisinin satrançta daha iyi olduğunu ifade eden İsmet İnönü, 20 ve 21 Ocak 1919'da babasıyla, 29 Nisan 1919'da Reşit Akif Paşa ile (İnönü, 2020: 21-22), 14 Temmuz 1922'de Cemil ve Kemalettin Beyler ile 12 Mayıs 1941'de Kazım Karabekir'le öğle yemeği yedikten sonra satranç oynadığını da notları arasına almıştır (İnönü, 2020: 36, 222; İnönü, 2018: 74; İnönü Vakfı, 2010: 86). Ayrıca 1944'te Türkiye'yi ziyarete gelen Ürdün Kralı Abdullah ile satranç oynarken çekilmiş bir fotoğrafı bulunan İnönü'nün bu oyundan diplomatik ilişkilerinde de istifade ettiği neticesi çıkartılabilir (İnönü Vakfı, 2010: 93). Kitaplığında pek çok satranç kitabı bulunan ve Almanya'da ayda bir yayınlanan satranç dergisinin de abonesi olan İsmet İnönü, ilerleyen yıllarda bununla ilişkili olarak “*Belki bin sayfa satranç kitabı okumuşumdur*” demiştir. Oğlu Erdal İnönü babasının satrançla olan ilgisini Anılar ve Düşünceler isimli kitabının ilk cildinde şu şekilde ifade etmiştir (E. İnönü, I, 2007: 51).

“Arkadaşları ile oynamaktan zevk alırdı. Bizim evde en çok Şükrü Saraçoğlu ile oynadıklarını gördüm. Genellikle babam kazanırdı... Önemli devlet sorunlarının konuşulduğu akşamlar, konukları gece yarısında gittikten sonra, bir iki saat daha kendi kendine satranç oynar, uykuya böyle hazırlanırdı. Özellikle İkinci Dünya Savaşı döneminde, evde hemen her akşam satranç oynadığını hatırlarım. 1950'den sonraki parti mücadeleleri dönemlerinde artık evde oynamaya fırsat bulamazdı. Arada, mecliste oynadığını daha sonra meclise girince öğrendim.”

Satranç dışında bilardo, briç ve bezik oynamayı da seven İsmet İnönü, briçi Anadolu Kulübü'nde ve arkadaş çevresi ile oynamayı tercih etmiş, beziği ise genelde evde eşi Mevhibe Hanım ile de oynamıştır. Ama Ömer İnönü ve Kemal Satır ile oynadığına dair notları da defterlerine düşmüştür (İnönü, 2020: 852, 898). Yemen'de bulunduğu süreçte de satranç oynayan İnönü'nün bunun dışında aynı dönemde, sonraki süreçte de devam edeceği üzere briç oynadığı da bilinmektedir. Bilardo ise hem Çankaya Köşkü'nde hem de Pembe Köşk'te bulunan özel bilardo odasında arkadaşları ile iddialı maçlar yaptığı bir hobisi olmuştur (Turan,

2003: 521-522; Dündar ve Çaplı, 2015: 23, 119; Bilgehan, 1994: 184). İnönü, zaman zaman defterlerine de bilardo oynadığına dair notlar düşmüştür. Örneğin 10 Ocak 1919'da “...yağmurlu bir hava, bilardo oynadım” derken 13 Ocak 1919'da da Saffet Bey ile Sipahi Ocağı'nda bilardo oynadığını yazmıştır (İnönü, 2020: 18). Aynı şekilde briçle ilgili olarak da defterine düştüğü notlar vardır. Örneğin 17 ve 24 Ocak 1919'da yine Sipahi Ocağı'nda Ahmet İzzet Paşa ile 24 Kasım 1945'te Rauf Orbay ve 31 Ocak 1971'de ise Turhan Bilgin ile briç oynadığı yazmaktadır (İnönü, 2020: 19-20, 317, 883). Bilardoyu genelde tek başına oynayan İnönü, özellikle başbakanlığının ilk dönemlerinde neredeyse her gün yemeklerden önce muhakkak oynayarak kendisine ev içinde spor yapma olanağı yaratmış, çocuklarına da küçük yaşta bilardoyu öğretmiştir (E. İnönü, I, 1996: 51).

İsmet İnönü'nün Sivas'ta yine babası sayesinde edindiği bir başka hobisi ise ata binme olmuştur. Sorgu Hakimi olarak görev yapan Hacı Reşit Bey vakitli vakitsiz soruşturmalara gittiği için evde daima bir at beslemiştir (İnönü, 2018:25). Bu sebeple çocuk yaşta atlarla tanışan İnönü, yoğun çalışma koşullarına karşın ilerleyen dönemlerde de at binmeye her zaman vakit ayırmıştır. Savaş sürecinde de “*bedenini ve otoritesini sağlamlaştırmak*” için ata binmeye özellikle önem vermiştir. Ayrıca atlara karşı ilgisini ailesine de aşıl原因an İnönü, eşi ve çocuklarıyla ata binmeye özen göstermiş ve bunun için Çankaya Köşkü'nün arka bahçesine bir manej yaptırmıştır (Dündar, 2015: 80; Turan, 2008: 521). Ahırında beş-altı yarım kan İngiliz binek atının olduğu Çankaya'dan Harp Okulu'na değin her sabah bir saat süren bir yürüyüş yapan, eşi ve kızıyla yaptığı gibi yalnız da atla gezintiye çıktığı görülen İnönü için ata binmek verimli çalışabilmenin ön koşulu olmuştur (E. İnönü, I, 1996: 52-53). Kendisine Kral İbn Suud'un iki Arap kırsağı hediye ettiği bilinen İnönü'nün kızı Özden Hanım'ın doğumu esnasında da heyecanını bastırmak için evin manejinde ata bindiği bilinmektedir (Dündar, 2015: 72; Akis, 03.04.1961: 20).

Kış ayları da dahil gerek eşi gerekse kızı ile ata binmeyi ihmal etmeyen İsmet İnönü, iki günde bir ata binmenin de yeterli gelmediğini belirtmiştir (Dündar, 2015: 49, 54). Neredeyse her sabah, gazete okuyarak yaptığı kahvaltısının ardından biraz önce de belirtildiği gibi Çankaya'daki evin bahçesindeki manejden başlayarak Harp Okulu yamaçlarına kadar bir saat boyunca ata binen İnönü, her hafta at yarışlarına da gitmiştir. Yarışların başladığı ilk dönemde “*Olga*” isimli bir yarış atı da olan İsmet İnönü'nün Türkiye'de at neslinin ıslah edilmesi adına gerçekleşen politikalarda mühim rol oynadığı, ordunun binicilik ekibinin ulusal ve uluslararası faaliyetlerinin de takipçisi olduğu bilinmektedir (Bilgehan, 1994: 175; E. İnönü, I, 2007: 52-53; İnönü Vakfı, 2022b). İnönü, Başbakanlığı döneminde kurulması için emir verdiği Süvari

Binicilik Okulunu Cumhurbaşkanlığı döneminde sıkça ziyaret etmiştir (Cumhuriyet, 8 Mart 1939: 7). Arazi binişlerinde dik ve bozuk yolları tercih eden İnönü, Mevhibe Hanım'ın ifadesiyle “*bütün hayatınca ‘yapma’ denilen şeyi yapmadan rahat edememiştir*” (Akis, 03.04.2021: 21-22).

Ata binmesiyle ilgili kötü bir gelişme de yaşayan İnönü, 1929'da Çankaya sırtlarında yaptığı gezinti esnasında atın ürküp yön değiştirmesiyle dengesini kaybedip düşmüş ve sol ayağının üzenliğe takılması nedeniyle sürüklenmeye başlamıştır. İnönü'yü attan Muzaffer Kılıç kurtarmıştır (Yurdakul, 2009: 146-147). Atlardan ayrı köpekleri de seven İsmet İnönü'nün evliliğinin ilk yıllarında tazı beslediği de bilinmektedir. Ayrıca aynı yıllarda İnönü'nün Kafkas Cephesinden dönerken yanında getirdiği bir de kurt köpeği vardır. İnönü'nün olumsuz bir yanı bağımlılık derecesinde sigaraya olan düşkünlüğüdür. “*Zevk için içmenin zararı olmaz, çalışırken insan daima ölçüyü kaçıır*” diyen İnönü, gençliğinde başladığı sigarayı Milli Mücadele döneminde edindiği alışkanlıkla yoğun çalıştığı süreçlerde içmemiş, ilerleyen yıllarda da senede bir ay tamamen bırakmayı alışkanlık edinmiştir (Akis, 03.04.2021: 21-22; Bilgehan, 194: 45). Defterlerinde de buna yer veren İnönü, 7 Ağustos 1929'da, 6 Temmuz 1942'de ve 26 Eylül 1959'da sigarayı bıraktığına dair notlar düşmüştür. Sigarayı bırakmaya yönelik girişimlerinde uzun vadede başarılı olamayan İnönü'nün defterlerindeki 18 Ocak 1944'te “*Cigaranın kati olarak bırakılması. Bırakamadık. Yazık*”, 4 Ocak 1945'te ise “*Akşam yemeği (cigaraya tekrar başlama)*” notları görülmektedir (İnönü Vakfı, 2010: 78-100). Sigaraya olan düşkünlüğü ve Atatürk'e olan sevgisi nedeniyle Atatürk'ün vasiyetinde kız kardeşine kalmış olan ve fakat Makbule Hanım tarafından kuyumcuya satılan som altından yapılmış sigaralığı kuyumcudan satın alan Habip Edip Törehan²³ İnönü'ye hediye etmiştir. Ancak İnönü, Atatürk'ün partisinde kalması gerektiğinden hareketle bu sigaralığı içine bıraktığı

²³ Habip Edip Törehan 189 yılında Bursa'da dünyaya gelmiştir. Almanca ve Fransızca dillerine hakim olarak 1916 yılında Mülkiye Mektebi'nde mezun olmuştur. Daha sonra Berlin'e giderek orada hukuk ve iktisat eğitimi almıştır. Almanya'da bulunduğu yıllarda şark tütünlerini elle sararak satmaya başlamış; bu tecrübesini fabrika kurarak ilerletmiştir. Türkiye'ye döndükten sonra Ticaret Vekaletinde çalışmaya başlamış ve 1933 yılında “Türk-Şark Tütünleri ve İhracatı” isimli bir kitap yayınlamıştır. 1949 yılında Yeni İstanbul gazetesini kurarak iş adamı kimliği ile basın dünyasına girmiştir. Törehan 25 Mayıs 1965 yılında Almanya'da vefat etmiştir. Bkz. Rifat N. Bali, “Unutulmuş Bir Tüccar ve Gazete Patronu Habip Edip Törehan”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 209, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011, ss. 46-53.

bir notla Fikret Sılay'a²⁴ vermiştir. Hilmi Uran²⁵ bu sigaralığın CHP'nin mallarına el konulması sırasında alınmış olabileceğini belirtmektedir (Uran, 2017: 396).

İsmet İnönü'nün okuma tutkusu yaşam boyu devam ettirdiği bir başka alışkanlığı olmuştur. Orduda kendisine “*ayaklı kütüphane*” denilen İsmet İnönü (Karasan, 2020: 75), Topçu Lisesi'nde eğitim gördüğü yıllardan itibaren hemen her alanda okuma yapmış ve okumayı sağlıklı olmanın bir göstergesi olarak algılamıştır. Ayrıca yabancı dil bilgisi okuma alanın daha geniş bir alana yayılmasına olanak sağlamıştır (Turan, 2003: 512). Almanca öğrenmek için Goltz'un Silahlanmış Uluslar kitabını okurken daha sonra ilgi alanı çeşitlenerek Emile Faguet'in Anarşistlik isimli eserini okumuştur (Erden, 1999: 15). Bununla beraber Filistin Cephesi'nde Üçüncü Kolordu Komutanı olduğu esnada dahi J. Hammer'in beş ciltlik Osmanlı Tarihi'ni okumaya zaman ayırmıştır (Erden, 1999: 147; Turan, 2003: 512). Yalnızca tarih ve felsefe ile sınırlı kalmayan İnönü'nün okuma alışkanlığı ilerleyen dönemlerde siyaset, fizik, kimya, müzik gibi konularda devam etmiştir. Örneğin büyük oğlu Ömer'in tavsiyesi ile gerek ekonomi dünyasından bilgi edinmek gerekse uluslararası ilişkileri takip edebilmek amacı ile The Economist ve Foreign Affairs dergilerine abone olmuştur (Heper, 2008: 31).

İnönü, yoğun çalışma temposunda bile dünyaca ünlü yazarların eserlerini okumayı ihmal etmemiştir. Somerset Maugham, Nikolay Gogol ya da Aldous Huxley bunlardan birkaçıdır (Heper, 2008: 31). İsmet İnönü 13 Ağustos 1941'de oğlu Ömer'e yazdığı mektupta “*Çok müddetler, hafif ve keyifli okuyorum. Ne kadar da çok okuyacaklarım var tahmin edemezsiniz. Okuma için çok hırslıyım. Sıhhatimin, sınırlarımda sağlığın, benim tecrübeme göre, en iyi delili budur*” diyerek okuma isteğini kuvvetli şekilde ifade etmiştir (Bilgehan, 1998, II, :63). Torunu Gülsün Toker'in anlatımlarından hareketle hayatının sonuna değin okuma tutkusunun devam ettiği öğrenilen İnönü'nün son okuduğu kitap 1945 sonrası Japon

²⁴ Tevfik Fikret Sılay 1890 yılında Konya'da doğmuştur. İstanbul Darülfünununda hukuk eğitimi alarak 1914'te mezun olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'na kadar Karaman Bidayet Hukuk Mahkemesi Zabıt Katipliği ve Karaman İcra Memurluğu görevlerinde bulunmuştur. Savaş sırasında Galiçya Cephesi'nde görev alan Sılay Mustafa Kemal Atatürk ile burada tanışmıştır. Milli Mücadele sırasında yeniden askere çağırılmış ve bundan sonra Mustafa Kemal'in yaveri olarak yanında bulunmuştur. Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de gösterdiği faaliyetlerinden dolayı kendisine İstiklal Madalyası verilmiştir. Fikret Sılay 1959 yılında Ankara'da vefat etmiştir. Bkz. <https://www.yeniakit.com.tr/biyografi/tevfik-fikret-silay>

²⁵ Hilmi Uran 1886 yılında Bodrum'da dünyaya gelmiştir. 1908 yılında Mülkiye Mektebi'nden mezun olmuş, çeşitli bölgelerde kaymakamlık ve mülkiye müfettişliği görevlerinde bulunmuştur. 1920 yılında Muğla mebusu olarak meclise girmiş fakat işgal kuvvetleri tarafından İstanbul'un işgal edilmesi nedeniyle Milas'a yerleşmiştir. Kısa süre sonra Ankara hükümetinden önce Ardahan mutasarrıflığı vazifesini almış ardından Antalya ve Adana'da da bu görevini devam ettirmiştir. Ankara'ya çağrılarak İthalat ve İhracat Şirketi Müdürlüğü'ne getirilen Hilmi Uran 1926 yılında Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Adana müfettişliği görevini üstlenmiştir. İlk etapta Adana mebusu olarak girdiği mecliste 1930 yılında İsmet Paşa kabinesinde Nafia Vekili olarak çalışmış, ardından hem mebusluk hem de genel sekreterlik, bakanlık ve meclis başkanlığı gibi çeşitli pozisyonlarda görev almıştır; 1950 seçimlerinden sonra siyasetten uzaklaşmıştır. Bkz. Hilmi Uran (2003), “Hatıralarım”, *Mülkiye Dergisi*, C.27/240, ss. 161-168.

ekonomisini anlatan “*Japon Mucizesi*” adlı çalışma olmuştur. Pembe Köşk’teki kütüphanelerde halen muhafaza edilen sekiz bin beş yüz kitabı ve bir kısmı eski Türkçe olan üç binden fazla belgesi bulunan (Cumhuriyet, 3 Şubat 2011: 15; Yenigün, 2019) İsmet İnönü’nün genel olarak yabancı dilde okuma yaptığı ve bu okumaları esnasında da sözlük kullandığı görülmektedir (E. İnönü, I, 1996: 16). İnönü’nün okuduğu kitaplardan bazıları Byrnes’in *Speaking Frankly* (Dündar, 2015: 49), Toynbee’nin *Study of History ve Civilization on Trial*, Somerset Maugham’ın *Human Bondage* (Dündar, 2015: 115, 167), *The Moon and Sixpence* ve *Cakes and Ale* (Dündar, 2015: 198, 200), Gogol’ün *Dead Souls*, Aldous Huxley’nin *Brave New World* (Dündar, 2015: 193, 195), *The British General Elections of 1945*, Tolstoy’un *War and Peace* (Dündar, 2015: 200, 207), Ivo Andriç’in *The Bridge on the Drina*, Goethe’nin *Faust*, (İnönü, 2020: 253, 617) eserleridir. 1966’da “*Suyu Arayan Adam*”ı okuyan (İnönü, 2020: 755-761), ertesi sene ise on iki gün içinde “*İkinci Adam*”ı okuyup bitiren İsmet İnönü, 27 Ağustos-3 Eylül 1967 tarihleri arasında da “*Türkiye’de Sol Akımlar*” (İnönü, 2020: 768-773) kitabını okumuş, 1968’in başında hatıralarının yazılması için Sabahattin Selek’le çalışmalara başlamıştır (İnönü, 2020: 791). 1970’te iki gün içinde damadı Metin Toker’in “*Tek Partiden Çok Partiye*” kitabını ve “*İsmet Paşa ile On Yıl*” ile Sadi Koçaş’ın “*Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*” eserlerini (İnönü, 2020: 863-873), 1973’te de Şevket Süreyya Aydemir’in “*Enver Paşa*” ve “*İkinci Adam*” kitaplarını okumuştur (İnönü, 2020: 925-944). Ayrıca dergi takibi de yapan İnönü, *Foreign Affairs* ve *The Economist*’ten ayrı *Illustrated London News*’in makalelerini okumaya da özen göstermiştir (Dündar, 2015: 40, 198). İlgi alanları oldukça çeşitli olan İnönü’nün okuduğu yayınların da farklı türde olması şaşırtıcı olmamakla beraber fen konusunda da Çankaya Köşkü’nün bir odasında laboratuvar kuracak kadar kendisini geliştirmesi dikkat çekmektedir. Ayrıca İnönü’nün İstanbul Darülfünunu Fen Fakültesi’nden aldığı fahri müderrislik beratı da mevcuttur (Arslan: 2004: 6).

Ali Fuad Erden’in “*realist ve matematik fikirli*” olduğunu söylediği (Erden, 1952: 238) İnönü, Cumhurbaşkanlığı yıllarında kurduğu laboratuvarında kimya çalışmaları yapmış, bunu ve diğer uğraşlarını “*zihnini devlet işlerinden uzaklaştırabilen, dinlendiren meşguliyetler*” olarak değerlendirmiştir (Akis, 3 Nisan 1961: 21). İnönü, 12-24 Ekim 1942-3 Kasım-8 Aralık 1942 tarihleri arasında her gün Prof. Dr. Avni Bekman’dan kimya (İnönü, 2020: 257-258), Prof. Dr. Hayri Dener’den de 4 Nisan 1944-15 Mayıs 1944 arasında 18 dersten oluşan fizik eğitimi almıştır (İnönü, 2020: 291-295). 1944’ün 25-30 Eylül tarihleri arasında Ömer ve Erdal İnönü ile Cebir 3, aynı senenin 8 Ekim günü de logaritma ve eğriler üzerine çalışmalar yapmıştır (İnönü, 2020: 308).

İsmet İnönü'nün bir diğer hobisi ise ileri yaşlarda öğrendiği yüzmedir. Eski İçişleri ve Milli Eğitim Bakanı Necdet Uğur'un "*bir yaşama sanatçısı*" (Uğur, 2017: 15) olarak değerlendirdiği İsmet İnönü, cumhurbaşkanlığı yıllarında balıklama atlamaya merak salmıştır. Ancak doktorunun tavsiyesi ile bu ilgisini ayaküstü atlamaya yönlendirmiş ve çivileme atlama ile kendinden hayli söz ettirmiştir. (E. İnönü, I, 2007: 55). Seksen iki yaşına geldiğinde ise oldukça iyi bir yüzücü olmasına karşın hala belirli bir stilinin olmayışına kafa yoracak kadar meseleye önem veren İnönü, yaşamının son evrelerine kadar yüzmeyi ihmal etmemiştir (Heper, 2008: 34; E. İnönü, I, 2007: 55). Yüzme stilinin düzelmesi amacıyla yüzme şampiyonu ve rekortmeni olan Deniz Binbaşı İbrahim Sulu'dan 1966'da dersler almıştır (İnönü, 2002: 740). İnönü, tıpkı müzik ve at binme konusunda olduğu gibi yüzmeyi de bir aile alışkanlığı haline getirmiş, özellikle Heybeliada'da buldukları dönemde ailece yüzme yarışları yapmışlardır (E. İnönü, I, 2007: 303). İnönü'nün kürek çekmeyi bildiğini de Mevhibe Hanım'ın Lozan'dan İzmir'deki ailesine çektiği mektuptan öğrenmek mümkündür (Bilgehan, 1994: 128). Ayrıca tuttuğu notlarından 1922'de birkaç kere tenis oynadığı da orta çıkmaktadır. Öyle ki bu yılın 7 Temmuz günü Tayyare Mektebi'nde, 21 Temmuz ve 24 Temmuz'da da Akşehir'de tenis oynadığı bilinmektedir (İnönü, 2020: 35, 37).

Doğada vakit geçirmeyi seven İsmet İnönü, uzun yürüyüşler de gerçekleştirdiği ve ormanlarındaki ağaçların isim ve cinslerini dahi öğrendiği Heybeliada'daki evi İnönü, 1924'te geçirdiği amipli dizanteri rahatsızlığı nedeniyle istirahat etmek amacıyla kiralamış, sonrasında da satın almıştır (Akis, 3 Nisan 1961: 20-21). Defterlerine yürüyüş yaptığı günleri ve ne kadar yürüdüğünü de not düşen İnönü'nün "*yürüyüş kürleri*" uyguladığı da görülmektedir. Kendi kendisiyle yarışmayı seven İsmet İnönü'nün özellikle yüzme ve yürüyüşe dair notları dikkat çekmektedir. 19 Kasım 1955'te yürüyüş kürünün 13. gününde CHP'nin merkez binasına yürüyen İnönü, 45 dakikada tamamladığı bu yürüyüşü "*rekor, saatte 4 km.*" olarak not almıştır (İnönü, 2020: 470). Yürüyüşü "*ata binmeye başlayıncaya kadar sevdiğim spor*" olarak değerlendiren ve tabiata ilgisi büyük olan İnönü'nün Süleymaniye'deki ilk evlerinin bahçesiyle de uğraştığı, özellikle turuncu sardunyalı çok sevdiği bilinmektedir (Bilgehan, 1994: 52; Dünder, 2015: 178). Ankara'da farklı türde ağaçların yetiştirilmesine dikkat edildiğini belirten Erdal İnönü, Çankaya'daki evin karşısındaki alana çam ile elma, kayısı, armut ve dut ağaçları dikildiğini söyleyerek babasının bunların iyi ürün vermesine çok dikkat ettiğini anlatmıştır. Cumhurbaşkanı olduktan sonra ilk gezisini Bolu'ya gerçekleştiren İnönü, Abant'ı ziyareti esnasında çam türlerini öğrenmeye başlamış, her gittiği yerde de ağaçları dikkatle incelemiştir (Kansu, 25 Aralık 1993: 13).

İlgi alanları ve alışkanlıklarından başka İsmet İnönü kendine özgü kişisel özellikleri ile de ön plana çıkmıştır. Örneğin; içinde bulunduğu en hararetli dönemlerde bile sükunetini muhafaza eden sakin mizacı, mütevazı bir yaşama önem verdiği için gösterişten ve lüks harcamalardan uzak durması, hem özel hayatına hem de iş hayatına yansıyan titizliği ve her şart altında daima dikkatli ve temkinli olması bunlardan bazılarıdır. İnönü'nün hızlı karar verebilme yetisine sahip olduğunu ise Milli Mücadele için Ankara'ya gitme vaktinin geldiğini arkadaşı Saffet Arıkan'ın çok ani biçimde haber vermesi ile hemen hemen aynı saatlerde yola çıkması gerektiğinde yanına küçük bir harita ve bir şemsiye alıp “*jaketatayının üzerine paltosunu geçirerek*”, başında kalpağı ile yola çıkmasından anlamak mümkündür²⁶. Zira Ankara'ya kadar sayı bakımından gittikçe artan bir kabile ile ve işgal altında olan bölgelerde yakalanmadan geçmek için yanındaki haritanın kendilerine çok büyük faydası olmuştur. İsmet İnönü genç yaşından itibaren her zaman geniş düşünceli ve ihtiyatlı davranmıştır (Bilgehan, 1998: 61; İnönü, 2018: 180).

İnönü'nün ihtiyatlı davranmasına yönelik bir başka örnek Enver Paşa ile ilgili yaşanan bir olayda da görülmektedir. Son derece cesur ve korkusuz olarak nitelenen Enver Paşa, teftiş gezilerinde en tehlikeli yerlerde dahi aracını hep hızlı kullanmış ve etrafında buna tanık olanlar bir daha kendisiyle yolculuk etmekten kendini sakınmıştır. Bu durumda bir tehlike görmeyen Enver Paşa her yolculuk sonrasında “*İşte bir şey oldu mu?*” diye yanında bulunanlara espi ile yaklaşmıştır ki İsmet Bey bu konudaki fikrini yakın arkadaşı Ali Fuat Bey'e “*Doksan dokuz defa da bir şey olmasa, yüzüncü defa yapmak yine yanlışır*” diyerek ifade etmiştir (Erden, 1999: 74). İsmet İnönü sükunetini muhafaza edişini ise gerekçeleri ile beraber şu şekilde açıklamıştır (Uğur, 2017: 16-17):

“Sıkıntılar olur. Çaresizlikler olur. Çıkar yol göremezsin. İnsan sinirli, kuşkulu ve üzgün olur. Böyle zamanlarda ilk işim kendimi yatıştırmaya çalışmaktır. En önemlisi de budur. Kendimi sakinleştirdikten sonra düşünür, yapılması gerekeni bulurum ve bütün gücümle onu yapmaya koyulurum. Bu gerçeğin kabulü ile kararın birlikte yürütülmesidir. İnsan elinde olmayan işlerin içinden başka türlü çıkamaz.”

İsmet İnönü, heyecanını ve üzüntüsünü saklayabilecek kadar sinirlerine, duygularına hakim olabilen bir isimdir (Erden, 1952: 238). Nitekim Lozan görüşmelerinin kesilmesine sebep olan o asabiyet anında ve sonrasında bile konferans binasından hiçbir şey olmamış gibi sakin tavırla ayrılması bu açıklamayı destekler niteliktedir (Aydemir, 1968: 244). İsmet İnönü her zaman tutumlu olmuş ve mütevazı bir hayat sürmüştür. Ankara'ya yerleşmek için Pembe Köşk'ü ilk satın aldığı anda hayli eski ve bakımsız olduğu için Mevhibe Hanım yıktırmak ve

²⁶ Mustafa Kemal Paşa'ya katılan subaylar ve mebuslara yönelik özellikle Anadolu'ya geçenler için sıkı kontrol ve tutuklamalar olduğundan İsmet Bey elbiselerini er kıyafetleriyle değiştirmiş, hazırlanan sahte belgelerle yola devam etmiştir. Bkz. Bilgehan, 1994: 60.

yenisini yaptırmak istemişse de İsmet İnönü çok masraf olacağı için onarım yaptırmayı tercih etmiştir. Ayrıca aynı döneme denk gelen dizanteri rahatsızlığı nedeniyle doktorların hava değişimi önerisini de ekonomik gerekçe ile reddetmiştir (Turan, 2003:519). Yalnızca kendisi tutumu olmakla kalmamış aile üyelerine de bu konuda örnek olmuştur. Örneğin yurtdışında eğitim gören oğlu Erdal'ın kürk isteğine “*Kürk meselesini de okudum. Olacak iş değil. O kadar parayı bulamayız*” diyerek karşı çıkmıştır (Turan, 2003: 518). Ömer ve Erdal Beylerin sınıf arkadaşı olan Prof. Dr. Haluk Pamir'in İsmet İnönü'nün çocuklarının ayakkabıları eskidiğinde altlarına pençe çaktırıldığını gördüğünü söylemesi, Özden Hanım'ın İkinci Dünya Savaşı yıllarında kendilerinin de karneyle ekmek aldığını anlatması İsmet İnönü'nün bu konulardaki hassasiyetini göstermektedir (Kal, 25 Aralık 2019: 2). Mevhibe Hanım da tıpkı eşi gibi ekonomi konusunda hassas davranmıştır. Özellikle İsmet İnönü cephede iken tuttuğu günlüklere yaptığı harcamaları ve mevcut parasını da not etmiştir (Bilgehan, 1998: 92-94).

İsmet İnönü'nün özel hayatında dikkat ettiği bir diğer husus da titiz olmaktır. Bu titizlik dış görünüşünden beslenmesine gösterdiği özene kadar yansımıştır. Öyle ki savaş yıllarında cephede bulunduğu anlarda bile tıraş olmayı bir gün ihmal etmemiştir (Heper, 2008: 60). Hayatı boyunca etrafındaki insanlar tarafından temiz, düzenli, bakımlı ve yalnızca konuklarını karşılarken değil, evde yalnızken de iyi giyimli olarak nitelendirilmiştir (Uğur, 2017: 15). Cihat Baban'ın kendisiyle ilk kez karşılaştığı 1934 senesinde İsmet İnönü'yü tasviri de bunu gösterir niteliktedir: “*Siyah elbiseler içinde kolalı, tek katlı yaka, gri, güzel, muntazam düğümlü bir kravat... Boyunbağının renginde hafif gri saçlarla ince, büyük şöhretiyle hiç münasebeti olmayan ufak tefek, kısa boylu bir insan...*” (Baban, 1970: 272).

Bunun dışında beslenmesine de özen gösteren İnönü kilosunu sık sık kontrol etmiş ve ara ara perhizler uygulayarak sağlığına da özen göstermiştir (Dündar, 2011: 43-46). Oğlu Erdal'a 31 Aralık 1947'de yazmış olduğu mektupta geçen “*dün açlık günümdü. Bu sefer perhizi bir süt yaptım. Yani bir kilo süttten başka hiçbir şey yemedim. Her zaman bir yahut iki elma, bazen bir şehriye çorbası yerdim. Bu sefer yalnız süt ve devamlı okumak...Bu sabah ata bindim. Bir günde 1,5 kilo bırakmışım*” (Dündar, 2015: 46-47) ifadeleri de bunu göstermektedir. Kilo kontrolünü perhizler dışında sık sık tartılarak ve bunları not ederek de takip etmiştir. Büyük Taarruz için hazırlık yapıldığı ve bunun için bilfiil cephede bulunduğu günlerde bile tartılmayı ihmal etmemiştir (Demirel, 2020: 29, 39). Dışarıda yemek yemeyi fazla tercih etmeyen İnönü, konferans için Lozan'da bulunduğu süre zarfında da Mevhibe Hanım'la yemeklerini oteldeki odalarında yemeyi tercih etmiş, 1943'te faaliyete başlayan Ankara'nın ünlü Süreyya Kulübü'ne dahi ilk kez 1951'de gitmiştir (Bilgehan, 1994: 123; Dündar, 2015: 248).

Yeme içmesine dikkat etmekle beraber İnönü, eski tatlara düşkünlüğü ile de bilinmektedir. Maden suyunun sıklıkla tüketildiği Pembe Köşk'ün aşçısı ise alaturka yemekler konusunda çok iyi olan Mengenli Kadir Usta'dır. Sıkça annesinin yapraklarıyla beraber pişirdiği terbiyeli kereviz yemeğinin pişirilmesini isteyen ve makarnayı seven İnönü, yemekleri çok pişmiş tercih etmiştir. Yoğurdu çok tükettiği ve başta taze fasulye olmak üzere yemeklere de yoğurt eklediği bilinen İnönü, yemekte tatlı olmasına da oldukça önem vermiş ve yemeğin arkasından meyve ikram edilmesine de dikkat etmiştir. İkramı seven ve eve davetsiz misafirler getirmesiyle, konukseverliği ile bilinen İnönü, masada da işlerini konuşmaya devam etmiştir. Başbakanlığı sürecinde Özel Kalem Müdürlüğünü üstlenen Vedit (Uzgören)²⁷ Bey Pembe Köşk'te ikamet etmiş olup yemeklerde de hep bulunmuştur. Uzgören, İsmet İnönü'nün başbakanlıktan ayrılmasının ardından da sofrasında yer almaya devam etmiştir. Uzgören'den ayrı bu dönemde en sık ağırlananlar İnönü'nün eski yaverleri Atıf Esenbel²⁸ ve Fikret Yüzatlı²⁹ ile Cahit Apayık olmuştur. Yemekten sonra yarım saat dinlenme alışkanlığı bulunan İnönü, Milli Mücadele döneminde istediği zaman uyuyabilme huyunu edinmiş, böylece uzun süre uyuma olasılığı olmadığı için 13-20 dakika gözlerini dinlendirerek zindeliğini koruduğunu belirtmiştir. Gece geç saatte yatan İsmet İnönü'nün kalkma saati ise dokuzdur (Uğur, 2017: 15; Bilgehan, 1994: 190, 220; E. İnönü, I, 1996: 8, 69; Akis, 3 Nisan 1961: 22).

İnönü'nün gece geç saatlerde yatmasına neden olarak tıpkı Atatürk'ün sofrasında olduğu gibi yoğun görüşmelerin yapıldığı akşam yemeklerini göstermek mümkündür. Hilmi Uran (2017: 375-375), konuyla ilgili olarak Atatürk ve İnönü'nün sofrasını kıyaslayarak şunları söylemektedir:

“Atatürk'ün olduğu gibi İnönü'nün de sofrası vardı. Çünkü o da her akşam o gün için çağırılması münasip görülmüş olan kimselerle birlikte yemek yedi ve onun sofrası da yemek yendikten sonra gecenin geç vakitlerine, hatta gece yarısından sonralara kadar devam ederdi. Yalnız Atatürk'ün sofrasıyla İnönü'nün sofrası arasında esaslı farklar vardı. Bir defa ve her şeyden önce Atatürk merhumun sofrası -orada çok ciddi meselelerin müzakere ve münakaşa edildiği vaki olmakla beraber- karakter itibarıyla bir keyif sofrasıydı. Orada içki ve bilhassa rakı içilmek asıldı; o sofrada yemek teferruat kabilindendi. İnönü'nün sofrasında ise asıl olan sadece akşam yemeği idi ve içki

²⁷ Mustafa Vedit Uzgören, 1897 İstanbul doğumlu olup Kuleli Askeri Lisesi'nden mezundur. Londra, Roma, Moskova ve Viyana Büyükelçiliklerinde ve Hariciye Vekaleti'nde görevler üstlenen Uzgören, İnönü'nün özel kalem müdürlüğünü de yapmış, Beşinci, Altıncı ve Yedinci Dönemlerde Kütahya'dan milletvekili seçilmiştir. 30 Ocak 1970'de vefat etmiştir. Bkz. TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü (2010). *TBMM Albümü*, C. 1 (1920-1950), s. 413.

²⁸ Mehmet Atıf Esenbel, 1887'de İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Harp Okulu mezunu olan Esenbel, “*İstanbul Süvari Tatbikat Mektebi Muallimi, Süvari Alay Kumandanı, Lozan Murahhaslar Heyeti Üyesi, Süvari Binicilik ve Tatbikat Mektebi Muallimi, Başvekalet Seryaveri, Yarış ve Islah Encümeni Umumi Katibi*” görevlerinde bulunmuştur. Altıncı ve Yedinci Dönemlerde Sivas'tan, Sekizinci Dönemde ise Malatya'dan milletvekilliği yapan Esenbel 31 Aralık 1951'de vefat etmiştir. Bkz. TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü, a.g.e, s. 488.

²⁹ Mustafa Fikret Yüzatlı (Atlı), 1898'de İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Harp okulu mezunu olan Yüzatlı, İnönü'nün yaverliğini üstlenmiş, Altıncı, Yedinci ve Sekizinci Dönemlerde Giresun Milletvekilliği yapmıştır. Evli ve iki çocuk babası olan Yüzatlı, 21 Temmuz 1968'de vefat etmiştir. Bkz. TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü a.g.e, s. 469.

teferruat kabilindendi. Çünkü mesela davetliler tamam olup da artık sofraya oturulmak zamanı geldiğinde, hemen daima İnönü kalkar, keyifli bir şakacılıkla masaya doğru ilerler ve “kim ısmarlayacak bize birer rakı?” diye herkese sofrada rakı içileceği ümidini verdikten sonra gözüne kestirdiği o günün herhangi bir davetlisine bir iltifat olmak üzere “bize ... Bey’den birer rakı getir” diye garsona emir verirdi. Sofraya da bu suretle oturuldu. Fakat sofracılar tembihli olacaklar ki o birer kadehin daha dipleri görülmeden herkesin önüne çorbayı dayarlardı ve davetlilerin rakı ve içki diye görüp göreceklere de ondan ibaret kalırdı. İnönü, o tek kadehle neşelenmiş görünür ve yemeğini daima iştahla yerdi. Fakat bu artık rakının verdiği neşe mi, yoksa misafirlerini birer kadehten sonra hemen yemeğe başlattığının verdiği bir neşe mi anlaşılmazdı. Sonra Atatürk merhumun sofrasında hele son zamanlarda ciddi meseleler olarak daha ziyade dil ve tarih bahisleri konuşuldu. İnönü’nün sofrasında ise küçük büyük her çeşit devlet ve hükümet meseleleri, parti meseleleri bahis mevzuu edilirdi. Çünkü İnönü gerçi başvekillikten ayrılmış, Cumhurreisi olmuştu; fakat hakikatte artık başvekilin görmesi icap eden işlerden kendini bir türlü ayıramamıştı. O her vekille ayrı ayrı görüşüp kendince lüzumlu telakki ettiği izahatı almadıkça rahat edemez ve işlerin de istenildiği gibi yürümekte olduğuna inanamazdı. Onda bir türlü doymak bilmez bir iş görme ve iş çıkarma hırsını bu sofraya toplantılarında ben birçok defalar görmüşüm ve hayran olmuşumdur.”

Yoğun çalışma koşulları içinde ve Uran’ın dediği gibi doymak bilmeyen iş görme hırsıyla yaşamını devam ettiren İsmet İnönü’nün sağlık durumu ise özellikle şeker ve safra kesesi iltihabı konularındaki rahatsızlıklarıyla açıklanabilir. İnönü’nün özellikle 1938’de geçirdiği, yüksek ateşinin günlerce sürdüğü ve ameliyat olabilme ihtimalinin yüksek bulunduğu safra kesesi iltihabı, Atatürk’ün son döneminde de yüz yüze görüşmelerinde engel oluşturmuştur. Bu rahatsızlık nedeniyle Atatürk’ün doktorlarından Fiessenger tarafından da muayene edilen İnönü’nün yanında sürekli kalan doktoru ise Zeki Hakkı Pamir olmuştur (E. İnönü, I, 1996: 74). 1929’da teşhisi konulan şeker rahatsızlığı ise İnönü’nün diyet uygulamasının en önemli nedeni olmuş (Bilgehan, 1994: 244), Erdal İnönü’ye yazdığı şu satırlardan da anlaşılacağı üzere şeker tahlilleri ile sürekli takip halinde kalmıştır: “*Bu sabah şeker tahlili de yaptırmıştık. Üç hafta evvelki tahlilde 134 çıkmıştı, fazla idi. Bugün 128’e düşmüş*” /2 Şubat 1948, “*Benim gıda muvazenem bozulmuş. Şeker çıkıyor. Onu düzeltmeye çalışıyoruz*” /23 Mayıs 1949 (Dündar, 2015: 58, 148). Notlarında yazdıklarından yola çıkarak İnönü’nün şekerinin 14 Temmuz 1955’te 117, 8 Haziran 1973’te ise 97 olduğu görülmektedir (İnönü Vakfı, 2010: 96, 113). Cumhurbaşkanlığının sona erdiği ellili yıllar itibarıyla İnönü’nün insülin iğnesini köşkün doktoru değil Mevhibe Hanım yapmaya başlamıştır (Dündar, 2015: 91). 1960 yılının sonunda ağır bir kalp krizi geçiren, 1971’de de katarakt ameliyatı olan İnönü, 1972’de Ömer İnönü’nün de rehin alınanlar arasında olduğu uçak kaçırma hadisesinin ertesi günü, CHP’nin de kurultay için toplanacağı 5 Mayıs 1972 sabahında kalp spazmı geçirmiştir ki kurultay bu nedenle bir gün geç başlamıştır. Bu gelişmelerin sonrasında İsmet İnönü CHP’den istifa etmiş, senatör olarak görevini sürdürmüştür (Dündar, 2015: 107, 115).

İsmet İnönü’nün yaşamının son 16 senesinde tedavisini Prof. Dr. Zafer Paykoç üstlenmiştir. 1973 yılının aralık ayı ortasında nefes darlığı ve sol kalp yetmezliği ile başlayan miyokart enfarktüsü sonrasında yapılan muayenede kalp zarının fazla yıprandığı anlaşılan İnönü’nün kalbi 25 Aralık 1973’te aniden durmuş, dört profesörün çabasıyla 25 dakikalık bir

çalışma sonrasında tekrar işlevsel hale gelmişse de, böbreklerinin çalışmamaya başlaması, bağırsaklarındaki yetersizlik ve gaz sıkıştırmaları tehlikeli boyuta ulaşmış, aynı gün saat 16.10'da yaşamını yitirmiştir (Cumhuriyet, 26 Aralık 1973: 1-9). Hükümet tarafından alınan karar gereğince vefat ettiği günden defnine kadarki süreçte bayraklar yarıya indirilmiştir (CA, 30.18.1.2/309.102.1). Vasiyet bırakmayan ve halka açık konuşmasını 10 Kasım 1973'te Arı Sineması'nda Atatürk ile ilgili yapan İsmet İnönü'nün vefat ettiği gün Bakanlar Kurulu tarafından “...İstiklal Savaşımızın başlangıcından itibaren savaşta ve barışta en yakın çalışma arkadaşı olarak şerefle yanı başında yer aldığı büyük Atatürk'ün Anıtkabrinde defnedilmesine karar verilmiştir” (Cumhuriyet, 26 Aralık 1973: 9; Dündar, 2015: 118). Bu doğrultuda yapılan incelemelerin ardından 27 Aralık 1973'te alınan kararla “Zafer ve Barış Kuleleri arasında 25 açıklıklı kolonların orta boşluğu 13 ve 14. Kolonları arasına” defnedilmiştir (CA, 30.18.1.2/309.102.16). 6 Kasım 1981'de kabul edilen Devlet Mezarlığı Hakkında Kanunun ilk maddesiyle de Anıtkabir'e üçüncü bir kişinin defnedilmesine müsaade edilmemiştir³⁰: “Türk milletinin, bir armağan olarak yalnız Büyük Kurtarıcısı için tesis ettiği Anıtkabir'de Atatürk'ün ve ayrıca en yakın silah ve mesai arkadaşı İsmet İnönü'nün kabirleri muhafaza edilir. Anıtkabir alanı içine başkaca hiçbir kimse defnedilemez” (Resmi Gazete, 10 Kasım 1981: 3).

2. İSMET İNÖNÜ'NÜN TAHSİL HAYATI

2.1. İsmet İnönü'nün Sivas'taki Tahsil Hayatı

İsmet İnönü doğduktan kısa bir süre sonra babası Hacı Reşit Bey Mukavelat Muharriri ve Baş Müstantik olarak Foça'ya tayin olmuştur (Banoğlu, 1943: 4). Ardından Buldan'a görevlendirilen Hacı Reşit Bey, daha sonra yeniden İzmir'e tayin edilmiş ve ilkokul yaşına gelmiş olan İsmet İnönü ilk mektebe burada başlamıştır (Ortaç, 1940: 4). Birkaç sene sonra Hacı Reşit Bey ailesi ile birlikte yeni görev yeri Sivas'a yerleşmiştir. Altı ay kadar bir süre için Mahkeme Çarşısı'nda bulunan mahalle mektebine gönderilen İsmet İnönü ortaokula geçmiş ve Askeri Rüştüye'ye kaydedilmiştir (İnönü, 2018: 25). Alibaba Mahallesi'nde oturdukları için dönemin adetine göre künyesi “İsmet Efendi, Alibaba”, apolet numarası “32” olarak belirlenmiştir (Aydemir, 1968: 29; Turan, 2003: 14; Coşkun, 2019: 55). Böylece 1892 yılında

³⁰ Aynı kanunla “Anıtkabir bahçesine defnedilen Cemal Gürsel'in kabri Devlet Mezarlığına; devrim şehitlerinin İse, varsa eşleri, bulunmaması halinde anne ve babaları tarafından başka yere nakledilmemeleri halinde Ankara'daki askeri şehitliğe devletçe nakledilmelerine” karar verilmiştir. Bu doğrultuda eski Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, 27 Mayıs sürecinde hayatını kaybeden Turan Emeksiz, Ersan Özey, Ali İhsan Kalmaz, Nedim Özpolat, Sökmen Gültekin, 21 Mayıs'ta hayatını kaybeden Hava Albay Fehmi Erol, Binbaşı Cafer Atilla ile erler Mustafa Şahin, Mustafa Çakı ve Hasan Aktar'ın mezarları Anıtkabir'den taşınmıştır. Bkz. Resmi Gazete, 10 Kasım 1981: 4; Cumhuriyet, 26 Ağustos 1988: 8; Milliyet, 25 Ağustos 1988: 1-13.

henüz sekiz yaşında iken hayalini kurduğu askerlik mesleğine adım atmış (Artuç, 1993: 20; Coşkun, 2019: 55),³¹ İnönü'nün askeri kariyeri Sivas'ta başlamıştır (CA, 30.1.0.0./1.2.9).

Askeri Rüştüyeler o dönem dört yıl eğitim veriyor olmasına rağmen İsmet İnönü, rüştüyeyi beş yılda bitirmiştir. Hesap hocası olan Yüzbaşı Ömer Efendi'nin kendisine geçer not vermemesi üzerine bir yıl sınıf tekrarı yapmıştır. Yıllar sonra “*Hatıralar*”ında rüştiyedeki derslerinin pek iyi olmadığını belirten İsmet İnönü Yüzbaşı Ömer'e olan minnetini de dile getirmiştir (İnönü, 2018: 25). Çünkü bu sınıf tekrarı kendisinde başarıya ulaşmak için disiplini ve çalışmayı elden bırakmaması gerektiğini öğretmiştir. Bunun dışında rüştiyenin kendisine katkısı dil öğrenme merakı olmuştur. İnönü bu süreçte Fransızca öğrenmeye başlamış ve bunu oldukça ilerletmiştir (Aydemir, 1968: 29; Artuç, 1993: 25). 1895 yılında rüştüyeyi tamamlamış olan İsmet İnönü, o dönemde Sivas'ta Askeri İdadi bulunmadığı için Sivas Mülkiye İdadisi'ne kaydolmuştur (Coşkun, 2019: 55). Mülkiyede bir yıl eğitim gören İnönü, askeri rüştiyeden sonra mülkiyede eğitim almanın kendisine daha çok yarar sağladığını, ayrıca burada riyaziye ve edebiyattaki ilk gelişmelerini bu dersleri veren hocalarına borçlu olduğunu yine “*Hatıralar*”ında dile getirmiştir (İnönü, 2018: 26).

2.2. İsmet İnönü'nün İstanbul'daki Tahsil Hayatı

İsmet İnönü Mülkiye İdadisi'nde bir yıl eğitim gördükten sonra 1897 yılında tasdiknamesini alarak İstanbul'da Halıcıoğlu'nda bulunan Mühendishane Okulu'nun idadi kısmına kaydolmuştur (Aydemir, 1968: 29). İnönü'nün ailesi, Hacı Reşit Efendi'nin tayininin İstanbul'a çıkmasıyla Aksaray'da bir ev kiralamıştır (Coşkun, 2019: 56). Bu süreci İnönü şu şekilde aktarmaktadır:

“Tahsil zamanında geniş imkanı olmayan orta halli bir aileden yetiştim. İstanbul'da, Valide Camii karşısında bir küçük evde kiracıydık. Sonra Rumelikavağı'nda bir iki sene tebdil hava için oturduk. Hafta başları Yenimahalle vapuruyla gittiğim zaman, yayan Tellitabya'dan geçerek Rumelikavağı bahçeleri içinden evimize varmak benim için müstesna bir zevk olurdu” (İnönü, 31.01.1959: 14).

İdadi yıllarında İsmet İnönü “*İsmet Efendi, Aksaray*” künyesini almıştır. 1898 yılında ilk sınıfı birincilikle bitirmiş ve ikinci sınıfa sınıf birincisi olarak geçtiğini, İzmir'de bulunan dayısı Hakkı Bey'e “*Geleceğimle aramda bir engel ve perde oluşturan yıllardan birini çiğneyip geçtim*” dediği bir mektup ile bildirmiştir (Erden, 1999: 9). İnönü, idadinin ardından 14 Şubat

³¹ İsmet İnönü küçük yaştan itibaren asker olmayı istemiştir. Öyle ki henüz 5-6 yaşlarında iken tahta kılıçlar ile etrafına emirler yağdırmış, babasının Sivas'a tayini çıktığında çok sevdiği İzmir'den ayrılmayı Sivas'ta askeri okula kaydolacağı haberi ile kabul etmiştir. Bkz. Niyazi Ahmet Banoğlu, Türk Kahramanları: İsmet İnönü, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1943, s.4-5. Ayrıca yine 6 yaşında iken babasını ziyarete gelen Şıpkı Müdafii Hulusi Paşa'nın “Büyüyünce ne olacaksın?” sorusuna hiç düşünmeden ve heyecanla “Asker!” cevabını vermiştir. Bkz. Yusuf Ziya Ortaç, İsmet İnönü: Bir Hayatın Romanı, Yeni Matbaa, İstanbul, 1962, s.11.

1901’de Mühendishane-i Berr-i Hümayun’un (Topçu Okulu) Harp Akademisi bölümüne başlamıştır (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1987: 8).

Halıcioğlu Topçu İdadisi’nin ve Harbiye Topçu Sınıfının ardından Erkan-ı Harbiye’ye ayrılan İsmet İnönü’nün (İlgaz, 1981: 144) akademi yılları idadi senelerine göre daha başarılı geçmiş, 1 Eylül 1903’te ahlak ve bilim dersleri de pek iyi olduğu halde okulu birincilikle bitirip altın maarif madalyası alarak topçu mülazım (teğmen) olmuştur (Turan, 2003: 16; Edgüer, 2010: 57; Bilgehan, 1994: 27). Rumeli’de ayaklanmaların olması ve büyük olayların, belki de bir harbin çıkabileceği endişesiyle piyade, süvari ve topçu son sınıflarındaki öğrenciler aceleyle, o zamana kadar aldıkları sınav notları göz önünde bulundurularak mezun edilmişlerdir (İnönü, 24.01.1959: 17). Dönemin kurallarına göre tüm iyi derecede mezun olanlar gibi, birinci olan İnönü de Erkan-ı Harbiye’ye girmeye hak kazanmış (Heper, 2008:11) ve 19 yaşında Sahra Topçusu Teğmen İsmet Bey Pangaltı’da Erkan-ı Harbiye’ye girmiştir (İnönü, 24.01.1959: 17). İnönü’nün Erkan-ı Harbiye’ye girdiği sene Mustafa Kemal Atatürk de son sınıfta öğrencidir. Bunun dışında o dönemde Harbiye’de Kazım Karabekir, Ali İhsan Sabis, İzzettin Çalışlar, Refet Bele gibi çok nitelikli askerlerin yetişmiş olduğunu İsmet İnönü, Hatıralarında anlatmıştır (İnönü, 2018: 28). İnönü, eğitim yıllarını ve başarılı bir öğrenci olmasını ise şu şekilde özetlemiştir:

“Tahsil hayatımı sınıf başı olarak bitirmek, hayatta arkadaşlarından ileride bulunmak için bir esas teşkil etmez. Aksine her millette yüksek istidatların sonradan öncülük ettikleri çok görülmüştür... Ben 1906’da yüzbaşı oldum. Bizim üstümüzdeki üç sınıfı mektepten tanırız. Bunlarda şöhretli askerler yetişmiştir. 1905 mezunları Karabekir’in sınıfıdır. Atatürk 1904’te mezun olmuştur. General Cebesoy, Orgeneral Asım Gündüz ve General Ali İhsan Sabis aynı sınıftandırlar... 1903 Erkan-ı Harpleri rahmetli Fethi Okyar ve Orgeneral Ali Fuat Erden’dir. Fethi Okyar Erkan-ı Harp sınıflarında ad bırakmıştır, fakat askerlikten kısa zamanda ayrılmış, diplomasiye geçmiştir. Enver Paşalar 1902’de çıkmışlar. Daha öncekileri sayamayacağım. Bizim neslimizin en eskisi Mareşal Çakmak addedilmek mümkündür. Benden sekiz sene evveldir. İzzettin Çalışlar ve eski Genel Kurmay Başkanı Abdurrahman Nafiz Gürman’la birlikte yetiştik. Bizden sonrakileri Orgeneral Kazım Orbay ve Salih Omurtak’lara kadar yakından tanırız. Meşrutiyet ilanından sonra ordudan Erkan-ı Harp Akademisine gelenler arasında adları tanınan subaylar yetişmiştir. General Refet Bele ve Edip Servet Tör yeni usulün ilk mezunları arasındadır.” (İnönü, 31.01.1959: 14-15).

İsmet İnönü kurmaylık eğitimi boyunca, rüştiyedeiken ilerlettiği Fransızcasına ek olarak Almanca öğrenmeye başlamıştır (Aydemir, 1968: 29). Bu hususta idadi yıllarından itibaren tanıştığı ve kendisinden üç sınıf ileri olan yakın dostu Erkan-ı Harp Yüzbaşısı Ali Fuat Erden ile çalışmalar yapmıştır. Çalışmalar Yüzbaşı Ali Fuat’ın evinde gerçekleşmiştir (Erden, 1999: 13). O tarihlerde Osmanlı Ordusunda görev yapan Alman subay Colmar Freiherr von der Goltz Paşa’nın “*Millet-i Müsellaha (Das Volk in Waffen)*” isimli kitabının çevirisi üzerinde durmuşlardır. Ayrıca Fransızca gazete ve kitaplar okumuş; sosyoloji, felsefe ve siyaset gibi meseleler üzerinde fikir alışverişinde bulunmuşlardır (İnönü, 2018: 29). İsmet İnönü henüz talebe iken dahi Yüzbaşı Ali Fuat’ı fikir, tavır ve düşünceleri ile derinden etkilemeyi

başarmıştır. Erkan-ı Harbiye yıllarına ait bir sınav sonucu ise İsmet İnönü'nün askeri dehasını ve strateji ustalığını gözler önüne serer niteliktedir. Henüz ikinci sınıfta iken “*Meşhur Osmanlı Muharebeleri*” dersinde sorulan bir soruya verdiği yanıt ile dersin hocası Topçu Kurmay Ferik Ahmet Muhtar Paşa'nın da dikkatini çekmeyi başarmıştır. Öğrencilere sorulan soru 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda eğer kendileri kumandan olsalardı orduyu nasıl komuta edecekleri hakkındadır ve genç kurmay adayı Aksaraylı İsmet'in bu soruya etraflıca bir açıklama yaptığı cevap kağıdı Ahmet Muhtar Paşa'dan tam not almıştır. Muhtar Paşa üzerine “*Aferin evladım!*” notunu düştüğü bu cevap kağıdını İnönü kendi hatıraları arasında saklamıştır (Aydemir, 1968: 38-39; Ortaç, 1962: 15-23).

İstanbul'da devam eden eğitim hayatı süresince İsmet İnönü her yaz tatilini İzmir'de bulunan dayısı Hakkı Bey'in yanında geçirmiştir. Hakkı Bey ile eşi Servet Hanım'ın çocuğu olmayıp İnönü'nün küçük dayısı Refet Bey'le yaşamışlardır ve İsmet İnönü İzmir tatillerinde doktor olan ve edebiyata meraklı, çevirileri bulunan Refet dayısı ile Fransızca çalışmasına anılarında özellikle yer vermiştir (Toker, 2018: 43). 13-22 yaşları arasında başlıca sevgilim şeklinde belirttiği (İnönü, 31 Ocak 1959: 14) İzmir'de geçirdiği tatil aylarının kendisi üzerinde bıraktığı etkileri “*bir gelişme ve serpilme dönemi*” olarak değerlendirdiğini şu sözlerle açıklamıştır (İnönü, 2018: 28):

“Altı sene, askeri tahsilin yılsonu tatillerini İzmir'de geçirdim. İzmir'e, dayımın yanına sılaya gidiş, benim için bahtiyarlık ve açılıp serpilme fırsatı olmuştur... Dinlenirdim, gezerdim. Fransızca gazeteler okur -Le Martin-, memleketimin dört köşesinde fevkalade bir hadise varsa, onu öğrenir takip ederdim. Nihayet gelecek sene dersleri için biraz hazırlanır, bazen dil dersi de alırdım...”

İsmet İnönü için İzmir'in önemi doğduğu şehir olmaktan başka bu yaz tatillerinden aldığı verimdir. İzmir'in işgal edilmesi ile yaşadığı üzüntü, yıllar sonra bambaşka şartlarla 9 Eylül 1922'de İzmir'e girişini “... *türlü duygular arasında sevgiliye kavuşmak gibiydi*” (İnönü, 2018: 28) sözleriyle ifade etmesiyle açıklanabilir.

Gençlik yılları İkinci Abdülhamit'in baskıcı rejimine denk gelen İsmet Bey, dönemin hemen her genci gibi ülkenin içinde bulunduğu durumdan mustarıptır.³² Bu süreçte kendi gözlemlerine dayanarak dikkatini çeken birtakım meseleleri ilerleyen yıllarda *Hatıralar*'ında dile getirmiştir. Örneğin İkinci Abdülhamit'in etrafa korku salan hafiyelerini, askerlik

³² Osmanlı Devleti'nin XVIII. Yüzyıldan itibaren iç ve dış meseleler ile yoğun bir şekilde uğraşmıştır. Özellikle XIX. Yüzyıla bakıldığında Tanzimat dönemi politikalarında istenen sonucun alınamaması, Islahat Fermanı'nın beklenen dengeyi aksini yaratması siyasi, idari ve buna bağlı olarak ekonomik sorunları arka arkaya sıralamıştır. Yeni bir yönetim anlayışı çözümler olarak düşünülse de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Girit'te ve Makedonya'da yaşanan karışıklıklar ile Balkan milletlerindeki hareketlilik çözüm arayışlarını etkisiz bırakmıştır. Bkz. Gökhan Çetinsaya, “*II. Abdülhamit'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi*”, Osmanlı Araştırmaları , XLVII (2016), 353-409; Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s.23-80.

eğitiminde fayda sağlayacak olan yakın dönem savaşlarının³³ derslere konu edilmeyişini ve kendilerinin bu gibi meseleleri Fransız gazetelerinden takip etmeye çalıştıklarını anlatmış, ancak hocaların eksikliğinden değil, devrin siyasi durumundan meydana geldiğini eklemiştir (İnönü, 2018: 29-30). Ayrıca yasak olan edebi eserlerden bahisle yetiştikleri neslin “açık ve kapalı edebi eserlere ve hareketlere” düşkün olduğunu ve yasak kitapları İstanbul ve İzmir’de taş baskı olarak köşe başlarından, yine Tünel’den aldıklarını söylemiştir. Büyük yabancı gazetelere erişmek zor olduğu için öğrencilik yıllarına denk gelen 1905 Rus-Japon Savaşı ile ilgili hocalarından bilgi edinmeye çalıştıklarını da belirtmiştir (İnönü, 31 Ocak 1959: 14-15).

İsmet İnönü sekiz yaşından itibaren eğitim gördüğü askeri okulların sonuncusu olan Erkan-ı Harbiye’yi 26 Eylül 1906’da (Coşkun, 2019:66), henüz 22 yaşındayken Kurmay Yüzbaşı olarak birincilikle bitirmiş ve padişahın Altın Maarif Madalyası’nı almaya hak kazanmıştır (Turan, 2003: 16)³⁴. İnönü’nün Milli Müdafaa Vekilliği’ndeki sicil numarası 319-1 olarak yazılmıştır ve “-I” ifadesi okulu birincilikle bitirdiğini ifade etmektedir. Eğitim hayatı boyunca ilk ve son başarısızlığı olan sınıf tekrarı yapmaktan edindiği tecrübe ile daima çalışmayı ve sürekli öğrenmeyi kendine prensip edinen İnönü için bundan sonra öğrendiği mesleki bilgi ve donanımları uygulama safhası başlamıştır. Usul gereği mezuniyet gününde çektiği kura sonucunda ilk görev yeri, Edirne’de bulunan İkinci Ordu Karargahı olmuş ve Sekizinci Topçu Alayı Üçüncü Bölük Kumandanlığında göreve başlamıştır (İnönü, 2018: 31; Sabis, I, 1990: 21; Cumhuriyet, 26 Aralık 1996: 12). Mezun olduğunda eline 40-50 lira geçen İnönü, öğrenci iken mevcut maaşlarını düzenli alamadıklarından biriken bu meblağın subay şahadetnamesi ile beraber verildiğini söylemiştir (İnönü, 3 Ocak 1959: 15). Büyük bir sandığın içine sığdırdığı Fransızca ve Almanca kitaplarıyla gittiği Edirne, Kurmay Yüzbaşı İsmet Bey için hayalini kurduğu askerlik mesleğine adım attığı yer olmuştur ki Edirne onun siyasi hayatında da hem İttihat Terakki’nin buradaki şubesini kurması hem de TBMM’de mebusluğunu ilk üstlendiği şehir olması hasebiyle de önem arz etmektedir.

Tablo 1.1. İsmet İnönü’nün Aldığı Madalyalar ve Nişanlar

Gümüş Liyakat Madalyası	1903
Altın Maarif Madalyası	Harp Akademisini birincilikle bitirdiği için-26 Eylül 1906
Dördüncü Dereceden Mecidi Nişanı	Yemen’deki yararlılık nedeniyle-27 Kasım 1911

³³ Bu savaşlara örnek olarak 1854-1856 Kırım Savaşı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı hatta yine aynı tarihlerde cereyan eden Bulgar- Sırp Muharebelerini örnek gösteren İnönü, Bulgarların henüz yeni bağımsız olmalarına rağmen kendilerini çok iyi müdafaa ettiğine değinmiştir. Bkz. İsmet İnönü, *Hatıralar*, Haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2018, s.31.

³⁴ O dönemde yüksek eğitim veren okulları birinci ve ikincilikle bitirenlere altın ve gümüş maarif madalyası, hilal şeklinde palmye verilmesi geleneği vardı. Bkz. İsmet İnönü, “İstibattan Demokrasiye-Talebelik Yıllarım, Akis, 31 Ocak 1959, s. 14.

Gümüş İmtiyaz Madalyası	1. Dünya Savaşı'ndaki başarıları-16 Ağustos 1915
Gümüş Liyakat Madalyası	1. Dünya Savaşı'ndaki başarıları-1916
Altın Liyakat Madalyası	
İkinci Dereceden Kılıçlı Mecidi Nişanı ve Şemsesi	
İkinci Dereceden Kılıçlı Osmani Nişanı ve Şemsesi	
Harp Madalyalar (4 tane)	
Altın İmtiyaz Madalyası	Sakarya Savaşındaki başarıları-29 Eylül 1921
İstiklal Madalyası	İstiklal Harbi'nde gösterdiği başarılar-19 Ocak 1924
Afganistan Almar-i Ali Nişanı	
Yugoslavya Krallığı Beyaz Kartal Nişanı	
Polonya Yeniden Doğuş Nişanı	
Irak Krallığı İki Nehir Nişanı	
Romanya Kraliyet Liyakat Nişanı	
Yunanistan Krallığı Kurtarıcı Nişanı	
İkinci dereceden Kılıçlı Alman Kırmızı Kartal Nişanı	
İkinci dereceden Alman Demir Haç Madalyası	
Üçüncü dereceden Avusturya-Macaristan Askeri Liyakat Haçı Madalyası	
Avusturya-Macaristan Harp ve Askeri Liyakat Madalyaları	

Kaynak: (İnönü Vakfı: (<https://www.ismetinonu.org.tr/ismet-inonunun-aldigi-madalya-ve-nisanlar/>)).

İKİNCİ BÖLÜM

İSMET İNÖNÜ'NÜN ASKERİ HAYATI

1. İSMET İNÖNÜ'NÜN EDİRNE'DEN MONDROS'A KADAR ASKERİ HAYATI (1906-1918)

“Henüz 19 yaşındayken teğmen olarak askeri hayata giren İnönü, her kademedede en fazla iki sene kalarak 1915'e kadar kurmay albaylığa yükseldikten sonra en uzun süre olarak altı yıl bu durakta görev verip 1921'de general olmuş ve 1926'da orgeneral rütbesine ulaşarak 1927'de de politikanın askerlikle kesin hatlarla ayrılması gerektiği prensibi yüzünden emekliye ayrılmıştı. Bu hesaba göre İnönü'nün askerlik hayatı 23 yıldır.”

(Baban, 1970: 278).

1.1. İsmet İnönü'nün Edirne'den Yemen'e Kadar Askeri Hayatı (1906-1910)

1906'da Erkan-ı Harbiye'den mezun olan Yüzbaşı İsmet Bey'in ilk görev yeri Edirne olup 2 Ekim sabahı Edirne'ye gitmek için yola çıkmıştır (Bilgehan, 1994: 28; Ortaç, 1962: 21). Yola çıkarken yanına aldığı eşyaların arasında bir sandık dolusu Almanca ve Fransızca kitabının olması (Artuç, 1993: 31; Coşkun, 2018: 67), İsmet Bey'in dil öğrenmek konusundaki hassasiyetini ve çabasını mesleğe başladıktan sonra devam ettireceğinin bir kanıtı olarak düşünülebilir. Edirne'de bir gece otelde konakladıktan sonra ertesi gün orduya giderek görev yerinin Sahra Topçu Sekizinci Alay Üçüncü Bölük olduğunu ve Yüzbaşı rütbesiyle bölüğü müstakil olarak kumanda edeceğini öğrenmiştir (İnönü, 2009: 31). 120 mevcutlu bölüğüne ve odasına geçen İsmet Bey mesleğe başlayıncaya kadar kıtada bulunmamanın birtakım zorlukları ile karşılaşmaya hemen başlamıştır. Örneğin karargaha ulaştığı ilk gün odasına gece yoklamasını bildirmek üzere gelen bir başçavuşa ne cevap verileceğini bilmeyerek uygun bir yanıt hazırlamak üzere konuşmaya “*Peki*” diye başlamıştır. Başçavuşun sözün devamını beklemeden keskince selam vererek odadan çıkmasıyla verilmesi gereken cevabın “*Peki*” den ibaret olduğunu anlamıştır (İnönü, 2009: 31). Yakın arkadaşı Ali Fuat (Erden) Bey'in İkinci Ordu'da görev alan Kolağası Hayri Bey'e kendisini tanıtan bir mektup göndermesiyle en azından kışlaya yerleşirken rahat eden İsmet Bey'in emri altında çalışanların “*Erzincanlı Yaşar Efendi*” gibi sınıf arkadaşı ve hatta “*Edirneli Osman Efendi*” veya “*İsmail Hakkı Efendi*” gibi üst sınıftan oldukları görülmektedir (Erden, 1999: 24; İnönü, 2009: 32). Maiyetinden daha genç ve tecrübesiz olan İsmet Bey'in yaşadığı bu durumun sonraki süreç için de bir deneyim olduğunu söylemek gerekir. Nitekim İsmet Bey, Milli Mücadele esnasında da Ali Fuat

(Cebesoy)³⁵, Kazım Karabekir³⁶ gibi paşalar arasından temayüz ederek Erkan-ı Harbiye Vekilliği'ne getirilmiştir.

İsmet Bey Edirne'de göreve başladığında kendisini birtakım yeniliklerin içinde bulmuştur. Örneğin kendisi Harbiye'de iken mantelli toplar ile eğitim görmüştür. Ancak İkinci Ordunun Yedinci ve Sekizinci Topçu Alayları ise kısa süre öncesinde Almanya'dan satın alınan yeni tip seri ateşli kurp topları ile donanmıştır (Artuç, 1993: 34). Eğitim hayatı kalem defter ile geçen ve uygulamayı eski usule göre öğrenen Yüzbaşı İsmet Bey için bu kez yeni bir öğrenme devri başlamıştır. Yıllar sonra “*Askeri meslekler içinde bilimin son yeniliklerinden en fazla yararlanan topçuluktur*” diyen İnönü (İnönü, 2009: 32) uygulamayı daha iyi kavramak adına kurmayların kullandıkları arma ve kordonları dahi çıkararak çalışmaya koyulmuştur (Turan, 2003: 17). Yoğun bir çalışma temposu içine girerek kısa sürede kıta hayatına adapte olmayı başaran İsmet Bey, akşamları bölümünde bulunan erlere okuma yazma öğretmeye başlamış, subaylar ile yakın dostluklar kurmuş ve 1905 Rus-Japon Savaşı'nda kullanılan yeni toplar ile top atış usulü hakkında fikirlerinin ve yorumlarının dikkat çektiği sohbetler yapmıştır (Aydemir, 1968: 42). Özellikle bu sohbetler git gide konferans halini almış ve İsmet Bey ordu içinde tanınan ve dikkat çeken bir yüzbaşı olmuştur (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1987: 8). Öyle ki Yüzbaşı İsmet Bey'e bir defasında topçu tümeninin kumandanı Ferit Paşa, bir defasında da Ordu Kumandanı Nasır Paşa benzer ifadelerle subayları etrafında bu denli toplamanın kendisine söz getirebileceği konusunda uyarı mahiyetinde

³⁵ Ali Fuat Cebesoy 23 Eylül 1882'de İstanbul'da dünyaya gelmiştir. 1902 yılında teğmen olarak Harp Okulundan, 1905 yılında Kurmay Yüzbaşı olarak Harp Akademisi'nden mezun olmuştur. İlk olarak Beşinci Ordu emrinde Beyrut'ta görevlendirilmiştir. 1909 yılında Roma Ateşemiliterliğine getirilmiş, 1912 yılında Balkan Savaşı'nda Yaka Kolordusu Kurmay Başkan Vekili olmuştur. Birinci Dünya Savaşı boyunca farklı cephelerde görev alan Cebesoy 1919'da Sivas Kongresi'nde alınan karar ile Anadolu Genel Kuvayı Milliye Komutanlığı'na getirilmiştir. 1920 yılında önce Batı Cephesi Komutanlığına atanmış daha sonra Moskova Büyükelçisi olarak görevlendirilmiştir. 1927 yılında askerlik mesleğinden emekliye ayrılan Ali Fuat Cebesoy, 10 Ocak 1968 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Bkz. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Birinci Dünya Savaşına Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C.III, Haz. Nurcan Aslan-Hülya Tokar, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009, ss. 200-204.

³⁶ Kazım Karabekir 1882 yılında İstanbul'un Zeyrek mahallesinde dünyaya gelmiştir. 1894 yılında Fatih Askeri Rüştüyesi'ne, 1897 yılında Kuleli Askeri Lisesi'ne gitmiştir. 16 Aralık 1902 yılında teğmen olarak Harp Okulundan, 5 Kasım 1905 yılında Kurmay Yüzbaşı olarak Harp Akademisi'nden mezun olmuştur. 1906 yılında Üçüncü Orduda başladığı askerlik mesleğinde; İstanbul Harp Okulu'nda Tabiye öğretmen yardımcılığı yapmış, 1909 yılında Hareket Ordusu'nda bulunmuş, Bulgar sınırında Edirne komiserliğine atanmış, 8 Ocak 1914'te Genelkurmay İkinci Şube Müdür Yardımcısı olarak görevlendirilmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında kolordu ve ordu komutanlıklarında bulunmuş, 25 Aralık 1918'de 14. Kolordu Komutanlığına, 2 Mart 1919'da 15. Kolordu Komutanlığına atanmıştır. 14 Haziran 1920'de Doğu Cephesi Komutanlığını üstlenmiş ve doğuda pek çok zafere imza atarak Gümrü Barış Konferansı ve Kars Konferansı'nda Türk heyetinin başkanlığını yapmıştır. Ayrıca milletvekili olduğu için meclisin içinde de yer alan Karabekir, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın liderliğini de üstlenmiştir. 1927 yılında askerlikten emekliye ayrılmış, V. ve VII. dönemde İstanbul milletvekili olarak, 1946-1948 yıllarında Meclis Başkanı olarak siyasi hayatını içinde bulunmuştur. 25 Ocak 1948'de vefat eden Kazım Karabekir'in naaşı 30 Ağustos 1988'de Devlet Mezarlığına nakledilmiştir. Bkz. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Birinci Dünya Savaşına Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C.III, Haz. Nurcan Aslan-Hülya Tokar, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009, ss.240-243.

nasihatte bulunmuşlardır (İnönü, 2009: 36; Turan, 2003, 18). İnönü bu dönemi sonraki yıllarda şu şekilde ifade etmiştir: “*Düşün 22 yaşında bir kurmaydım ama bu Yüzbaşı İsmet’i çok geçmeden Edirne’de tanıdılar. Hani padişahın yolladığı o saray generalleri var ya? Edirne’ye gelişlerinin haftasına bu Yüzbaşı İsmet’i gelip bulurlar*” (Cumhuriyet: 26 Aralık 1973: 5).

Yüzbaşı İsmet Bey göreve başladığında Osmanlı Devleti’nin Rumeli topraklarında birçok karışıklık söz konusudur. İlk olarak Balkanlarda milli duyguların uyanması ile başlayan huzursuzluklar yerini isyanlara, azınlık çeteleri tarafından çıkarılan asayiş sorunlarına ve hatta Balkan milletlerinin sırayla bağımsızlıklarını ilan etmelerine kadar uzanmıştır (Akşin, 2018: 52; Turan, I, 1991: 30). Bölgede yaşanan hareketlilik, bağımsızlığını ilan eden Balkan milletleri ile Osmanlı Devleti arasında bir savaş yaşanacağıının habercisi niteliğindedir (İnönü, 2009: 35). Buna karşılık bölgede asayişi sağlamak ve yaklaşan savaş ihtimaline karşı hazır bulunmak için İstanbul’da bulunan kıdemli generaller heyetler halinde Rumeli’ye gönderilmiştir. İkinci Orduya gönderilen heyetin başında padişahın maiyetinden Birinci Ferik Cevat (Çobanlı) Paşa³⁷ bulunmuştur (Aydemir, 1968: 42). Cevat Paşa orduya gelir gelmez Yüzbaşı İsmet Bey’in methini duymuş ve kendisini bulmuştur (İnönü, 2009: 34). Böylece Cevat Paşa karargahında görev almaya başlayan İsmet Bey için daha yoğun bir çalışma dönemi başlamıştır. İlk olarak Topçu Fırkasında tabiye (taktik) dersleri verirken sonraları alay ve tugaylara görevler verip bunları takip etmek de kendi sorumluluğuna girmiştir (Artuç, 1993: 36).

İsmet Bey o dönemde sık sık mektuplaştığı arkadaşı Ali Fuat Bey’e 25 Temmuz 1907/ 12 Temmuz 1323 tarihli mektubunda görev ve sorumluluklarını, bunları yerine getiriş biçimini ve bu görevlerin kendisine kattığı tecrübeyi uzun uzun anlatmış ve memnuniyetini dile getirmiştir (Erden, 1999: 36-39). Ayrıca erlere okuma yazma öğretmekle başlayıp alay ve tugayların sorumluluğunu üstlenmeye kadar uzanan bu sorumlulukları neticesinde kendisine Edirne’de açılan Harbiye Okulu’nda veya İstanbul’da bulunan Harbiye Okulu’nda öğretmenlik görevi de teklif edilmiştir. Ancak Yüzbaşı İsmet Bey bu teklifi, hocalık için sağlığının uygun olmadığını belirterek geri çevirmiştir (İnönü, 2009: 36; Turan, 2003: 18). İsmet Bey’in teklifi

³⁷ Cevat Çobanlı 14 Eylül 1870’te İstanbul’da doğmuştur. Almanca ve Fransızca dillerine hakim olarak Kurmay Yüzbaşı rütbesi ile 20 Mart 1894’te Harp Akademisi’nden mezun olmuştur. Aynı yıl padişah yaveri sıfatıyla saray kaymakamlığı görevine getirilmiştir. Rumeli’de yaşanan hareketlilikten dolayı 1907 yılında İkinci Orduya gönderilmiştir. 20 Eylül 1912’de Doğu Ordusu Kurmay Başkanlığına görevlendirilmiş, 10 Ağustos 1914’te Çanakkale Boğazı Müstahkem Mevki Komutanı olarak atanmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında kolordu ve ordu komutanlıklarında görev alan Cevat Paşa, 1920 yılında İstanbul’un işgali sonrasında Malta’ya sürgün edilen askerlerden biri olmuştur. 1922 yılında Malta sürgününden dönerek Elazığ mebusu olmuştur. 1924 yılında askerlik mesleğinden emekliye ayrılan Cevat Paşa 17 Mart 1938’de vefat etmiştir. Bkz. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Birinci Dünya Savaşına Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C.I, Haz. Nurcan Aslan-Hülya Toker, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009, ss.141-144.

çevirirken sağlığını gerekçe göstermesinin nedenini sol kulağının az işitmesine bağlamak mümkündür.

1907 yılında İsmet Bey için bir diğer gelişme Türk-Bulgar sınırında yaşanan sınır ihlali nedeniyle gerçekleşmiştir. Mesele kapsamında bu iki ülkenin oluşturduğu askeri heyetler meseleyi çözmeye çalışmıştır ki Türk Heyeti Hudut Müfettişi Naci Bey başkanlığında Binbaşı Zihni Bey ve Yüzbaşı İsmet Bey'den oluşmuştur. Meseleyi çözmek için sınırda başlayan görüşmeler Bulgar Generali ve Binbaşı Zihni Bey arasında gergin bir hal alınca müzakere için İsmet Bey görevlendirilmiştir. Ertesi gün Bulgar Binbaşı Markoff ile sınır tespiti için sınırda çalışmalara başlamıştır. Ancak sınır tespiti konusunda her iki tarafın farklı yorumları nedeniyle mesele çözülememiştir. İsmet Bey “*Hallini basit sandığı bir işin çıkmaza girmesinden*” dolayı rahatsızlık duymuş ve hatta başarısızlık onu epey üzmüştür (İnönü, 2009: 39).

1907-1908 yılları Balkanlarda oldukça hareketli geçmiştir (Hall, 2003: 4-8). Bu durum İsmet Bey'i de tıpkı diğer pek çok genç subay arkadaşı gibi memleket meseleleri ile yakından ilgilenmeye itmiştir. Bir taraftan ordu içinde yükselip önemli sorumluluklar ile görevlendirilirken diğer taraftan “*Hayatında ilgi kurduğu tek gizli ve kapalı cemiyet*” olarak nitelendirdiği İttihat ve Terakki Cemiyeti ile tanışmıştır (İnönü, 2009: 43). İttihat ve Terakki³⁸; o sırada Batı Rumeli taraflarında Üçüncü Ordu içinde hızla yayılmaya başlamıştır. İsmet Bey'in cemiyet ile tanışması İstanbul'da bulunan yakın dostu Binbaşı Ali Fuat (Erden) aracılığı ile gerçekleşmiştir. Ali Fuat Bey okul arkadaşı olan ve o sırada Selanik'te görev yapan aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti için çalışan Binbaşı Ali Fethi (Okyar) Bey'e³⁹ Yüzbaşı

³⁸ İttihat ve Terakki Cemiyeti 1889 yılında Askeri Tıbbiye öğrencileri (İshak Sukuti, Abdullah Cevdet, İbrahim Temo, Mehmet Reşit ve Hüseyinzade Ali) tarafından “İttihad-ı Osmanî” adıyla İstanbul'da kurulmuştur. Kuruluş amacı kendilerinden önce Yeni Osmanlılar tarafından başlatılan fikir akımlarını da öncül alarak Osmanlı Devleti'ni Batılı devletlerin seviyesine getirmek ve Avrupa tarzı bir anayasayı yürürlüğe sokmaktır. Bkz. Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat Terakki, İmge Kitabevi, Ankara, 2017, s.48-49. İttihad-ı Osmanî 1895 yılında o dönemde Paris'te bulunan Ahmet Rıza'nın derneği ile birlikte hareket etmeye karar vermiş ve İttihat ve Terakki adını bundan sonra kullanmaya başlamıştır. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler: Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s.163; İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi: Meşrutiyet'e Geçiş Süreci I. Ve II. Meşrutiyet, Cilt:1*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları No:14, 1997, s.229.

³⁹ Ali Fethi Okyar, 29 Nisan 1880'de Pirlepe kasabasında dünyaya gelmiştir. İlk ve orta öğrenimini Manastır'da yapmış, liseye de Manastır Askeri İdadisi'nde devam etmiştir. 1898'de Harbiye Mektebine girmiş ve Mustafa Kemal Atatürk ile burada tanışmıştır. Mektepte bulunduğu yıllarda İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmuştur. 1904 yılında Selanik'te bulunan Üçüncü Orduya kurmay yüzbaşı olarak katılmış ve böylece cemiyetin askeri kanadında ilerleme fırsatı bulmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanına yakından tanık olan Fethi Bey 31 Mart Olayı'ndan sonra oluşturulan Hareket Ordusunda da yer almıştır. 1910 yılında Paris Ateşemiliteri olarak görevlendirilmiş, 1911 Trablusgarp Savaşı'na gizlice katılarak yararlı vazifelerde bulunmuştur. Balkan Savaşı sırasında Boğazları korumak için Bolayır'da oluşturan Bahr-i Sefid Boğaz-ı Kuva-yı Mürettebesi'nde kurmay yüzbaşı olarak görev almıştır. 1913 yılında bu kez Sofya Büyükelçisi olarak atanmış ve 1917 sonuna kadar bu görevde bulunmuştur. Ekim 1918'de Dahile Nazırı olarak Ahmet İzzet Paşa kabinesinde görev almıştır. 1920'de İstanbul'un işgal edilmesiyle Malta'ya sürgün edilmiştir. Sürgünden sonra Ankara'ya geçerek Milli Mücadele'ye katılmıştır. Ekim 1921'de Dahiliye Vekili, Ağustos-Kasım 1923'te birinci kez ve Kasım 1924-Mart 1925 arasında ikinci kez

İsmet'i gıyaben tanıtmıştır. Ali Fethi Bey bunun üzerine Jandarma Yüzbaşısı Refet (Bele) Bey⁴⁰ ile İsmet Bey'e bir mektup göndererek cemiyetin usulleri ve nizamnamesi hakkında bilgi vermiştir. Böylelikle İsmet Bey İttihat ve Terakki'ye dahil olmuştur (Mutlu, 2006: 131). Cemiyet İkinci Ordu içinde nispeten yavaş bir ilerleme gösterdiğinden Üçüncü Ordudaki durumu daha yakından incelemek için birinin görevlendirilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Bu nedenle terhis olan erlerin İzmir'e teslimi vazifesiyle Yüzbaşı İsmet görevlendirilmiştir. Çünkü usul gereği askerler terhislerinde yanlarında görevli bir memur ile gidecekleri yere teslim edilmektedir. Böylece Yüzbaşı İsmet Bey hem İzmir'e giderek önemli cemiyet mensupları ile tanışabilecektir hem de oradan Selanik'e, cemiyetin merkezine giderek gözlem yapabilecektir. İlk olarak İzmir'de cemiyetin önemli isimlerinden olan Süleyman Askeri⁴¹ ile tanışmıştır. Süleyman Askeri kendisine cemiyet hakkında bilgiler vermiş ve askeri makamlarda işlerini halletmesine yardımcı olmuştur (Coşkun, 2018: 82). Ayrıca İsmet Bey'i "*Yakup Ağa*" adıyla tanınan İzmir'in hemen her muhitinde dolaşarak mevcut idarenin olumsuzluklarını anlatan Dr. Nazım⁴² ile de tanıştırmıştır. Dr. Nazım propaganda üslubuyla genç yüzbaşayı oldukça etkilemiştir (İnönü, 2018: 44).

Başbakanlık görevine getirilmiştir. Daha sonra aynı yıl Paris Büyükelçisi olarak atanan Ali Fethi Bey 1930 yılında Mustafa Kemal Atatürk'ün teklifi üzerine Serbest Cumhuriyet Fırkasını kurmuş ancak fırkanın ömrü üç ay sürmüştür. Nisan 1934'de Londra Büyükelçisi olarak görevlendirilmiş; Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin delegasyonunda yer almıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatı sonrası İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı döneminde Refik Saydam hükümetinin Adalet Bakanı olmuştur. Ali Fethi Okyar 1943 yılında vefat etmiştir. Bkz. Muammer Göçmen, "*Ali Fethi Okyar*", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 33, İstanbul, 2007, ss.342-343.

⁴⁰1881 yılında Selanik'te doğan İbrahim Refet Bele, savaş nedeni ile ara verdiği ve 13 Eylül 1909'da girdiği Harp Akademisini Kasım 1912'de birincilikle bitirmiştir. Balkan Savaşı'nda, Birinci dünya Savaşı'nda çeşitli görevlerde bulunmuş, 1919'da toplanan Erzurum Kongresi'nde Heyeti Temsiliye üyeliğine seçilmiştir. Batı Anadolu'da başlayan Kuvayı Milliye hareketini bir araya toplamak için görevlendirilmiştir. 1920 Kasım'da Batı Cephesi Güney Kesimi Komutanlığı'na getirilmiştir. Aynı zamanda İzmir mebusu olarak mecliste de görev almıştır. 1924 yılında askerlikten emekliye ayrılmış ve 2 Ekim 1963 yılında vefat etmiştir. Bkz. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Birinci Dünya Savaşına Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C.II, Haz. Nurcan Aslan-Hülya Toker, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009, ss. 562-565.

⁴¹Süleyman Askeri 1884 yılında Prizren'de doğmuş, Harp Akademisini bitirdikten sonra Manastır'da bulunan III. Ordu'da görevlendirilmiştir. Daha sonra Bağdat ve Basra'da askeri vazifeler almış; 1914'te Basra Valiliğine, 1915'te Irak Bölgesi Genel Komutanlığına atanmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında önemli başarılar kazanmış olsa da 12-14 Nisan 1915'te Şuayyibe Muharebesi'ni kaybettiği için üzüntüsünden intihar etmiştir. Bkz. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Birinci Dünya Savaşına Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C.III, Haz. Nurcan Aslan-Hülya Toker, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009, s.264-265. III. Ordu'da görevlendirilmesinden evvel İzmir'de bulunduğu yıllarda II. Meşrutiyet'in ilanı için çalışmalar yapmış hürriyetin destekçilerinden olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında cemiyet içinde istihbarat sağlama amacıyla kurulan Teşkilat-ı Mahsusa'nın başkanlığına getirilerek Enver Paşa'nın emrinde çalışmıştır. Bkz. Celal Bayar, Ben De Yazdım: Milli Mücadeleye Gidiş C. II, 2018, s.248.

⁴²Doktor Nazım 1870 yılında Selanik'te dünyaya gelmiştir. Önce İstanbul Askeri Tıbbiye İdadisi'ni bitirmiş daha sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye girmiştir. Öğrenciliği sırasında cemiyetlerle ilişki kurmaya başlamış ve Paris'e giderek Ahmet Rıza'nın derneğinin İttihad-ı Osmani Cemiyeti ile birleşip İttihat ve Terakki olarak kurulmasında aktif görev almıştır. Cemiyetin kurucu üyelerinden sayılmakla beraber aynı zamanda Anadolu ve özellikle Ege'de örgütlenmeyi sağlamıştır. Meşveret gazetesini çıkarmış, İzmir'de bir Tütüncü dükkanı kiralarak propaganda faaliyetlerini sürdürmüştür. Yalnızca cemiyet içinde değil sosyal yaşamında da önemli görevler

İttihat ve Terakki Cemiyetine ısrarla tavsiye olunan (Sorgun, 2003: 157) ve bu şekilde gizli bir cemiyet (Ahmad, 1995: 15) tarafından kabul edilen İsmet Bey'in İzmir'de görevi bitmiştir. Daha sonra Selanik'te bulunan merkez kumandanlığa giderek Ali Fethi Bey'le buluşmuştur (Aydemir, 1968: 47). Burada tanıdığı veya ismen bildiği pek çok subay ile tanışma fırsatı bulmuş, önemli temaslarda bulunmuştur. Selanik'te dikkatini çeken detaylar cemiyetin siviller arasında dahi hızlı yayılmış olması ve Üçüncü Ordu içinde Kanun-i Esasi'nin yeniden ilan edilmesi ile devletin tüm sorunlarına çözüm bulunacağına olan inancın kati şekilde yerleşmiş olmasıdır. Ayrıca Enver Paşa'nın "*Binbaşı Enver Bey*" olarak hayli ün yaptığına ve herkesin kendisinden saygı ile bahsettiğine de tanık olmuştur. Selanik'teki ve ordudaki bu coşku ve taşkınlık Yüzbaşı İsmet Bey'i oldukça etkilemiştir (İnönü, 2018: 45). Ziyaretinin en önemli noktası ise daha önce okuldan da tanıdığı Mustafa Kemal Bey ile bu kez aynı cemiyetin üyeleri olarak yaptığı görüşmelerdir. Bu görüşmeleri ve Mustafa Kemal Bey hakkındaki izlenimlerini *Hatıralar*'ında şu şekilde aktarmıştır:

"Bu seyahatimde hemen daima Fethi Bey'le beraberdim. Atatürk'le çok görüştük. Atatürk'le erkanıharp sınıflarında da görüştüğümüz olurdu. Fakat fazla bir münasebetimiz yoktu. Aramızda iki sene vardı. Yani mesafe mektep hesabıyla oldukça geniştir. Daha mektepteyken Atatürk sınıflar arasında dikkati çeken, hususi halleri ve tavırları olan bir şahsiyet tesiri yapardı. Kendisini Selanik'te gördüğüm zaman, şahsiyetinin arkadaşları ve muhiti içinde iyice belirmiş olduğunu anlıyordum. Yaratılıştan hevesli ve istidatlı olduğu bir tarafı vardı. Mutlaka birkaç kişi yani bir cemiyet içinde bulunmayı o cemiyette konuşmayı seven ve arayan tabiatı belli idi. Bu mizaç, muhitinde daima kabul ve tehalük görmemiştir. Fevkaladelik şuradadır ki, konuşmasından ve tesirinden uzak kalmak isteyenler de nihayet o tesire kapılmışlar ve ondan zevk almışlardır. Anlaşıyor ki gelecekte büyük işler başında bulunmak istidadı Atatürk'te, cemiyet içinde yaşamak ve toplayıcı, tesir edici vasıflar sahibi olmak şeklinde belirmiştir." (İnönü, 2018: 45; Cumhuriyet, 26 Aralık 1973: 5).

1908 yılının başından itibaren Balkanlar'daki durum iyice gergin bir hal almıştır. Ocak ayında İngiltere Parlamentosunda Rumeli'deki Osmanlı askerlerinin azaltılıp bölgeye Hıristiyan bir vali atanarak yönetilmesi konuşulmaya başlanmıştır. İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey'in "*Makedonya'daki ihtilal ateşlerini söndürmek*" için Avrupalı bir valinin buraya gönderilmesini gündeme getirmesi, aynı şekilde Rusya'nın Makedonya'nın uluslararası bir teftiş idaresi altına alınmasına dair söylemlerde bulunması İttihat ve Terakki ileri gelenleri tarafından Avrupa basınından takip edilmiş ve büyük tepki toplamıştır (Son Posta, 7 Mart 1933: 9; Aybars, 1983: 111; Coşkun, 2018: 82; Tunaya, 2016a: 134). Öte yandan haziran ayında İngiltere ve Rusya krallarının Reval şehrinde yaptıkları görüşme de Osmanlı Devleti'nin Rumeli topraklarının paylaşılmasında karar aşaması olarak basına yansımıştır. Bu durumdan da

üstlenmiştir: Örneğin Anadolu Vilayetleri Umumi Valiliği, Selanik Hastanesi Başhekimliği, Fenerbahçe Spor Kulübü Başkanlığı ve Maarif Nazırlığı gibi. Doktor Nazım, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin mağlubiyeti sonrasında diğer İttihatçı liderler Enver Paşa, Talat Paşa, Cemal Paşa, Beyrut Valisi Azmi Bey, İstanbul eski Polis Müdürü Bedri Bey, Dr. Bahaettin Şakir ve Umumi Katip Mithat Şükrü Bey ile Avrupa'ya kaçmıştır. 1922'de yurda dönüş isteği kabul edilen Dr. Nazım bu kez İzmir Suikasti Davasında İstiklal Mahkemesi tarafından yargılanıp suçlu bulunarak idam edilmiştir. Bkz. M. Vahit İpekçi, Dr. Nazım Bey'in Siyasi Yaşamı, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s.5-6.

en çok etkilenen Makedonya ve Selanik'te örgütlenmiş bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti olmuştur (Zürcher, 1987: 82).

Bu son olaylardan sonra cemiyet, Manastır'daki konsolosluklara genelgeler göndererek artık yönetime el konacağını bildirmiş ve desteklerini istemiştir. Bu şekilde fiilen bir girişimde bulunan cemiyet İkinci Abdülhamit tarafından bastırılmak istendiyse de 6 Temmuz 1908'de Kolağası Resneli Niyazi Bey; belediye reisi ve polis müdürü de dahil olmak üzere 200 sivil ve 200 askerle dağa çıkmıştır (Akşin, 2018: 53; Tunaya, 2016a :134). Niyazi Bey'in isyanını Binbaşı Enver Bey ve amcası Halil Kut ile Binbaşı Eyüp Sabri Bey takip etmiştir (Aydemir, 1968: 51). Cemiyet hem Manastır'da sokaklara kendi bildirilerini yapıştırılmış hem de Saraya Meşrutiyetin ilanını isteyen telgraflar çekmiştir. İsyanı bastırma görevi ilk olarak Metroviçe Fırkası Kumandanı Arnavut Şemsi Paşa'ya verilmiştir. Paşa, 7 Temmuz'da Manastır'a gelmiş ve öldürülmüştür (Birecikli, 2008: 2016). Bunun üzerine İkinci Abdülhamit İzmir'den Selanik'e askeri birliklerin sevkini emretmiş, ancak aralarında önemli subayların olduğu bu birlik Selanik'te isyancıların üzerine yürümek yerine onlara katılmıştır (Aydemir, 1968: 51). Aynı şekilde 15-23 Temmuz arasında Anadolu'dan Selanik'e çıkarılan askerler de yapılan propagandalar sonucunda Meşrutiyetçilere katılmıştır (Akşin, 2017: 130). Bu gelişmeler üzerine Meşrutiyet 24 Temmuz 1908'de Abdülhamit tarafından ilan edilmiş (Ahmad, 2014: 44; Berkes, 2017: 401) ve ikinci kez Meşrutiyet yönetime geçilmiştir. Daha sonra seçimler yapılarak 33 yıl aradan sonra 17 Aralık 1908'de Meclis-i Mebusan yeniden açılmıştır (Eroğlu, 1990: 67; Unat, 1985: 25).

İttihatçılar tarafından “*Hürriyetin İlanı*” olarak adlandırılan bu süreç Tarık Zafer Tunaya'ya göre sonraki dönemlerin siyasi laboratuvarı olmuştur (Tunaya, 2016a: 18). Cemiyet hürriyeti ilan ettirmiş ancak yönetimi ele almamıştır (Zürcher, 2015: 115). Bu durum birtakım sorunları da beraberinde getirmiştir.⁴³ Bir nevi denetleme iktidarı oluşturan (Akşin, 2017:139) cemiyet hakkında yıllar sonra İsmet İnönü'nün yaptığı değerlendirme dikkat çekicidir:

“Meşrutiyetin ilanı için gizli devirdeki çalışmaların sebeplerini ve heyecanlarını canlandırmak üzere ne kadar çalışılsa yeridir. Emel ve duyguların asil, temiz mahiyetleriyle, sonra olayların getirdiği hayal kırıklıkları ve başarısızlıklar insanı dehşete sevk eder. Memleketin siyasal kültürden acınacak derecede mahrum bulunduğu kimse farkında değildi. Kanuni Esasi kelimesi bir sihir gibi tesir ediyordu.” (İnönü, 2018: 47).

⁴³ Feroz Ahmad 1908 hareketinden sonra cemiyetin hem saray çevresindeki nüfusu hem de padişahın casusluk ağını dağıttığını hatta sadrazam Sait Paşa'nın tavsiyesi ile padişahın siyasi suçlular ve sürgünler için af ilan ettiğini ifade etmiştir. Durum cemiyetin eğer isterse yönetimi derhal ele alabileceğini gösterse de cemiyetin iktidarı değil alindeki gücü gerektiğinde kullanmayı seçen bir misyon edindiğini açıklamıştır. Buna sebep olarak da cemiyet kurucuları ve üyelerinin geçmişlerinde ve temelde tutucu olan yapılarında aramak gerektiğini söylemiştir. Buna göre hareketin öncüleri toplumsal değişiklik yapmak istemeyen bir kitledir ve amaçları sadece otuz iki yıl önce kabul ettirilmiş bir anayasayı getirerek devleti kurtarmak olmuştur. Bkz. Feroz Ahmad, İttihat ve Terakki: 1908-1914, Kaynak Yayınları, 1995, İstanbul, s.32-33.

Gerçekten de İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında geleceğe dönük bir plan ve görüş birliği yoktur (Artuç, 1993: 45). Dönemin çağdaş devletlerinin yönetim tarzı olan anayasal rejimin devletin problemlerini halledeceği beklentisi olumlu sonuçlanmamıştır (Eraslan, 2003: 66). Ayrıca hürriyet ilan edilmiş ancak henüz çok vakit geçmeden dış meselelerdeki sorunlar yeniden hareketlenmiştir. Örneğin; 5 Ekim 1908’de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bosna-Hersek’i resmen topraklarına katmış, aynı gün Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş ve ertesi gün Girit Yunanistan’a katıldığını açıklamıştır (Uçarol, 1995: 411-412). Bundan başka Mecliste de durum iç açıcı değildir. Çünkü sayı bakımından Türkler 127 mebusa sahipken diğer milletler toplamda 133 koltuğa sahiptir (Artuç, 1993: 47). Ortaya çıkan siyasi karmaşa İttihat ve Terakki muhaliflerine karşı fırsat yaratmış ve tarihe 31 Mart Vakası⁴⁴ olarak kaydedilen isyan hareketi gerçekleşmiştir (BOA, TFR.1.UM/29.2803; Ahmad, 2014: 49; Zürcher, 2015: 117). İnönü’nün “*tarihimizdeki isyan hadiselerinin en mühimi*” olarak gördüğü (Cumhuriyet, 26 Aralık 1973: 5) 31 Mart Vakası öncesinde birçoğu ordudan emekliye ayrılmaya zorlanan alaylı subaylar ve medrese öğrencileri İttihad-ı Osmani gibi örgütler oluşturmaya başlamış; bunlara bir de hürriyetin ilanı ile basına da tanınan özgürlükten yararlanan muhalif gazeteler eklenmiştir. Özellikle *Volkan* ve *Serbesti* gazeteleri muhalif basının önde gelen isimleri olmuştur (Uran, 2017: 38). Zaten ayaklanmaya giden süreçte son damla *Serbesti* gazetesi başyazarı Hasan Fehmi Bey’in 6 Nisan 1909’da Galata Köprüsü’nde kimliği belirlenemeyen kişi ya da kişilerce öldürülmesi olmuştur (Güresin, 1998: 42; Ahmad, 1995: 60). Bundan sonra önü alınamayan olaylar ilk olarak Taşkışla’da Dördüncü Taburun isyanı ile başlamıştır. Ayaklanma diğer taburlara da yayılırken Meclis kapısında Lazkiye Mebusu Aslan Bey ve Adalet Nazırı Nazım Bey isyancılar tarafından öldürülmüştür. Ertesi gün isyan donanmaya kadar uzanmış ve Yıldız Sarayı önünde toplanan muhalifler Asar-ı Tevfik Zırhlısı Kumandanı Binbaşı Ali Kabuli Bey’i katletmişlerdir (Yıldız, 2017: 73; Coşkun, 2018: 84; Güresin, 1998: 57).

Genel olarak şeriatın uygulanması, İttihatçıların istifası ve bazı komutanların değişmesi gibi istekleri olan (Unat, 1985: 50; Zürcher, 2000: 144) isyancılara karşı Rumeli’den tepki gecikmemiştir. İttihat ve Terakki derhal bir Hareket Ordusu kurulmasını ve ordunun başına

⁴⁴ 31 Mart hareketi tarihe irtica hareketi olarak not edilmiştir. İsyanı dini öğelere bağlayarak ve Şeriat İsteriz! Sloganı ile özdeşleştirerek bu minvalde değerlendirenler olduğu gibi aynı zamanda İttihat ve Terakki’nin II. Abdülhamit’i tahttan indirmek adına böyle bir karmaşayı el altından tetiklediğini savunanlar da mevcuttur. Bkz. Nasır Yüceer, “Otuz Bir Mart Vakası” <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/31-mart-vakasi/>. Ayrıca 31 Mart Ayaklanması’nın hükümet içinde İngiliz ya da Alman yanlısı olan devlet adamlarının mevcudiyetinden dolayı ve Derviş Vahdeti’nin İngiliz casusu olduğu iddiasından veya yine hükümet içinde muhalefete çalışan devlet ileri gelenlerinden dolayı dış müdahaleler ile desteklendiği de düşünülmektedir. Bkz, Doğan Avcıoğlu, 31 Mart’ta Yabancı Parmağı, Cumhuriyet Yayınları, 1998.

Selanik'teki Üçüncü Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa'nın getirilmesini, bu orduya Selanik'ten katılacak fırkanın başına Hüseyin Hüsnü Paşa'nın, Edirne'den katılacak fırkanın başına ise Şevket Turgut Paşa'nın geçmesini kararlaştırmıştır. Hareket Ordusu 24 Nisan 1909'da İstanbul'a gelmiştir (BOA, MV/127.7; Akşin, 2018: 61; Avcıoğlu, 1998: 56). Burada önemli bir nokta da Hareket Ordusunda yer alan isimler olmuştur. Örneğin Hüseyin Hüsnü Paşa'nın kurmay başkanı Mustafa Kemal, Şevket Turgut Paşa'nın kurmay başkanı ise Kazım Karabekir olmuştur. Ayrıca Hürriyet'in ilanından sonra Berlin'de görev alan Enver Bey ve Paris'te bulunan Ali Fethi Bey de orduya İstanbul yakınlarında yetişmişlerdir. Yüzbaşı İsmet ise Şevket Turgut Paşa'nın maiyetine Edirne'den katılmıştır (İnönü, 2018: 56-57). Hareket Ordusu isyanı kısa sürede bastırılmış ve alınan karar sonucunda İkinci Abdülhamit tahttan indirilerek yerine veliaht Mehmet Reşat getirilmiştir (Artuç, 1993: 49; Kırçak, 1994: 59). Ayrıca önemli bir gelişme olarak, Mahmut Şevket Paşa'ya Birinci, İkinci ve Üçüncü Ordu Müfettiş-i Umumiliği olarak özel bir görev verilmiştir (Ahmad, 1995: 65; Akşin, 2018: 64). İsyanın bastırılmasından sonra Edirne'ye dönen İsmet Bey 31 Mart Vakası'ndan evvel 7 Kasım 1908'de Kolağalığına terfi etmiştir (Aydemir, 1968: 53; Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1987: 8).

Hürriyetin ilan edilmesi ve 31 Mart İsyasının bastırılmasıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti güçlenmiş, dahası Meclise vekil de sokabilmiştir (Aydemir, 1968: 58). Ancak aynı zamanda ordu siyasete de karışmıştır (Ahmad, 1995: 67). Hatta Harbiye Mektebi'nde siyaset meseleleri nedeniyle öylesine hareketli günler yaşanmıştır ki derslere ara verildiği dahi olmuştur (Zeyrek, 2012: 278). Bu süreçte Hareket Ordusu karargahında görev yapan Kolağası İsmet Bey de dahil olmak üzere ordunun siyasete karışmış olmasından büyük çoğunluk memnun olmamıştır (İnönü, 2018: 58; Ahmad, 2014: 51). Bu nedenle durumun yazılı bir talep halinde ordu üzerinde en yetkili kişi olan Mahmut Şevket Paşa'ya bildirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu talebi yazma ve paşaya sunma görevi de genç Kolağası İsmet Bey'e verilmiştir (Aydemir, 1968: 59; Kal, 2020: 14). Ancak çok da etkili olmayan bu girişimden sonra cemiyet tedbirler almaya çalışmışsa da mesele esas kuvvetli şekilde cemiyetin ikinci kongresinde dile gelmiştir. Selanik'te 22 Eylül 1909'da yapılan cemiyetin İkinci Kongresinde ordunun siyasete karışması şiddetli bir tartışma konusu olmuştur (Akşin, 2017: 235). Mustafa Kemal Bey tarafından kesin biçimde eleştirilen mesele hakkında İkinci Ordudan da fikir alınmak üzere iki subay Edirne'ye gönderilmiş ve burada cemiyet adına sözcü olarak seçilen Kazım Karabekir ile Kolağası İsmet Bey, Mustafa Kemal Bey'le aynı fikirde olduklarını beyan etmişlerdir (Aydemir, 1968: 66). Ancak bu girişimden de olumlu bir netice alınamamıştır.

Hareket Ordusunda görevi biten İsmet Bey bu kez Güney ve Batı Rumeli'yi içine alan ve Albay Mersinli Cemal Bey'in komutanlığına getirildiği büyük bir kurmay gezisinde görevlendirilmiştir (Aydemir, 1968: 66). Ardından İstanbul'da bulunan Birinci Ordu ile Edirne'de bulunan İkinci Ordu arasında Trakya'da yapılan bir manevrada yer almıştır (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1987: 8). 1910 yılında gerçekleştirilen bu manevrada hareketini takdirle izlediği bir tümenin kurmay subayını tebrik etmek isteyen Genelkurmay Başkanı Ahmet İzzet Paşa Kolağası İsmet Bey'i bu vasıta ile tanımıştır. Yalnızca tanımakla kalmayıp "*İmkanım olsa kulaklarımı ona verirdim!*" dediği İsmet Bey'i rütbesinin üzerinde görev dahi vererek Yemen'e götürmüştür (Erden, 199: 47-48).

1910-1911 yıllarında Osmanlı sınırlarında isyanlar ve karışıklıklar cereyan etmiştir. Örneğin Arnavutluk'ta çıkan bir dizi isyan Mahmut Şevket Paşa'nın dahi tedip ordularının başına geçmesini gerektirmiştir. Ancak asıl büyük isyan Yemen eyaletinde yaşanmıştır. Yemen zaten önceki dönemlerde de isyanlara ve ayaklanmalara sahne olmuştur (Barlak, 2013: 53). Özellikle 1904 ve 1905 yıllarında çıkan isyanlar Ahmet İzzet Paşa'nın desteği ile yatıştırılmıştır (Hatipoğlu, 2004: 56). Ancak 1910 yılında başlayan bu karışıklık iki koldan ilerlemiş ve Osmanlı sınırlarında bulunan diğer meselelerden daha acil bir müdahale gerektirmiştir. Bölgeye hakim olmak isteyen Zeydi İmam Yahya ile mehdi olduğu iddiasıyla liderlik yapan Seyit İdris önceki isyanlarından farklı olarak cephaneye ve mühimmat yığınları da yaparak mücadeleyi genişletmişlerdir. Yemen tam anlamıyla bir savaş alanına dönmüştür (Barlak, 2013: 54; Hatipoğlu, 2004: 75-76).

Böyle bir durumda Osmanlı Hükümeti önceden kararlaştırdığı şekilde 15 Şubat 1911'de Yemen Kuvayı Umumiye birliğini kurarak komutanlığına da Genelkurmay Başkanı Ahmet İzzet Paşa'yı getirmiştir (Baytar, 2015: 2004). Çok geniş yetkilerle donatılan Paşanın emrine 40 tabur piyadenin yanı sıra çok seçkin bir kurmay heyeti verilmiştir. Heyetin önemli isimleri Miralay Ahmet Hamdi Bey, Miralay Avni Bey, Binbaşı Asım Bey, Binbaşı Ali Fuat (Erden) Bey, Kolağası Kadri Bey, Yüzbaşı Salih (Omurtak) Bey, Yüzbaşı Saffet (Arıkan) Bey, Yüzbaşı Kayserili Nazım Bey olmuştur (İnönü, 1997: 81; Ayışığı, 2013: 51). Ancak Paşa özellikle Trakya Manevralarında görüp çok takdir ettiği Kolağası İsmet Bey'i "*Hani o gün gördüğümüz ama kulakları ağırca işiten bir kolağası vardı ya? Bana adını bulacak ve kıta adresini öğreneceksiniz*" diyerek gönderdiği bir mektup ile Yemen'e çağırmıştır (Ayışığı, 2013: 51; İnönü, 2018: 62). İsmet İnönü Hatıralar'ında Yemen'e gidişini şu şekilde açıklamıştır:

"1911 senesinin ilk aylarında, Yemen'de bir büyük ayaklanma olduğunu işittik. Görünüşe göre hadise bütün ötekileri gölgede bırakacaktı. Bu vaziyette iken, bir gün Genelkurmay Başkanı Ahmet İzzet Paşa'dan hususi bir mektup aldım. Paşa Yemen hareketine kumanda etmek üzere gideceğini ve erkanıharbiyesine beni de almak

istediğini tevecçürlü bir amir ifadesiyle söylüyor ve muvafakatimi istiyordu. O zamanki anlayışla bana ilk ağır gelen şey; demek mektepten beri idealim olan bir Rumeli harbinde vazife görmek imkanım kayboluyor düşüncesi oldu. Biz Yemen'deyken Rumeli'nin kaderini tayin edecek harbin patlayacağı bende şaşmaz bir kanaatti. Ancak bu fikirden bahsederek özür beyan etmek hiçbir surette mümkün değildi. Ruhuma işlettiğim askeri terbiye bana harp vazifesi yapacağım yeri tayin etmek hakkımı düşündüremezdi" (İnönü, 2018: 62).

Buna rağmen yine de Ahmet İzzet Paşa'ya gönderdiği cevabi mektubunda vazifeyi kabul ettiğini bildirirken, "*memleketin yakın ve muhtemel bir seferinde ilk gününden itibaren kesin muvaffakiyet cihazının başında bulunması mukadder olan Genelkurmay Başkanının nasıl olup da asıl sefer meydanından uzakta bir hareket alanına gidebileceğini anlayamadığını*" söylemekten geri duramamıştır (İnönü, 2018: 62). Yemen'de Ahmet İzzet Paşa ile münasebetleri ilerlediğinde bu mevzuu görüşmüşler ve Kolağası İsmet Bey esasında İzzet Paşa'nın da böyle düşündüğünü, ancak Yemen vazifesini kabul ederek bir nevi rahat çalışmadığı İstanbul'dan uzaklaşma amacı güttüğünü anlamıştır (İnönü, 2018: 62). Sonuç olarak Kolağası İsmet Bey, 28 Şubat 1911'de kendilerine tahsis edilen Kolağası Rauf (Orbay) Bey'in⁴⁵ komutasındaki Hamidiye Kruvazörü ile Yemen'e hareket etmiştir (İnönü, 1997: 81; Ayışığı, 2013: 51). İsmet Bey, Yemen'e hareket etmeden önce arkadaşı Kazım Karabekir Bey'e görevini anlatan bir mektup yazmış, cevabi mektubu ise yolculuk esnasında okumuştur:

"Gözüm nuru İsmet'im... Eve gelirken mektubunu verdiler. Sevincimden dünyalar benim oldu. Hemen yürürken zarfı yırttım. Okudum. Acele eve geldim, tekrar tekrar okudum. Senden sıhhat ve afiyet haberi getiren bu kıymetli kağıdı bağrıma bastım. Mübarek kandil akşamı olduğundan abdest aldım. Kelam-ı Kadimi açtım. Sizin hareketinizin muvaffakiyetine, senin sıhhat ve selametine bir inna fetahna ile teberek okudum ve okurken istediğim gibi de gözyaşı döktüm. Ulan ne kızıyorum. Şu an başımıza gelenlere bak. Hani hatırda hayalde olsa... Aaa büyük söyledin İsmet hatırında mı "bu Edirne rutubetli, acaba Yemen'e talip olsam mı demiştin iki ay evvel... Evliya mısın nesin a kardeş, bilmem ki... Hani bırak da bari eteğine ben olsun yapışayım da beraber uçalım." (Dündar ve Çaplı, 2015: 21).

1.2. İsmet İnönü'nün Yemen'den Balkan Savaşlarına Kadar Askeri Hayatı (1910-1913)

Yemen'e vardıklarında çetin hava koşulları ve iki farklı bölgede çıkan isyan ile aynı anda mücadele etmek durumunda kalmışlardır. İsmet İnönü Yemen'de bulunduğu dönemi anlatırken özellikle büyük kısmı Rumeli'den gelen askerin boğucu sıcaklar, engebeli doğa şartları ve salgın hastalıklar nedeniyle çektiği sıkıntılardan söz etmiştir (İnönü, 2018: 66). Ancak Ahmet İzzet Paşa'nın bölgede çıkan önceki isyanlar nedeniyle hem yöre insanının hem de coğrafyanın tabiatına hakim olması (Barlak, 2013: 7) kendileri için ümit verici olmuştur (Erden, 1999: 51). İlk olarak uzun süredir devlet ile çekişme halinde olan İmam Yahya ile anlaşmaya varılması kararlaştırılmıştır. Ancak İmam Yahya ile anlaşma sağlanırken bu kez

⁴⁵ Rauf Bey ile İsmet Bey'in tanışıklığı 31 Mart Vakası esnasında Kazım Karabekir vasıtasıyla olmuştur. Bkz. R. Orbay (1993). *Cehennem Değirmeni*. C. 1. Emre Yayınları. s. 157-158.

Eylül 1911’de İtalya ile Trablusgarp Savaşı başlamış (BOA, HR.SFR.4/429.14; Güzel, 2017: 90; Turan, I, 1991: 28) ve Yemen de ablukaya alınmıştır (BOA, MV/ 161.1). Bu durumda bölgede devlete bağlılığı sağlamak daha da önem kazanmıştır. Ayrıca Seyit İdris’in İtalyanlar ile anlaşma yapması, İmam Yahya ile barış görüşmelerinin hızlanmasına neden olmuştur (Güzel, 2017: 111). Sulh müzakereleri devam ederken bu kez Balkan Harbi’nin patlak vermesi Osmanlı Devleti’ndeki diğer meselelerin daha çabuk çözülmesini zaruri hale getirmiştir (Sabis, 2014: 24). İmam Yahya ile yapılan sulh görüşmelerine istinaden Yemen Kuvvetleri Kurmay Başkanı Binbaşı İsmet Bey’in bölgede kalması koşuluyla Ahmet İzzet Paşa derhal İstanbul’a çağırılmıştır (Hatipoğlu, 2004: 101). Ahmet İzzet Paşa, Yemen’de sulh için çalışmaları yürütürken üstün hizmetlerine karşılık İsmet Bey’e fevkalade bir sicil yazmıştır. Böylece Yüzbaşı İsmet Dördüncü rütbeden Mecidi Nişanı ve bir yıllık kıdem ile 26 Nisan 1912’de binbaşılığa terfi etmiştir (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1987: 8).

Ahmet İzzet Paşa’nın gitmesiyle İsmet Bey’in Yemen meselesinde sorumluluğu da artmıştır. Diğer yandan Balkan Savaşı’nın başlaması ise Osmanlı Hükümetini İtalyanlar ile barış yapmaya zorlamıştır. Ancak İtalyanlar ile yapılan barış, müttefik oldukları Seyit İdris için de geçerli olduğundan bu kez İmam Yahya, Seyit İdris ile olan mücadelesinde yalnız bırakılmıştır (Hatipoğlu, 2004: 100). Bu nedenle Osmanlı Devleti ile İmam Yahya arasında yeniden anlaşmazlık doğmuştur. Durum İstanbul’a aksettiğinde ise bu kez İmam Yahya ile görüşmelere Binbaşı İsmet Bey memur edilmiştir (Artuç, 1993: 58). Ertesi gün Arapça bilen bir subay ile İmam Yahya’nın bulunduğu merkeze giden İsmet Bey, burada bir hafta süren müzakereler sonunda İmam Yahya ile anlaşma sağlayabilmiştir. Yeniden görev bölgesine dönerek durumu hükümete bildirmiş ve anlaşma metninin uygulanması onaylanmıştır (İnönü, 2018: 73). Sonrasında da İsmet Bey, İstanbul’dan gelen bir emirle Çatalca Ordu Karargahı’nda görevlendirilmiştir (İnönü, 1997: 98; Turan, 2003: 21).

Yemen meselesi çözüme kavuşmuş ancak devam eden Balkan Savaşı Osmanlı Devleti için olumsuz gelişmeler göstermiştir. Ordu Rumeli’de ağır bir bozguna uğrayarak Edirne’yi kaybetmiş; Çatalca mevkiine çekilmiştir (Hall, 2003: 55-56). Bu başarısızlık hükümet içinde de krize sebep olmuştur. Hariciye Nazırı Nazım Paşa’nın Balkan devletlerinin uzun süredir gizli yürüttüğü anlaşmalardan haberdar olamayışı ve savaştan hemen önce Rumeli’den 75 bine yakın askeri terhis etmesi en göze çarpan ihmaller olmuştur (Sabis, 2014: 21; Turan I, 1991: 30-31). Bu nedenle 23 Ocak 1913’te Enver Bey yanında bir grup İttihat ve Terakki üyesi ile Babıali’ye doğru harekete geçmiştir (Akşin, 2017: 351; Turan, I, 1991: 33). Kabinede yapılan değişiklikler ile Mahmut Şevket Paşa hem Sadrazamlık hem de Harbiye Nazırlığı görevini üstlenmiştir

(Dülger, 2019: 6). Bundan sonra hedef ise kaybı büyük üzüntülere neden olan Edirne'yi geri almak olmuştur. Ancak beklenenin aksine yeni kabine de Midye-Enez hattını sınır olarak kabul etmek zorunda kalmıştır (Altay, 2008: 67; Aydemir, 1971: 373).

Balkan Savaşı Osmanlı Devleti için sonuna gelmişken hiç beklenmedik şekilde bu kez Osmanlı Devleti'ne karşı savaştan Balkan ülkeleri kendi aralarında anlaşmazlığa düşmüş; Bulgarlar Makedonya'ya savaş açmıştır (Aydemir, 1971: 398). Bu durum Edirne'yi almak isteyen Osmanlı Devleti için bir fırsat olmuştur. Yarbey Enver Bey, Çatalca Cephesinden çekilen Bulgar Ordusunun üzerine giderek ordunun Edirne'ye kadar girmesini sağlamıştır (Orbay, 1993: 205; İlhan, 1990: 46). Böylece 29 Eylül 1913'te Bulgarlar ile, 14 Kasım 1913'te Yunanlılar ile anlaşma imzalanmış ve Balkan Savaşı Osmanlı Devleti için kesin olarak sona ermiştir (Aydemir, 1971: 400). Enver Bey ise 1908'de "*Hürriyet Kahramanı*" olarak sonrasında da Edirne'yi kurtararak yarbaylıktan Mirivalığa ve 11 Haziran 1913'te Mahmut Şevket Paşa'nın bir suikast sonucu ölümünün ardından (BOA, DH.MTV/51.32) Harbiye Nazırlığına kadar yükselmiş, ayrıca Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisliğini de üstlenmiştir (Altay, 2008: 73, 76; Aydemir, 1971: 427).

Siyasi ve askeri alanda bu gelişmeler olurken Binbaşı İsmet Bey yeni görev yerine doğru gitmek üzere Yemen'den Aden'e hareket etmiştir. Aden'de konakladığı sırada iklimin ve belki beslenmenin de etkisiyle mide humması geçirmiştir. Burada bir gece geçirdikten sonra deniz yolu ile üç-dört gün süren bir yolculukla Mısır'a geçmiştir. Mısır üzerinden Mersin'e gitmek üzere bindiği vapur Beyrut'a uğrayınca burada kendilerini Yemen'e götüren Hamidiye Kruvazörü'nü ve kumandanı Rauf Bey'i görünce tarif edemeyeceği bir sevinç yaşamış, birbirlerine geçen senelerin olaylarını uzun uzun anlatmışlardır. Yeniden yola çıkan İsmet Bey önce Mersin'e oradan da Çatalca'da bulunan ordu karargahına gitmiştir (İnönü, 2018: 77). Burada Umumi Karargah Kurmayı olarak göreve başlayan İsmet Bey, Bulgarlar ile yapılacak anlaşma için barış müzakereleri komisyonunda Cemal Bey'in heyetinde askeri müşavir olarak yer almıştır (Erden, 1999: 60; Sabis, I, 1990: 31).

Türk-Bulgar sınırının belirlenmesi için baş delegeler her iki heyetten birer subayı görevlendirmiş, Türk heyetinin zabiti olarak da İsmet Bey seçilmiştir (Kabacalı, 2001: 65). Sulh Müzakereleri 8-29 Ekim 1913 tarihleri arasında devam etmiştir (Aydemir, 1968: 83). Anlaşmaya göre Batı Trakya ve Kırklareli'nde Turnova Bölgesi Bulgarlara bırakılmıştır. Ancak Meriç'in batı sınırı konusunda Bulgar zabiti ile İsmet Bey anlaşmazlığa düşmüştür. Bulgar zabiti Osmanlı isteğini geri çevirirken ısrarla bu isteğin kamuoyunda yankı uyandıracığı baskısıyla İsmet Bey'i sıkıştırmaya çalışmıştır. Bunun üzerine Binbaşı İsmet durumu hükümete bildirmiş

ve kamuoyunu uyandırmak konusunda kendisiyle bilgi alışverişi yapması için gazeteci Yunus Nadi ile görüşme ayarlanmıştır. Aynı şekilde Turnova Bölgesinde de daha içeriden bir sınır isteyen Bulgar zabite karşı çıkan İsmet Bey, durumu heyette bulunan delegelere anlatmış ve söz konusu olan sınırın askeri anlamda Türkleri zayıf düşüreceğinden söz etmiştir. Bu meselede heyette bulunan delegeler vasıtasıyla çözüldükten sonra Bulgarlar ile anlaşma sağlanmıştır (İnönü, 2018: 80-81). İsmet Bey sulh müzakerelerinden sonra 15 Aralık 1913'te yeniden Umumi Karargah Üçüncü Şube'ye atanmış ve iki yıllık kıdem zammı almıştır (Aydemir, 1968: 83). İsmet Bey, Balkan Savaşlarının sonrasında kurulan ve harpte yaşananlarla ilgili sorumlu görülenlerin yargılanması için Müşir Tatar Osman Paşa'nın başkanlığında oluşturulan Divan-ı Ali'nin evrakını hazırlamakla görevli tahkikat heyetinde de görev almıştır. Kurmay Albay Hilmi Bey'in başkanlığında oluşturulan bu heyette İsmet Bey'den ayrı Binbaşı Fahrettin (Altay)⁴⁶ Bey ve Kara Vasıf da yer almış, raporların hazırlanması vazifesi de İsmet Bey'e verilmiştir (Kut, 1972: 130).

1.3. İsmet İnönü'nün Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Askeri Hayatı (1914-1918)

Osmanlı Devleti, Balkan Savaşı'nın hemen ardından yeni hükümet ordunun eksiklerini gidermek, hatta yeni bir ordu oluşturmak için Enver Bey'in öncülüğünde harekete geçmiştir (Aydemir, 1972: 88). İlk olarak Mahmut Şevket Paşa'nın sadrazamlığından itibaren düşünülen yeni bir ordu teşekkülü için Almanlardan yardım almak fikri uygulamaya konmuştur. Bunun için Nisan 1913'te Alman Büyükelçisine başvurulmuştur. Karşılıklı yapılan değerlendirmeler sonucunda 15 Haziran'da ünlü Alman General Liman von Sanders'e Osmanlı Devleti'ne gönderilecek askeri heyetin başkanlığı teklif edilmiş; Liman von Sanders kasım ayında 42 subaydan oluşan bir ekiple İstanbul'a gelmiştir (Doğanay, 2016: 26; Sanders, 1999: 9-12). 1914'ün başlarında ise orduda geniş bir tasfiyeye gidilmiştir. Balkan yenilgisinden mesul tutulan, birçoğu "alaylı", hal-i hazırda siyasete karışmış ve vakti gelmiş olan komutanlar emekliye ayrılmıştır (Artuç, 1993: 69). İsmet İnönü *Hatıralar*'ında orduda gerçekleştirilen bu tasfiyenin Enver Bey sayesinde en adil şekilde yapıldığını söylemiştir (İnönü, 2018: 85).

⁴⁶ Fahrettin Altay, 12 Ocak 1880'de İşkodra'da dünyaya gelmiştir. 1902 yılında kurmay yüzbaşı olarak Harp Akademisi'nden mezun olmuştur. Çeşitli kıta ve kurmay görevlerinde bulunmuş ve 1913 Çatalca Harekatında Aşiret Süvari Tugay Komutanı olarak bulunmuştur. Genelkurmayda ve Harbiye Nezaretinde bir takım görevlerde bulunduktan sonra Kurtuluş Savaşı'nda Temmuz 1921'de önce 5. Süvari Kolordu Komutanı daha sonra Birinci Ordu Komutanı olarak görev almıştır. 1924'te Ordu Müfettişliğine getirilen Fahrettin Altay, 1933'te yşine Birinci Ordu Komutanlığına getirilmiştir. 1943 yılında Yüksek Askeri Şura üyeliğine seçilmiştir. Ayrıca 1920'de Mersin, 1923'te İzmir, 1946'da Burdur milletvekili olarak mecliste de görev almıştır. Bkz. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Birinci Dünya Savaşına Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C.III, Haz. Nurcan Aslan-Hülya Toker, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009, ss. 3-5.

Enver Bey'in hem Harbiye Nazırlığı hem de Genelkurmay Başkanlığı görevini üstlendiği bu yeni düzenlemede eskiden beri var olan Askeri Şura da kaldırılmıştır. Yerine yeni bir Genelkurmay kurularak her şubenin başına bir Alman müdür ve yardımcı olarak bir Türk subay verilmiştir. Üçüncü Şube'ye ise İsmet Bey müdür olarak atanmış, ancak bu durum mesele haline gelince şubeye von Feldman isimli bir Alman müdür atanmış, İsmet Bey de onun yardımcılığı ile görevlendirilmiştir (İnönü, 2018: 86; Sabis, I, 1990: 21). 1914'ün bahar aylarında Binbaşı İsmet Bey, yakın arkadaşı Kurmay Binbaşı Kazım Karabekir ile Avrupa seyahatine çıkmıştır (Sabis, I, 1990: 61). Bu seyahat aslında hem İkinci Ordu'da göreve başladığından itibaren devam eden yoğun çalışmaya mola vermek hem de İsmet Bey'in önceden var olan ve gittikçe daha rahatsız edici hale gelen kulak rahatsızlığını tedavi ettirmek içindir (Turan, 2003: 21). 1914'ün haziran ayında önce Viyana'da başladıkları seyahatlerine sırasıyla Münih, Berlin, Paris ve İsviçre'yi gezerek devam etmişlerdir. Münih'te Kazım Bey'le ortak arkadaşları olan Azmi Bey'in eşliğinde bir gezi yapmışlardır. İsmet Bey, Almanların çalışkanlığından, kadınların sosyal hayatın ve üretimin içinde olmalarından fazlasıyla etkilenmiştir. Ayrıca bir kulak profesörüne muayene olmuş, ancak profesör kendisine bu kulak rahatsızlığının iyileşmeyeceğini fakat artmadan bu şekilde ömür boyunca devam edeceğini açıklamıştır (İnönü, 2018: 89).

Münih'ten Berlin'e geçen İsmet ve Kazım Beyler, Berlin Ataşemiliteri Hasan Cemil Bey ile görüşmüşlerdir. Hasan Cemil Bey ile Berlin'de gezip ünlü Wagner Operası'na katılmışlardır. Ayrıca Berlin Büyükelçisi Mahmut Muhtar Paşa ile de görüşerek Osmanlı Ordusunun yeniden yapılandırılması ve Türk-Alman Hükümetleri arasındaki ilişkiler hakkında istişarede bulunmuşlardır. İsmet Bey burada da bir kulak doktoruna başvurmuş, ancak iki gün süren muayene sonunda doktor olumlu bir şey söyleyememiştir. Seyahatlerine Paris'e geçerek devam eden iki arkadaş burada İsmet Bey'in Topçu Okulundan arkadaşı, Paris Ataşemiliteri Ali Fuat (Erden) Bey ile buluşmuşlardır. İki gün sonra seyahati sonlandıran Kazım Bey geri dönmüş (Sabis, I, 1990: 61), İsmet Bey ise gezisini on beş gün daha uzatmıştır. Ali Fuat Bey, Paris'te öğrenim gören askeri doktor Yüzbaşı Bahri Bey'in hocası olan Fransa'nın ünlü kulak profesöründen İsmet Bey için muayene ayarlamıştır. Profesör, İsmet Bey'in belinden sıvı almış, bu muayene İsmet Bey'i günlerce hareketsiz yatmak durumunda bırakmıştır. Fakat yine bir tedavi yönteminin olmadığı ve ömür boyu devam edecek bir rahatsızlık olduğu sonucu çıkmıştır (Erden, 1999: 61-64; İnönü, 2018: 90).

Paris gezisi İsmet Bey'in isteği üzerine Eiffel Kulesi'nden başlamıştır. Ardından Fransa'nın tarihi bölgelerini, Pantheon yapıtını, Louvre Müzesi'ni, Bolonya Ormanını

gezmişlerdir. Ayrıca Moulin Rouge'da oynayan “*Babil’de Sefahat*”ı izlemeye gitmişlerdir. İsmet Bey sahneyi dürbünle izlemiştir. Gecenin sonunda, sahnenin tamamını aynı anda görmek mümkün olmadığından, askeri bir bakış açısıyla arkadaşı Ali Fuat Bey’e “*Sahneyi atış planları gibi karelere bölmeli, her kareyi bir akşamda izlemeli; böylece oyun iki haftada izlenebilir*” demiştir. Fırsat buldukça memleketin meseleleri ve dönemin önemli siyasi ve askeri kişilikleri hakkında sohbet etmişlerdir. Ali Fuat Bey, İsmet Bey’in olaylar ve kişiler hakkındaki yorum ve nitelendirmelerini “*Bıçak gibi keskin, röntgen gibi içe işleyen, atasözü kadar kısa, özlüydüler ve gayet doğrudular*” şeklinde değerlendirmiştir (Erden, 1999: 64-65).

İsmet Bey Paris gezisi devam ederken bir sabah gazetede Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasında gerginliğin arttığını okumuş, aynı gün içinde seyahatini noktalamaya karar vermiştir (İnönü, 2018: 91). Bir buçuk ay süren gezi, İtalya üzerinden 4 Ağustos 1914’te İstanbul’a dönüşle sona ermiştir. Vakit kaybetmeden Genelkurmay dairesine giderek von Feldman ile görüşmüş ve Almanların savaş açtığını öğrenmiştir. Aynı gün Osmanlı Hükümeti de seferberlik ilan etmiştir (Turan, I, 1991: 40). Seferberlik hazırlıkları İsmet Bey’in görevli olduğu Üçüncü Şube’de yapıldığı için Binbaşı İsmet Bey’in yeniden durmaksızın çalışma günleri başlamıştır. Ancak daha sonra kendisi Liman von Sanders’in Genelkurmayında görevlendirilmiştir (İnönü, 2019: 93).

Birinci Dünya Savaşı, Avrupa devletleri arasında uzun süredir biriken problemlerin son durağı olmuştur (Armaoğlu, 2017: 32-33). İlk olarak kendi içinde gruplara ayrılan ülkeler⁴⁷, 28 Haziran 1914’te Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Veliahdının Sırbistan’da suikasta uğramasıyla savaşın eşiğine gelmişlerdir. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Almanya’dan aldığı güç ile 28 Temmuz 1914’te Saraybosna’yı bombalayarak Sırbistan’a savaş ilan etmiştir. Bunun üzerine Rusya seferberlik ilan etmiş; savaş ilanı için bu seferberliği bekleyen Almanya sırasıyla Rusya, İngiltere ve ittifak teklifini kabul etmemiş olan Belçika’ya savaş ilan etmiştir. Almanların Belçika’ya fiilen saldırıda bulunmasıyla İngiltere de harekete geçmiştir. Böylece 1914’ün ağustos ayının ilk haftasında Avrupa’nın iki bloğu arasında büyük bir cihan harbi başlamıştır (Turan, I, 1991: 37).

Almanya’nın Birinci Dünya Savaşı’ndan evvel olası bir savaş durumunda uygulamak üzere hazırladığı Schiliffen Planı’na göre Almanlar önce Fransa’yı altı hafta içinde bertaraf edecekler ve ardından Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile beraber Rus Çarlığı üzerine

⁴⁷ Bu konuda kapsamlı bilgi için bkz. Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1914-1995, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s.32-50; Şerafettin Turan, Türk Devrim Tarihi I: İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991, s.21-26.

gideceklerdir. Böylece savaş kısa bir zamanda sona erecektir (Çınar, 2014: 151-152; Erden, 199: 68). Ancak eğer aksi bir durum olursa; Fransa tahmin edilen sürede mağlup edilemezse Almanya derhal barış isteyecektir. Çünkü bu durumda savaş yıllarca devam edebilir ve Almanya birden fazla cephede aynı anda savaşmaya uzun süre dayanamayacaktır. Fakat böyle olmamıştır. Almanya öngördüğü sürede Fransa'yı mağlup edememiş; dahası Eylül ayında Marne Bölgesinde yapılan savaşı kaybetmiştir. Bu durumda barış istemek yerine müttefiki Osmanlı Devleti'ne baskı yaparak savaşa girmesini sağlamaya çalışmıştır.

Osmanlı Devleti ise savaşa mümkün olduğunca erken ya da geç girmek arasında kalmış, ayrıca ekonomik açıdan da çıkmaza girmiştir. Savaş henüz başlamadan evvel İtilaf Devletlerine yaptığı müttefiklik teklifleri reddedilmiş, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun desteği ile Almanlarla ittifak kurabilmiştir. Almanya'nın İngiltere ve Rus Çarlığı'na karşı savaş ilanından sonra Osmanlı Devleti ile ittifak anlaşması imzalanmıştır. Ancak Osmanlı Hükümeti fikir birliği içinde olmadığından seferberlik hazırlıkları bahane edilerek savaşa bir müddet dahil olunmamıştır.⁴⁸ Marne yenilgisinden sonra Osmanlılar üzerinde baskısını arttıran Almanya, Osmanlı Devleti'nin ekonomik bahanelerini ise savaş bitimine dek maddi destek sağlama garantisini vererek geçersizleştirmiştir. İsmet İnönü, Osmanlı Devleti'nin savaşa dahil olması hakkında şunları ifade etmiştir:

“...Almanya'nın harp ilan ettiği gün, İstanbul'da Türkiye ile Almanya arasında bir ittifak muahedesi imzalanmıştır. Bu ittifak muahedelerini biz hiçbir yerde bulamadık. Herkesin bilip şikayet ettiği gibi bu ittifakın imzasından kabine azalarının dahi haberi yoktu.”; “Biz seferberliğin devam ettiği günlerde harbe girmek taahhüdünden tamamıyla habersiz olarak çalışıyorduk. Hatta bir gün Ahmet İzzet Paşa'ya gittiğimde, paşa bana harbe ne vakit girileceğini sorduğu zaman böyle bir ihtimalin bahis mevzuu olmadığını, umumi seferberliğin bir ihtiyat tedbiri maiyetinde görüldüğünü masumane bir kanaatle söylediğimi hatırlarım.” (İnönü, 2018:93).

Gerçekten de savaşa girme kararından kabine dahil pek çok kimsenin haberi olmadığı gibi (Artuç, 1993: 89; Sabis, II, 1990: 91), o günlerde Akdeniz sularında korsanlık yapan ve İngiliz donanmasının takibine yakalanan iki Alman gemisi Goben ve Breslau'un Boğazlardan geçişine izin verilmesi de kabinenin aldığı kararlardan olmamıştır. Gemilerin hükümet tarafından satın alındığı söylenerek mürettebatına fes takılmış ve gemilere Osmanlı bayrağı dikilmiş, ayrıca isimleri de “*Yavuz*” ve “*Midilli*” olarak değiştirilmiştir (BOA, MV/203.17; Kut, 1972: 136; Sanders, 1999: 50; Turan, I, 1991: 40). Bir taraftan Almanya'nın hükümete yaptırımları, bir taraftan Osmanlı ülkesinde bulunan Alman subay ve komutanların içeriden yaptığı baskı iyice artmıştır (Biçici, 2014: 717). Ekim ayına gelindiğinde Almanların planı

⁴⁸ Osmanlı Devleti esasen Yemen'de ve Balkanlar'da çıkan isyanlar, İtalya ile yapılan Trablusgarp Savaşı ve hemen arkasından Balkan Savaşları'nın yenilgisi ile ordu ve donanmasını ıslah etmekle uğraşmaktadır. Ayrıca bloklara ayrılmış ve güç dengesi kurulmuş bir Avrupa'da kendisine müttefik aramak ve yalnız kalmamak için birtakım temaslarda bulunmuştur. Ayrıca uzun yıllardır süren mücadeleler nedeniyle savaş ekonomisini yüklenmeyi de göze alamamıştır. Bkz. Fahir Armaoğlu, a.g.e. s.101-102.

Osmanlı donanması Ruslara baskın yapacak, ayrıca Süveyş ve Kafkasya’da birer cephe açacak şeklinde gelişmiştir (Çetinkaya, 1995: 63). Sonuç olarak Harbiye Nazırı tarafından bu baskı kabul edilerek 27 Ekim 1914 günü donanmanın Karadeniz’e açılmasına izin verilmiştir (Aydemir, 1972: 25). 29-30 Ekim’de Sivastopol ve Odesa Osmanlı Donanması tarafından topa tutulmuştur (Sanders, 199: 52). Sırasıyla 2 Kasım’da Rusya, 5 Kasım’da Fransa ve İngiltere Osmanlı Devleti’ne savaş ilan etmiştir.⁴⁹

Büyük karargahtaki görevi devam eden İsmet Bey ise Balkan Savaşı’ndan aldığı iki yıl kıdem ile 29 Kasım 1914’te Yarbaylığa (Kaymakam) yükselmiştir (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1987: 9). Görevi gereği hem Harbiye Nazırı Enver Bey ile hem Alman subaylar ile yakın temas halinde çalışmış ve bu sayede gerek savaşın durumu gerekse Almanların amaç ve gayeleri hakkında gözlem yapabilmiştir⁵⁰. Ayrıca Enver Bey ile beraber sık sık Çanakkale Cephesine ziyaretlerde bulunmuştur. 28 Nisan 1915 tarihinde gerçekleşen ziyarette de Enver Bey ve Mustafa Kemal Bey’in görüşmesine tanıklık eden İsmet Bey, Enver Bey’in güvendiği nadir kişilerden olma şansını yakalamıştır. Bir keresinde kendisine “*Madem ki savaş ilan ettiniz bari erkanıharbiyenizi Türk yapın!*” diyen Kazım Karabekir Bey’e “*Ya sen Ya İsmet! Başka kim var?*” diyen Enver Bey (Yavuz, 2010: 188-189; Turan, 2003: 22), Yarbay İsmet Bey’i Alman generaller arasında çıkan problemlerde denge unsuru olarak görevlendirmiştir (Artuç, 1993: 106).

Yarbay İsmet Bey kendi arzusu ile cephede görev almayı istemiş, böylece 14 Aralık 1915’te Birinci Dünya Savaşı’nda o ana dek gösterdiği hizmetlerinden ötürü üç yıl kıdem ile rütbesi de Albaylığa yükseltilerek İkinci Ordu Kurmay Başkanlığı’na tayin edilmiştir (Aydemir, 1968: 86; Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, 1987: 9). Çanakkale Zaferinin ardından cepheden çekilen 26 tümen askerin altı tümeni Üçüncü Orduya Doğu cephesine, dört tümeni Dördüncü Orduya Cemal Paşa’nın hizmetine verilmiştir. Kalan

⁴⁹ Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı’nda Çanakkale, Kafkas, Irak, Sina, Filistin, Hicaz, Galiçya, Romanya ve Makedonya olmak üzere 9 farklı cephede savaşmıştır.

⁵⁰ İsmet Bey Ağustos 1914’ten itibaren Erkanıharbiye’de Hareket Şube Müdürlüğünde görev almıştır. Bu nedenle pek çok Alman komutan ve subay ile as-üst ilişkisi içinde bulunmuştur. Bu durum cepheye geçtiğinde de bu şekilde devam etmiştir. Balkan Savaşı’ndan sonra girilen ordu ıslahı ve Alman Islah Heyeti hakkında fikirlerini yıllar sonra Hatıralar’ında şu şekilde dile getirmiştir: “*Genelkurmay, devletin sefer ihtimallerini düşünüp, tedbirlerini hazırlayan bir müessese olduğu gibi sulh zamanlarında memleket içinde ve hudutlarındaki bütün vukuatı bilen ve takip eden bir makamdır. Alman ıslah heyeti memleketin içinde olup bitenleri günü gününe takip eder durumdaydı. Genelkurmaydaki subaylardan habersiz olarak hiçbir muamele cereyan edemezdi. Bazı zamanlar Harbiye Nazırı veya hükümet merkezinin Genelkurmaydaki Türk amirlerle bir iş yapmak istediklerini hatırlarım. Bu işleri Alman subaylar mutlaka öğrenirler ve mesele yaparlardı. Bu bahsi tecrübe mahsulü olan şu inançla kapamak isterim. Devletin idaresinde, devletin tabii mesuliyet ve hakimiyet hudutlarına hulul etmenin bir hududu olmamak lazımdır. Balkan Harbi sonundaki ıslah hareketlerinde bu hudutlar ihmal edilmiştir.*” Bkz. İsmet İnönü, Hatıralar, Haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2018, s.84.

tümenlerden İkinci Ordu adıyla yeni bir ordu kurulup Ahmet İzzet Paşa'nın kumandasına verilmiştir (Ayışığı, 2013: 160). İkinci Ordu ile Avrupa'da açılacak yeni bir cephe hesaplanırken, Rusların doğudaki baskısı artmış ve Erzurum'a kadar dayanmışlardır. Bu nedenle Albay İsmet Bey'in de kurmayında bulunduğu bu yeni ordunun Avrupa'da kalmasından vazgeçilmiş (Artuç, 1993: 108) ve doğuya sevkine karar verilmiştir (Sanders, 1999: 175). Karargah Trakya Bölgesindeki hazırlıklarını bırakarak, Diyarbakır'a geçiş hazırlıklarını yapmak üzere önce İstanbul'a uğramıştır. Yaklaşık on-on beşi günü bulan bu İstanbul ziyaretinde İsmet Bey özel hayatında bir dönüm noktası yaşamış ve 1916 yılının mart sonunda Mevhibe Hanım ile evlenmiştir (Bilgehan, 1998: 31; İnönü, 2018: 104).

Tablo. 1.2. İsmet İnönü'nün Aldığı Rütbelere ve Atanma Tarihleri

Aldığı Rütbelere	Atanma Tarihleri
Mülazimisani (Teğmen)	19 Ağustos 1319 (1 Eylül 1903)
Mülazimievvel (Üsteğmen)	20 Kanunuevvel 1320 (2 Ocak 1905)
Yüzbaşı	13 Eylül 1322 (26 Eylül 1906)
Kolağası (Kd.Yzb.)	12 Eylül 1324 (25 Eylül 1908)
Binbaşı	13 Nisan 1328 (26 Nisan 1912)
Kaymakam (Yarbay)	10 Teşrinisani 1330 (23 Kasım 1914)
Miralay (Albay)	1 Kanunuevvel 1331 (14 Aralık 1915)
Mirliva (Tuğ/Tümgeneral)	10 Kanunusani 1337 (10 Ocak 1921)
Ferik (Korgeneral)	31 Ağustos 1338 (31 Ağustos 1922)
1'inci Ferik (Orgeneral)	30 Ağustos 1926

Kaynak: (Aydemir, III, 2000: 575; İnönü Vakfı, <https://www.ismetinonu.org.tr/rutbeleri-ve-atanma-tarihleri/>).

Haziran ayı sonuna kadar İkinci Ordu Bitlis-Muş-Diyarbakır Hattında toplanmıştır (Sanders, 1999: 173). Çanakkale'de 8 Ağustos 1915'te Anafartalar Grup Komutanlığı'na getirilen ve cephede üstün başarılar gösteren Albay Mustafa Kemal Bey, 14 Ocak 1916'da Edirne'de bulunan 16. Kolordu Komutanlığı'na atanmıştır (Gökman, 1963: 4; Yavuz, 1990: 35). 16. Kolordunun Diyarbakır'a sevk edilen İkinci Ordu'ya bağlanmasıyla (İlhan, 1990: 55) Harbiye Mektebi'nden ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden sonra İsmet Bey ve Mustafa Kemal Bey yine ortak bir noktada buluşmuştur. Doğuda mücadele devam ederken İkinci Kolordu Kurmay Başkanı olan İsmet Bey 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Bey ile Ruslara karşı yan yana taarruzda bulunmuştur (İnönü, 2018: 105). İkinci Kolordu Komutanı Faik Paşa'nın cephede şehit olmasıyla vekaleten kolordu komutanlığına İsmet Bey getirilmiştir (İnönü, 2018: 105). Ruslarla mücadelenin hafiflediği sırada bastırılan kış ve eldeki imkansızlıklar İkinci Ordu'nun büyük bir kıtlıkla karşı karşıya kalmasına sebep olmuştur. Ordu komutanı bu nedenle İsmet Bey'i Cemal Paşa komutasında bulunan Dördüncü Ordu'ya göndermiştir. İsmet Bey giyim, erzak, teçhizat dahil gerekenleri tedarik ederek karargahına dönmüştür (Erden, 1952: 96, 186).

1 Nisan 1916'da rütbesi generalliğe yükselen Mustafa Kemal Paşa'nın öncülüğünde 7-8 Ağustos'ta Muş ve Bitlis Rusların işgalinden kurtarılmıştır (İlhan, 1990: 53; Aydemir, 1999: 263). Bu sırada İkinci ve Üçüncü Orduların birleştirilip "*Kafkas Orduları Grubu*" kurulmasına ve komutanlığına da Ahmet İzzet Paşa'nın getirilmesine karar verilmiştir (Ayıışığı, 1997: 166). Bu nedenle hazırlıklar için İstanbul'a giden İzzet Paşa'nın yerine 12 Aralık 1916'da İkinci Ordu Komutanlığına vekaleten Mustafa Kemal Paşa getirilmiştir (Ayıışığı, 1997: 167; İlhan, 1990: 55). Böylece Harbiye Mektebi'nden ve sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden gelen tanışıklık ilk kez emir-komuta zincirinde Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey'i bir araya getirmiştir. Görev yeri olan ordu karargahının bulunduğu Sekrat'a gelen Mustafa Kemal Paşa'yı kurmay başkanı Albay İsmet Bey karşılamış ve ordunun genel durumu hakkında bilgi vermiştir (İnönü, 2018: 106). İsmet Bey'in ilk görevi ordu komutanının isteği üzerine yoğun kış şartlarından etkilenilmemesi için ordunun 80 kilometre geri çekilmesi için gerekli önlemlerin de yazılı olduğu çekilme emrinin yazılması olmuştur. İsmet İnönü bu ilk talimat hakkında Hatıralar'ında şunları söylemiştir:

"Ordu komutanının gelir gelmez ehemmiyetli bir karar vermesine sebep olmayı arzu etmeyerek belki ertesi gün umumi vaziyeti bir daha arz etmek için imkan bulacağımı söylemek istedim. Atatürk kısa keserek hemen yeni tertibin alınmasını bildirdi. O gece icap eden bütün tedbirleri hazırladık ve ordu komutanının onayını aldık. Atatürk'le vazife başında ilk temasımız budur." (İnönü, 2018: 106)

Bu ilk görev ilişkisi hakkında Mustafa Kemal Atatürk'ün söyledikleri ise şöyledir:

"Ben Enver'in adamı olduğu için İsmet'i sevmezdim. Kendisine hemen bir geri çekilme emri hazırlamasını söyledim. Gitti, gelmez. Yaverim Cevat'ı bak ne yapıyor diye yolladım. Döndü masasının başında düşündüğünü söyledi. Şehirler ve topraklar bırakacaktık. Orduyu kurtarmak için başka çare yoktu. Ama böyle bir kararı vermek güçtü. Git söyle yazamıyorsa ben dikte edeyim dedim. Bir müddet sonra çekilme emrini yazmış getirdi. Askerlik edebiyatına örnek diye alınabilecek kadar iyi düşünülmüş ve yazılmıştı." (Atay, 2010: 112-113).

İsmet Bey ve Mustafa Kemal Paşa'nın vazife başındaki ilk temasları bu şekilde gerçekleşmiştir. 30 Aralık 1916'da Mustafa Kemal Paşa İsmet Bey'i kendi emrinde bulunan Dördüncü Kolordu Komutanlığı'na getirmiştir (Balcıoğlu ve Süslü, 1999: 129). 1917'nin mart ayında önce yine vekaleten sonra asaleten İkinci Ordu Komutanlığı'na getirilen Mustafa Kemal Paşa (Gökman, 1963: 4) yeniden Albay İsmet Bey'le bir arada çalışmıştır. Görev başında devam eden münasebetleri zamanla savaşın ve cephelerin durumu, memleketin geleceği konularında uzun sohbetlere dönüşmüştür. Hatta ordu karargahını Diyarbakır'a taşıyan Mustafa Kemal Paşa, vazife gereği İsmet Bey'i daima Diyarbakır'a çağırması; İsmet İnönü bu gidişleri "*...maddi manevi dinlenme ve kuvvetlenme vesilesi olurdu*" şeklinde değerlendirmiştir (İnönü, 2018: 108).

Savaş tüm sıkıntıları ile devam ederken 1917 Şubat sonunda Başkomutanlık'tan gelen bir yazı ile Hicaz Sefer Kuvvetleri Komutanı Fahri Paşa'nın ordu içindeki ya da Dördüncü Ordudaki komutanlardan biri ile yer değişmesi yazısı gelmiştir. Cemal Paşa bu değişime Fahri Paşa'nın yerine birinci sınıf bir komutan gelmesi şartıyla olumlu bakmış ve bunun için İsmet Bey'i önermiştir. Ancak Enver Paşa Fahri Paşa'nın aynı zamanda bir ordu komutanı yetkisiyle cephede bulunduğunu, İsmet Bey'in bunun için yaşının küçük olduğunu öne sürmüştür (Aydemir, 1968: 98-100). Enver Paşa bu görev için daha önce Trablus'ta İtalyanlara karşı, Çanakkale'de İngiliz ve Fransızlara karşı başarılı olmuş Mustafa Kemal Paşa'yı önermiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa göreve başlamak için Şam'a gitmiştir (Aydemir, 1972: 282).

Hicaz Kuvvetlerinin amacı Çanakkale Savaşlarının kazanılmasından sonra büyük önem kazanmış olan Güney Cephelerinden hareketle Müslümanlar için manevi anlamı yüksek olan kutsal yerler Mekke ve Medine'nin muhafazasını sağlamaktı. Ancak Mustafa Kemal Paşa bu bölgede yaşanan Arap isyanları ve Anadolu'ya olan uzaklığı sebebiyle ordunun zaten geri çekilmesinden taraftı (Aydemir, 1999: 263; Erikan, 2006: 178). Nitekim öyle de olmuş, Ordu Filistin'e çekilmiştir. Kafkas Cephesinde İkinci ve Üçüncü Orduların taarruzlarını birleştirmek için Ahmet İzzet Paşa Kafkas Cephesi'ne komutan edilirken Mustafa Kemal Paşa da vekaleten yürüttüğü İkinci Ordu Komutanlığına getirilmiştir (Ayışığı, 2013: 168). 1917'nin mayıs ayında bu kez İsmet Bey, Suriye-Filistin Cephesine 20. Kolordu Komutanı olarak tayin edilmiştir (Balcıoğlu ve Süslü, 1999: 129). Burada birkaç ay görev aldıktan sonra İsmet Bey Halep'te yeni teşkil edilecek yeni orduda görevlendirilmek üzere İstanbul'a çağrılmıştır (İnönü, 2018: 110). Mustafa Kemal Paşa, emrinden ayrılan İsmet Bey için askerlik mesleğinde o güne dek bir örneğine daha az rastlanan bir sicil yazmıştır.⁵¹ Mustafa Kemal Paşa'nın bu sicilde Miralay İsmet Bey için söyledikleri "*ciddi, faal, gayet fatin ve yüksek fikirli. Doğru ve tereddütsüz karar sahibi. Pek mükemmel bir ahlaka sahip. Orduda ve memlekette kendisinden büyük hizmetler beklenir*" şeklinde özetlenebilir (Dündar & Çaplı, 2015: 28). Mevhibe Hanım ile birlikte bu İstanbul ziyaretinde kısa bir Bursa tatili de yapan Albay İsmet Bey dönüşte Halep'te kurulan ordunun Üçüncü Kolordu Komutanı olarak göreve başlamıştır (İnönü, 2018: 110; Bilgehan, 1998: 44).

1917 nisan ayında Bağdat'ın düşmesi üzerine bu kez Alman orduları duruma tamamen el koyarak Yedinci, Sekizinci ve Dokuzuncu Ordulardan oluşan "*Yıldırım Ordular Grubu*" adı verilen tamamen Alman askeri sistemine göre düzenlenmiş yeni bir grup kurulmuştur (BOA,

⁵¹ Bu sicil için bkz. ATASE Arşivi, Ek 1.

BEO/4504.337765; Sanders, 1999: 231). Sina Cephesi olarak adlandırılan ve Süveyş Kanalı boyunca mücadele edilen bu cephede Yedinci Ordunun komutanlığına Mustafa Kemal Paşa getirilmiş, Yıldırım Ordularının tamamı Alman General von Falkenhayn kumandasına teslim edilmiştir (Yavuz, 1990: 36). Cepheye yaşanan sorunları göz ardı edemeyen Mustafa Kemal Paşa gördüğü tüm eksikleri ve memleketin geleceğinden duyduğu endişeleri alınması gereken tedbirlerle beraber bir rapor halinde İstanbul'a yazmıştır (Yavuz, 1990: 36-37). Albay İsmet Bey'in kaleme aldığı bu mektubu Enver Paşa'ya ve Cemal Paşa'ya göndermiştir. Olumlu bir netice alamayan Mustafa Kemal Paşa ordu komutanlığı görevinden istifa ederek derhal İstanbul'a dönmüştür (Aydemir, 1999: 275; Yavuz, 1990: 36).

1917 yılının mart ayından 1918 Ekim ayına kadar bu cephede devam eden savaşlar büyük kayıplara gebe olmuştur. İlk olarak Birüssebi dolaylarında başlayan muharebeler kuzeye çekilerek Filistin'i ve özellikle Kudüs'ü korumaya çalışarak devam etmiştir. Bu savunmalar bizzat Albay İsmet Bey'in komuta ettiği ancak asker mevcudu bakımından da zayıf kalmış olan Üçüncü Kolordu tarafından yapılmıştır.⁵² 1918'in mart ayından itibaren Suriye-Filistin sınırına taarruza geçmek için hazırlık yapan düşman ordusu art arda yaptığı saldırılar ile Türk ordusunu geri çekilmek durumunda bırakmıştır. Ağustos ayında Yedinci Ordunun başına Fevzi Paşa'nın⁵³ rahatsızlanması nedeniyle yeniden Mustafa Kemal Paşa gelmiştir (Gökman, 1963: 4)⁵⁴.

Eylül ayında girişilen yeni mücadeleler de netice vermemiş ve ordu daima kuzeye çekilerek ricat etmek durumunda kalmıştır. Bu geri çekiliş sırasında bir aralık Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Bey'in kolordusu ile irtibatı kopmuş ancak İsmet Bey birliğini toplayarak Şam olaylarında Mustafa Kemal Paşa'ya katılabilmektedir. Bu sırada Doğu Cephesinde beklenmedik

⁵² İsmet Bey'in 3. Kolordu Komutanı olarak gösterdiği başarılarından dolayı kendisine Almanlar tarafından Kızıl Kartal Kraliyet Nişanı için bkz. Ek 2.

⁵³ Fevzi Çakmak 1876 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Soğukçeşme Askeri Rüştiyesi'nde, Kuleli Askeri Lisesi'nde eğitim görmüştür. Ardından Harp Okulu'na ve Harp Akademisi'ne devam ederek Ocak 1898'de kurmay yüzbaşı olmuştur. Aynı yıl Erkanıharbiye Dairesi 4. Şube'ye atanmıştır. 1908'de Kosova'ya bağlı Taşlıca Mutasarrıfı ve Nizamiye 35. Liva Komutanlığına getirilmiştir. Haziran 1910'da Kosova Kolordusu Kurmay Başkanlığında Kaymakam olarak görevlendirilmiştir. Balkan Savaşı seferberliği sırasında Vardar Ovası Komutanlığı I. Şube'de vazife almıştır. Daha sonra Anafartalar Grubu Komutan Vekilliğine getirilmiş; Birinci Dünya Savaşı sırasında bir çok cephede farklı görevler üstlenmiştir. 1919 yılında Askeri Şura Üyeliği'ne seçilmiştir. 1920 yılında Ahmet Rıza Paşa kabinesinde Harbiye Nazırı olmuştur. Nisan ayında Ankara'ya geçerek Milli Mücadele'ye destek olmuştur. Kazan mebusu olarak meclise giren Fevzi Çakmak'ın rütbesi 1921 yılında Ferikliğe yükselmiştir. 1924 yılında askerlik mesleğini tercih ederek siyasetten ayrılmış fakat yaş haddinden emekli olduğunda 1946 yılında Demokrat Parti listesinden Bağımsız Milletvekili seçilmiştir. 1948'de ise Millet Partisinin kurucularından biri olmuş, 10 Nisan 1950 yılında vefat etmiştir. Bkz. Azmi Süslü- Mustafa Balcığlu, "Atatürk'ün Silah Arkadaşları", Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999, ss.37-40.

⁵⁴ Mustafa Kemal Paşa 8 Ağustos 1918'de ikinci kez VII. Ordunun başına getirilmiştir. Ayrıca 31 Ekim 1918'de Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı ile görevlendirilmiştir. Bkz. Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Birinci Dünya Harbi'nde Filistin Cephesi ve Mustafa Kemal, Genelkurmay Personel Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayınları, Temmuz 2016, Yıl: 65, Sayı: 138, s. 271-280

bir gelişme yaşanmıştır. Savaşın ilk yılından 1916 sonuna kadar Erzincan, Rize, Trabzon, Muş, Gümüşhane, Bayburt ve Erzincan gibi şehirleri ele geçiren Ruslar aynı başarıyı Avrupa’da Almanlara karşı sağlayamamışlardır. Alman ordularına karşı ne kadar mukavemet etseler de ilk üç yılda 6 milyon 761 bin asker kaybetmişlerdir. Ülke içinde de özellikle Bolşevikler öncülüğünde ayaklanmalar başlamıştır. Savaşın tahribatına dayanamayan Rus askerleri ordudan firar ederek Bolşeviklere katılmış ve Vladimir Lenin öncülüğünde 7 Kasım 1917’de⁵⁵ iktidarı ele geçirerek Rusya’nın savaştan çekildiğini açıklamışlardır. Bu durum Osmanlı Devleti’nin Doğu Cephesinde yükünü hafifletse de bu kez ortaya Ermenilerin başlattığı işgal hareketleri çıkmıştır (Akyol, 2016: 14-16).

Albay İsmet Bey Şam’dan çekiliş sırasında rahatsızlanmış ve bilinci yerinde olmadığı halde önce Halep’e, oradan da demiryolu ile doğrudan İstanbul’a nakledilmiştir. İstanbul’da amipli dizanteri tedavisi gördüğü sırada Mondros Mütarekesi imzalanmıştır. Henüz tam anlamıyla iyileşmemişken Harbiye Nazırı ve Sadrazam Ahmet İzzet Paşa kendisine görüşmek üzere haber göndermiştir (İnönü, 2018: 157). Ahmet İzzet Paşa’yı ziyaret eden İsmet Bey 24 Ekim 1918’ de yeni görevi olan Harbiye Nezareti Müsteşarlığına getirilmiştir (Karabekir, 1993: 42). Ancak bu görevi fazla uzun sürmemiştir.

2. İSMET İNÖNÜ’NÜN İKİ MÜTAREKE ARASI DÖNEMDE ASKERİ HAYATI (1918-1922)

2.1. İsmet İnönü’nün Mondros’tan Anadolu’ya Kadar Askeri Hayatı (1918-1920)

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti için 30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Ateşkes Anlaşması’yla sona ermiştir (BOA, DH.KMS/48.93; Jaeschke, 1971: 26). Osmanlı Devleti, Balkan Savaşları’ndaki ağır yenilgi ve kayıplardan sonra dahi dört yıl daha “*Düvel-i Muazzama*” ile savaşmış, ancak neticede devlete uzak olan ve gerek milliyetçi hareketler gerekse dış güçlerin teşvikiyle isyana kalkmış topraklardan çekilmek durumunda kalmıştır. Böylece Anadolu “*Mütareke Dönemi*” olarak adlandırılan yeni bir sürecin içine girmiştir. Uzun yıllardır savaşın yıpratmış topraklarda halk ateşkesin bir barış dönemi ile sonuçlanacağını beklerken, anlaşmanın başlangıçta göze batmayan hükümleri İtilaf Devletlerince kendi çıkarlarına göre yavaş yavaş uygulanmaya konmuştur (Jaeschke, 1971: 29).

İlk olarak yurdun pek çok bölgesine İtilaf Devletlerinin askerleri yerleşmiştir. Ateşkesin hemen ardından güneyde ve güneydoğu bölgesinde görünmeye başlayan müttefik güçlerden

⁵⁵ Ruslar bu dönemde Jülyen Takvimi kullanmaktadır ve bu takvime göre devrim ekim ayında gerçekleştiği için Ekim Devrimi olarak da adlandırılmaktadır.

İngilizler Musul, Urfa, Maraş ve Antep'i işgal edip daha sonra 30 Ekim 1919'da Maraş'ı, 5 Kasım 1919'da Antep'i Fransızlara bırakmışlardır (Türk İstiklal Harbi IV. Cilt, 2009: 65, 71). Fransızlar ayrıca Adana, Mersin ve Hatay'ı, İtalyanlar ise Antalya, Fethiye, Bodrum ve Marmaris'i işgal etmişlerdir. İşgal Devletleri ayrıca hazırladıkları bir donanmayı 13 Kasım 1918'de İstanbul'a çıkarmışlardır (Belen, 1973: 24; Jaeschke, 1941: 29). Bu işgallere ve genel olarak itilaf Devletlerinin tutumlarına karşılık İstanbul Hükümeti mücadeleye girişmekten ziyade daha çok işgalci devletlerin inisiyatifine sığınmayı tercih etmişlerdir (Eraslan, 2003: 96). İşgaller Anadolu halkının tepkisini çekmiş, yer yer geniş çaplı direnişler gösterilmiştir. Mustafa Kemal Paşa bu direnişleri yakından takip ederek bölge halkıyla temas halinde olmuştur. Örneğin Fransız güçlerine karşı direnen Kilis, Antep, Maraş, Urfa, Isparta'ya (Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, 2012, 128/6: 20, 24) gerek Mustafa Kemal Paşa gerekse Kazım Bey tarafından teşekkür ve destek telgrafları gönderilmiştir.

Savaş sonunda kurulan Ahmet İzzet Paşa Hükümetinde, sadrazam tarafından Harbiye Müsteşarlığına getirilen İsmet Bey ise yeni görevinde vazife icaplarını yerine getirmekle meşguldür (İnönü, 1999: 76). Ancak bu vazifesi Ahmet İzzet Paşa'nın kısa süre içinde hükümetten istifa etmesiyle son bulmuştur. Yeni Sadrazam Abdullah Paşa ise böyle bir görev için İsmet Bey'in yaşının münasip olmadığını ima ederek 22 Kasım 1918'de bu vazifeden ayrılmasını sağlamıştır. Bundan sonra aralık ayının sonunda İsmet Bey Barış Hazırlıkları Komisyonu'nda askeri müşavir olarak görevlendirilmiştir. Barış görüşmeleri için gidecek olan komisyona rapor hazırlamakla vazifelendirilen bir ekibin içindedir (Jeaschke, 1989: 6, 11). Ancak İsmet Bey ortada bir barış görüşmesi olmadığı için yapılacak bir görev de bulamamıştır. Zaten bu dönemde Anadolu özellikle de İstanbul işsiz kalmış, görev ya da emeklilik bekleyen subaylarla dolup taşmıştır. Çünkü Mondros'un hükümlerinden biri gereği ordular derhal lağvedilmiş ve silahlar toplanmaya başlanmıştır (Jeaschke, 1971: 139).

İsmet Bey'in Barış Komisyonu'ndaki görevi bir yıl dolmadan sona ermiştir. Zaten Mütareke Döneminde sürekli olarak görev değişikliği yaşamış ve en sonunda uzun bir süre evde kalarak bir vazife beklemiştir. 4 Ağustos 1919'da kolordu komutanı yetkisi ile "*Askeri Şura Üyeliği ve Muamelatı Umumiye Müdürlüğü*" ne atanmıştır. Burada sekiz gün kadar çalıştıktan sonra Jandarma ve Polislerin Islahı için oluşturulan bir komisyonda görevlendirilmiştir (Balcıoğlu ve Süslü, 1999: 130). Aslında İttihatçılardan temizlenmiş yeni hükümet İsmet Bey'in kendi görüşüne göre belki de onun eski bağlantılarından dolayı vaziyetine samimi bakmamıştır. Halbuki İsmet Bey henüz 31 Mart Vakası sonrasında zaten Cemiyet ile bağıını az çok koparmış ve hatta Yemen gibi uzak bir vilayette iki yıl süren bir görevle merkezden de

uzaklaşmıştır. Bu uzaklaşmadır ki kendisine Mütareke Döneminde eski İttihatçılardan da bir temas gelmeyeşine neden olmuştur (İnönü, 2018: 165).

Orduların lağvedilmesiyle Birinci Dünya Savaşı'nda önemli hizmetleri olan ve daha sonra Milli Mücadele'de önemli roller üstlenecek olan komutanlar da İstanbul'a gelmeye başlamıştır. İlk olarak 13 Kasım 1918'de İtilaf Devletlerinin 55 parçalık bir donanmayı İstanbul'a çıkardıkları gün Mustafa Kemal Paşa da Haydarpaşa Tren Garı'na iniş yapmıştır (Belen, 1973: 43). Zaten ateşkesle beraber Ahmet İzzet Paşa tarafından kurulan kabinede Ali Fethi ve Rauf Beyler de görev almıştır (Orbay, 1993: 53). Kazım Karabekir de kolordunun lağvedilmesinden sonra İstanbul'a dönen komutanlar arasındadır. Mustafa Kemal Paşa döner dönmez hükümette kendisine yakın temaslar aramıştır. Amacı İstanbul'da her anlamda sağlam ve güvenilir bir hükümetin kurulmasıdır. Bunun için kendisini Harbiye Nazırlığına getirecek bağlantılar kurmaya çalışmıştır.⁵⁶ Ancak Ahmet İzzet Paşa'nın istifasıyla bu çabalar boşa çıkmıştır (Okyar ve Seyitdanlıoğlu, 1997: 20-21).

İstanbul'da kaldığı süre boyunca devamlı görev değişikliğine uğrayan İsmet Bey ister istemez büyük bir hayal kırıklığı ve umutsuzluğa kapılmıştır.⁵⁷ Buna rağmen Ahmet İzzet Paşa, Mustafa Kemal Paşa ve Kazım Karabekir Bey ile sürekli olarak irtibat halinde kalmıştır. Hatıralarında bu görüşmeler hakkında bilgilerini ve izlenimlerini de paylaşmıştır. Gerek Pera Palas'ta gerekse Şişli ve Süleymaniye'de gerçekleşen bu görüşmeler neticesinde (Bilgehan, 1994: 50) Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'da her bakımdan güçlü bir hükümet kurulması için yaptığı mücadeleye, böyle bir hükümet kurulmadığı takdirde olacıklardan duyduğu endişeye

⁵⁶ Mustafa Kemal, İstanbul'a geldiği günden sonra ilk olarak o tarihlerde sadrazamlıktan istifa etmiş olan Ahmet İzzet Paşa ile hükümeti yeniden kendisinin kurması için temasa geçmiştir. Ancak yeni kabinenin Tevfik Paşa tarafından kurulacağını öğrenince bu kez İstanbul'a meclise gelerek burada tanıdığı vekillerle kurulacak hükümetin güvenoyu almaması için çalışmalar yapmış ve bunda muvaffak olduğunu düşünmesine sebep olacak olumlu cevaplar almıştır. Fakat Tevfik Paşa hükümeti güvenoyu almıştır. Bundan başka yakın arkadaşları Rasim Ferit (Talay), Ali Fethi (Okyar), İsmet (İnönü) Bey, Ahmet Rıza Paşa ve hatta Sultan Vahdettin ile birçok kez görüşme yapmıştır. Bu görüşmelerdeki amacı ateşkestten sonra başlayan ve devam edeceği belli olan işgallere karşı İstanbul'da güçlü bir hükümet kurulmasını sağlamaya çalışmak olmuştur.

⁵⁷ Daha önce de değinildiği gibi İsmet Bey bu süreçte evinde dinlendiği zamanları kitap okuyarak ve İngilizce çalışarak geçirmiştir. Fakat bu meşgaleler bu dönemde tabii ki yeterli olmamıştır. İsmet İnönü Hatıralar'ında o günleri şu şekilde açıklamıştır: "Mütareke İstanbul'unda kaldığım müddetçe bana hep tali vazifeler verilmiş, her bir vazifem bir hafta, on gün, en çok bir ay sürmüştür. Umumiyetle boş kalmışımdır. Umumi şartların yarattığı karamsarlık nispetinde hizmet imkanımın ufukta bile görünmediği bir zamanda, hadiseleri doğru görmeye çalışmaktan başka arzu beslemiyordum. Şahsi hiçbir hevesim hiçbir emelim kalmamış gibiydi. Yalnız memleketin bu badireden çıkması için iş başına gelen hükümetlerin neler yapabileceğini, ne istikamette bulduklarını doğru olarak görmeye çalışıyordum. Memleket tabii bir hale girdikten sonra bize, yani bana ve pek çok arkadaşımaya yapılacak muamele belki tamamıyla ordudan çekilmemize sebep olacaktı. O zaman hayatımızı herhangi bir köyde temin etmek de bizim için bir mesele olamazdı. Bu meseleleri, bu tarzda teklifsiz arkadaşlarımla hiçbir maksat gütmeyen hasbihal halinde konuştuğum da çok olmuştur." Bkz. İsmet İnönü, a.g.e., s.166. İsmet İnönü'nün de belirttiği gibi Kazım Karabekir de İsmet Bey'in bir köye yerleşmek ve burada yaşamaya devam etmek isteğinde bulunduğunu açıklamıştır. Bkz. Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, C.I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s.6-7.

ve tüm bunlarda muvaffak olamayınca Anadolu'ya geçip mücadeleyi oradan yürütmek istediğine şahit olmuştur. Ayrıca Kazım Karabekir Bey'in de derhal Anadolu'ya geçmek hatta daha öncesinde görev yaptığı Erzurum'da mevzilenmek istediğini de aktarmıştır. Mustafa Kemal Paşa İstanbul'da güçlü bir hükümet kurulması için verdiği mücadeleler sonuçsuz kalınca bu kez Anadolu'ya geçerek halkın ve ordunun birlikte katılacağı bir kurtuluş mücadelesi başlatmaya karar vermiştir.⁵⁸ Bunun için Anadolu'ya geçmek adına yol ve sebep arayışlarına girişmiştir. Bir keresinde bu düşüncesini İsmet Paşa ile de görüşmüş ve kendisine “*Mesela hiçbir sıfat ve yetkim olmaksızın Anadolu'ya geçmek ve orada milleti uyandırarak kurtulma çarelerini aramak için en elverişli bölge ve beni o bölgeye götürecek en kolay yol hangisi olabilir?*” diye sormuştur. İsmet Bey ise kendisine “*Yollar çok, bölgeler çok... Ne yapacağını bana ne zaman söyleyeceksin?*” diyerek cevap vermiştir (Yavuz, 1990: 41). Nitekim o bu şekilde yollar ararken hiç beklemediği şekilde Anadolu'ya geçme kolaylığı hükümet tarafından kendisine sunulmuştur (Selek, 1976: 212).

Samsun ve çevresinde Rum çeteleri ile Türkler arasında çıkan kargaşaları önlemek için oluşturulacak Üçüncü Ordu Müfettişliği göreviyle Samsun'da gitmesi teklif edilmiştir (Aydemir, 1999: 361; Yavuz, 1990: 43). Bu görev için kendisine geniş yetkiler ve bir subay ekibi tahsis edilmiştir. Böylece 16 Mayıs 1919'da İstanbul'dan hareket ederek 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ulaşmış ve görevine başlamıştır (BOA, DH. ŞFR/630.137; Atatürk, 2015: 31). Samsun'dan sonra önce Havza'ya geçen ardından Amasya'ya giderek hazırladığı bildiriye Albay Rauf Bey ve Ali Fuat Bey de imzaladıktan sonra Anadolu'da bulunan diğer komutanların da onayı ile yayımlanmıştır (Cebesoy, 2001: 304). Amasya Bildirisi olarak tarihe geçen bu bildiri mücadele için çağrı niteliğinde olup “*vatanın bütünlüğünün tehlikede oluşunu ve milletin bağımsızlığını yine milletin kendisinin kurtaracağını*” vurgulamaktadır (Türkmen, 2001: 144; Atatürk, 2015: 50). Çok geçmeden Erzurum'a geçerek kongreyi toplayan Mustafa Kemal Paşa'yı bu hareketlerinden dolayı İstanbul Hükümeti geri çağırmıştır. Mustafa Kemal Paşa çağrıya cevap vermemiş ve bu nedenle görevinden azledilmiştir. Ancak o, bu azli kabul etmeyerek ordudan istifa etmiş, asker olarak başladığı bu mücadeleyi sivil olarak devam ettirmiştir (CA, 490.1.0.0/58.227.4).

⁵⁸ Mustafa Kemal Paşa 4 Kasım 1918'de Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'ya gönderdiği bir mektupta İngilizlerin işgal ettikleri topraklarla yetinmeyeceklerini, (Osmanlı'nın) savunma gücünü tamamen dağıtacaklarını açıklamış ve “*Artık milletin bundan sonra kendi haklarını kendisinin araması ve savunması, bizlerin de elden geldiğince bu yolu göstermemiz ve bütün ordu ile beraber yardım etmemiz gerekir*” demiştir. Bkz. S. İlhan (1990). Atatürk ve Askerlik: Düşünce ve Uygulamaları, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi. s.65.

Ancak hükümet, bu istifa ile yetinmeyerek faaliyetlerinden memnun olmadığı Mustafa Kemal Paşa'yı asi ilan edip yakalanması emrini vermiştir (Karabekir, 1993: 132). Ayrıca emekli bir asker olan Ali Galip Bey'i Sivas'ta toplanacak olan kongreyi dağıtması, hatta Mustafa Kemal Paşa'yı şehre girmeden durdurması için görevlendirmiştir (Karabekir, 1993: 209; Atatürk, 2015: 54).⁵⁹ Ali Galip hadisesini yakın dostları ve bilhassa Kazım Karabekir Bey desteğiyle bertaraf etmiştir (Goloğlu, 2017: 115). Mustafa Kemal Paşa daha önce Erzurum Kongresi'nde başkan seçildiği gibi sivil olarak katıldığı Sivas Kongresi'nde de başkan seçilmiş (Atatürk, 2015: 74, 133) ve Sivas'ta alınan karara göre 27 Aralık 1919'da Heyet-i Temsiliye Başkanı olarak 19 kişilik bir grupla Ankara'ya geçmiştir. Heyet burada Ziraat Mektebi'ne yerleşerek yeni bir hükümet kurulana kadar faaliyetlerin buradan yürütüleceğini duyurmuştur (Goloğlu, 2014: 11).

Hükümet tarafından asi ilan edilerek idamı dahi istenen Mustafa Kemal Paşa'nın mücadelesi Damat Ferit Paşa Hükümetinin istifasıyla (Güneş, 2012: 245) güçlenmiştir. Yerine gelen Ahmet Rıza Paşa Hükümeti, Heyet-i Temsiliye ile tam anlamıyla zıtlaşmayı değil, daha ılımlı bir politika izlemeyi tercih etmiştir (Goloğlu, 2014: 101). İki taraf arasında Amasya'da yapılan görüşmeler sonucunda hükümet Mustafa Kemal Paşa'yı ve mücadelesini tanımak durumunda kalmıştır. Ayrıca derhal bir seçim yapılarak Meclisin yeniden oluşturulması da kararlaştırılmıştır. Samsun'a ayak bastıktan sonraki yedi ay içerisinde bildirimler yayınlayıp kongreler düzenleyerek halkın bilgilendirilmesini sağlayan Mustafa Kemal Paşa'nın en büyük destekçileri Anadolu'da bulunan Hüseyin Rauf Bey, Kazım Karabekir Bey ve yakın arkadaşı Ali Fuat Bey olmuştur. Bundan başka yalnızca Mustafa Kemal Paşa öncülüğünde Anadolu'da halk ayaklanmamış, Batıda da Yunan işgali protesto edilip kongreler düzenlenmiş, hatta Kuvayı Milliye⁶⁰ adı verilen düzensiz askeri birlikler oluşmaya başlamıştır (Toptaş, 2018: 18).

Anadolu'da durum bu şekildeyken İsmet Bey Ankara'ya gelen Heyet-i Temsiliye ile görüşmek ve olan biteni yakından öğrenmek amacıyla yetkili makamlara haber vermeksizin sivil olarak 1920 yılının ocak ayında İstanbul'dan trenle Ankara'ya geçmiştir. İsmet Bey'in Ankara'da olduğu günlerde mebuslar seçilmiş ve Anadolu'dan İstanbul'a geçen mücadele yanlısı mebuslar Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etmiştir. 8 Ocak 1920'de Ankara'da olan İsmet Bey Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'nın talimatıyla Ziraat Mektebi'ne yerleşmiş ve Erkan-ı Harbiye Dairesinde çalışmalarına başlamıştır (Cebesoy, 1953: 276). Üzerinde durduğu esas

⁵⁹ Ayrıca bkz. Yunus Nadi, Ali Galip Hadisesi, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.

⁶⁰ Kuvayı Milliye, Kurtuluş Savaşı'nı yürüten ulusal direniş kuvvetlerinin genel adıdır. Kurtuluş Savaşı'nda düzenli ordular kurulmadan önce düşmana karşı çetecilik kuralları içinde mücadele veren direniş kuvvetlerini simgeler. Bkz. Alev Coşkun, Kuvayı Milliye'nin Kuruluşu, Cumhuriyet Kitapları, 5. Baskı, İstanbul, 2007, s. 71.

mesele ise artan isyanlara karşı düzensiz birliklerle nasıl karşı konulacağı, düzenli bir ordu kurmanın mümkün olup olmadığıdır. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa ile birlikte Misak-ı Milli⁶¹ kararları olarak kabul edilen bildirinin hazırlanması için çalışmalar yapmıştır. Misak-ı Milli büyük oranda Erzurum ve Sivas Kongrelerinde alınan kararlar temelinde hazırlanmış olup Mondros Ateşkesi'nde Türk kontrolünde bulunan sınırları içine almıştır. Hazırlanan metin Yüzbaşı Salih (Omurtak) Bey aracılığı ile İstanbul'da bulunan Rauf Bey'e iletilmiş ve Misak-ı Milli 28 Ocak 1920 tarihinde Mecliste kabul edilmiş, 17 Şubat'ta da kamuya ilan edilmiştir (Goloğlu, 2014: 87-90; Turan II, 1998: 82-85).

İsmet İnönü Hatıralar'ında Ankara ziyaretinden söz ederken Ankara'daki durum hakkında şu ifadelerle yer vermiştir:

“... Mustafa Kemal, Heyeti Temsiliye reisi olarak Anadolu'daki bütün kıtaların ve bütün kumandanların üstünde kumandanlığı fiilen ifa etmekteydi. Hepsini ile muhabere ediyor, onlardan vaziyet hakkında raporlar alıyordu. Gerek iç münasebetlerde uğradıkları güçlüklerden gerekse işgal kuvvetleri ile olan münasebetlerden dolayı bütün kumandanların müracaatına Heyeti Temsiliye reisi Mustafa Kemal hedef oluyor ve onlara gerekli direktifi veriyordu. İstanbul hükümetinin de kabul ettiği gibi, fiili olarak Anadolu'da kumandası cari olan başlıca insan durumunda idi. Altı ay zarfında geçirdiği buhranlar, güçlükler hakikaten insana hayret verecek kadar büyüktür ve alınan neticeler o nispette önemlidir. Mustafa Kemal, bu buhranları atlatacak güçlükleri yenerek gördüğüm hava içinde bütün Anadolu'ya hükmeden bir düzen kurabilmiştir.” (İnönü, 2018: 171).

Ankara'da yaşanan önemli bir gelişme de Anadolu'da bulunan İngiliz ve Fransız subayların tevkif edilmesi olmuştur. Harbiye Nazırı Cemal Paşa ile Erkan-ı Harbiye Umumi Reisi Cevat Paşa, İngilizlerin isteği üzerine görevlerinden alınmış ve bu durum karşısında Mustafa Kemal Paşa zaten zor şartlarda toplanan Meclise bir şey olmaması adına tedbir olarak Anadolu'da bulunan subayların yakalanması emrini vermiştir. Cemal Paşa'dan boşalan Harbiye Nazırlığı'na ise İsmet Bey'in getirilmesini önermişse de Ali Rıza Paşa bunu kabul etmemiş ve göreve Fevzi Paşa getirilmiştir. Bir süre daha Ankara'da bulunmaya devam eden İsmet Bey, Fevzi Paşa tarafından görevinin başına çağırılmış, Mustafa Kemal Paşa, İsmet Bey'in İstanbul'a dönüp Harbiye Nezareti'nde görev alarak yardımcı olmasını istemiştir. Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta bu durumu şöyle açıklamıştır:

“İsmet Paşa, ben Ankara'ya vardığıktan sonra, Ankara'ya yanıma gelmişti. Beraber çalışıyorduk. Fakat Cemal Paşa'dan sonra Harbiye Nezareti makamına Fevzi Paşa Hazretleri geldi. Fevzi Paşa'nın özel talebi üzerine ve bilhassa mühim bir maksatla kendisini söz konusu tarihten birkaç gün evvel İstanbul'a göndermiştim. Mühim olarak gördüğümüz şu idi: Yunanlılar taarruza hazırlanıyorlar. Buna karşı makul olan, bütün kuvvetleri seferber ederek muntazam bir harbe girmekti. Bilhassa Fevzi Paşa Hazretleri, bu lüzum ve zarureti takdir etmekte idi. İşte bu hazırlığı yapmak üzere İsmet Paşa'nın İstanbul'da bulunması ve hatta Erkanıharbiye Riyaseti'ne resmen getirilerek çalıştırılması çok faydalı olacak idi. Bu maksatla İstanbul'a gitmesine lüzum görmüştüm.” (Atatürk, 2015: 302).

⁶¹ Misak-ı Milli kararlarına ait tam metin için bkz. Tarz Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938): Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016, İstanbul, s.51-52.

Ocak ayında yaşanan gelişmelerden bir tanesi de Fransızlara karşı Maraş'ta başlatılan direnişin kısa süre içinde sonuç vermesi olmuştur. Fransız askerleri, Ermeni lejyonları ve hatta yerli Ermenilerin dahi desteklediği işgal güçleri 1920 senesinin şubat ayının ilk haftasında şehri terk etmek durumunda kalmıştır (Ünalp, 2018: 223). Bu gelişme halkta bir sevinç ve umut ışığı da uyandırmıştır. Kuvayı Milliye direnişleri güneyde ve güneydoğuda birçok ilde ileri harekete geçerek özellikle Fransızlara karşı başarı kazanmıştır. Mart ayının başında İstanbul'a dönen Albay İsmet Bey, Fevzi Paşa'dan beklediği teklifi alamamıştır. İsmet İnönü İstanbul'da hükümet içinde vazife beklediği günler hakkında Hatıralar'ında "*İstanbul'da bana vazife verilmesi teklifini hiçbir hükümete kabul ettirmek mümkün olmuyordu*" demiştir (İnönü, 2018: 178). İsmet Bey İstanbul'da görev arayışlarına devam ederken Müttefik Güçler Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa öncülüğünde başlayan mücadele hareketine göz dağı vermek maksadıyla 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal etmişlerdir (İnönü, 2014:13). Ayrıca toplantı halindeki Meclisi basarak içlerinde Rauf Bey'in de olduğu pek çok mebusu tutuklayarak Malta Adası'na sürgüne göndermişlerdir (Uçar, 2011: 80; Orbay, 1993 II: 38).⁶² Böylece 13 Kasım 1918'den itibaren zaten İstanbul'da donanmalarını bulduran Müttefikler 16 Mart 1920 itibariyle varlıklarına resmiyet kazandırmışlardır (Jeaschke, 1989: 94; Tunaya, 2016b: 47). Mart'ın başında Ankara'dan dönmüş olan İsmet Bey içinse yeniden İstanbul'dan ayrılma zamanı gelmiştir. 19 Mart günü İsmet Bey Binbaşı Saffet (Arıkan) Bey tarafından ziyaret edilmiş ve kendisini Mustafa Kemal Paşa'nın çağırdığını bildirmiştir. İsmet Bey o günü şu şekilde anlatıyor:

"Ben o zaman Süleymaniye'de kayınvalidemin evinde oturuyordum. (...) Saffet Bey'in bize gelişi ikinci vaktine rastlar. O gün Saffet Bey'in geleceğini bilmiyordum. Böyle bir ziyaret belemiyordum. Saffet Bey'in geldiği sırada eşim Mevhibe Hanım'la beraber Ahmet İzzet Paşa'ya gitmek üzere hazırlanmıştık. Saffet Bey'den haberi alınca 'Hazırım, hemen hareket edelim.' dedim" (İnönü, 2018: 179).

İsmet Bey, babası evde bulunmadığından onunla görüşememiş, eşi, annesi ve kayınvalidesi ile vedalaşıp henüz üç aylık olan ilk çocuğu İzzet'i öperek evden ayrılmıştır (İnönü, 2018: 179; Bilgehan, 1998: 57). Saffet Bey ile beraber derhal Haydarpaşa Garı'na yetişerek Maltepe'ye, Piyade Endaht Okulu'na geçmişlerdir. Yenibahçeli Şükrü Bey tarafından idare edilen bu merkezde bir gece konaklayıp ertesi gün er kıyafetleri ile sabaha karşı bir kabile halinde yola çıkmışlardır. Kendilerine yolda öncülük eden zabıtlar ve Anadolu'ya geçmek için gelen başka kişiler de vardır. Odun kesmeye giden askerler olarak çıktıkları yolda kabileye bir

⁶² Mütareke döneminde İstanbul'da ve Anadolu'da adeta asker, subay hatta insan avına başlayan İngilizler kendileri için tehlike gördükleri her kesimden insanı tutuklayarak önce İstanbul'da bulunan Bekirağa Bölüğü isimli tutukevinde tutmuşlar daha sonra 1919-1920 yılları boyunca devam eden bu tutuklamalar sonucu birçok kişiyi de Malta'ya sürgün etmişlerdir. Bunun için çok daha detaylı bilgi için bkz. Bilal N. Şimşir, Malta Sürgünleri, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2012.

müddet sonra Özbekiye Tekkesi Şeyhi Ata Efendi isminde bir Kuvayı Milliyeci de katılmıştır. Daha ileride henüz İzmit'e gelmeden yine Anadolu'ya geçmek için yola çıkmış ve içlerinde Mebusan Meclisi Reisliği yapmış Celalettin Arif Bey ile Çerkez Ethem'in ağabeyi Reşit Bey'in de bulunduğu bir başka kafiye ile karşılaşmış yola birlikte devam etmişlerdir (İnönü; 2018: 179-182; Nadi, 1995: 102; Bilgehan, 1994: 61).

Yolda aldıkları haberlere göre hareket eden kafiye İzmit'in de işgal altında olduğu bildirilmiş ve kılavuzluk eden iki zabıt kendilerinden ayrılmıştır. Böylece kafiye kumanda etme görevi İsmet Bey'e verilmiştir. Bolu'ya geldiklerinde kendilerini Şükrü Bey karşılamış ve konaklamalarına yardımcı olmuştur. İşgal edilen yahut Müttefik askerlerin yoğun olduğu bölgelerden geçmek için gizli yollar aranmış ve bu hususta İsmet Bey'in evden ayrılmadan yanına aldığı harita epey yardımcı olmuştur. Bolu'dan ayrılmadan Mustafa Kemal Paşa Celalettin Arif Bey'e Mebusan Meclisi sıfatıyla Meclisin Ankara'da toplanacağını bildirmesini isteyen bir telgraf göndermiştir. Celalettin Arif Bey ise bu mevzuyu Ankara'da görüşmek üzere ertelemiştir. Yaklaşık yirmi günü bulan gizli ve engebeli bir yolculukla 9 Nisan 1920 sabahı İsmet Bey Ankara'ya ulaşmıştır (İnönü, 2018: 182; Bilgehan, 1994: 62).

Mustafa Kemal Paşa kafiye karşılamış ve herkesi tek tek selamlarken etrafa sürekli olarak "*İsmet Bey nerede? Hani İsmet Bey?*" diye sormuştur. O kalabalığın içinde bir süre sonra kenarda bekleyen ve tebessüm halinde olan İsmet Bey'i de görünce çok sevinmiştir. Er kıyafetleri içinde memnuniyeti yüzünden belli olan İsmet Bey'i ellerini tutarak "*Hoş geldin İsmet! Bugün çok memnunum İsmet. Ama ne iyi ettin de geldin. Ama ne iyi ettin de çabuk geldin!*" diyerek selamlamıştır (Nadi, 1955: 104-105).

2.2. İsmet İnönü'nün Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği Döneminde Askeri Hayatı (1920-1921)

2.2.1. İsmet İnönü'nün Düzenli Ordu Kurma Çabası ve Çerkez Ethem ile Mücadelesi

Milli Mücadele hareketi yeni bir Meclisin açılması girişimi ile daha kuvvetli bir zemine oturtulurken, Müttefiklerin ve İstanbul'daki Hükümet üyelerinin dışında bir de padişah yanlısı bir kitle tarafından protesto edilmeye başlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın kendisinden ve öncülük ettiği hareketten rahatsız olan İngilizler Salih Paşa Hükümeti'nin istifa edip yerine yeniden Damat Ferit Paşa'nın gelmesiyle hükümetten Anadolu hareketine karşı sert bir tavır istemiştir (Çağlar, 1995: 343). Bunun üzerine 11 Nisan 1920'de Şeyhülislam Dürrizade Abdullah'tan alınan fetva (Karabekir, 1993: 646), Damat Ferit Paşa'nın beyannamesi ve

padişahın fermanı bir arada basılarak İngiliz uçakları ile Anadolu'nun her köşesine atılmıştır. Anadolu'daki mücadeleye katılanların hain olduğu ve cezalandırılmaları gerektiği hakkındaki bu belge İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin maddi desteği ile birleşince etkisini kısa sürede göstermiş ve İstanbul'da geniş bir ayaklanma başlamıştır. Yüzyılların verdiği manevi inançla padişahına sahip çıkmak için hareket eden bu kitle “*Kuvayı İnzibatiye*” olarak adlandırılmış ve komutanlığına da Süleyman Şefik Paşa getirilmiştir (Çağlar, 1995: 344).

Henüz Meclis açılmadan evvel nisan ortasında Düzce-İzmit-Lefke Hattında başlayan Kuvayı İnzibatiye Ayaklanmasına daha önceden Biga taraflarında Çerkez Ethem birlikleri tarafından yenilgiye uğrayan Ahmet Anzavur da katılmıştır (Cebesoy, 1953: 350; Özalp, 1998: 127). Bir taraftan yeni bir hükümet kurmak için Meclis hazırlıkları ile ilgilenen Ankara bir yandan bu ayaklanmalara karşı toplayabildiği birlikleri isyancıların üzerine göndermiştir. İlk olarak Mahmut Bey'in emrinde bulunan ve daha önceden Geyve civarında vazifelendirilen Ali Fuat Paşa'ya bağlı 24. Tümen Düzce civarına gönderilmiştir. Mahmut Bey'in mücadele sırasında öldürülmesiyle Erkan-ı Harp Binbaşısı Nazım Bey, Afyon'da bulunan Kaymakam Arif Bey gibi komutanlarla hazırladıkları müfrezeleri isyancıların üzerine gönderen Meclis, Kuvayı Milliye öncülerinden de yardım istemiştir (Coşkun, 2018: 297, Goloğlu, 2014: 194).

Söz konusu Kuvayı Milliye öncülerinden en önemlisi Çerkez Ethem olmuştur (Hülagü, 1998: 54). Çerkez Ethem astsubay olarak orduda görev yapmış, Bulgar sınırında mücadele etmiş, Kuşçubaşı Eşref'in başkanlığını yaptığı Teşkilat-ı Mahsusa'da gerilla eğitimi almıştır. Başarılarından ve gerilla savaşına olan hakimiyetinden dolayı Rauf Bey tarafından Milli Mücadele hareketine çağırılmıştır (Toptaş, 2018: 35). İlk olarak İzmir'de başladığı Kuvayı Milliye hareketine zamanla Çanakkale ve Balıkesir'e kadar genişleyen birliği ile destek olmuştur. Ankara Hükümeti ise kendisini Düzce'de başlayan ve Beypazarı'na kadar gelmiş olan Kuvayı İnzibatiye hareketini bastırması için çağırmıştır. Gerçekten de isyancılar karşısında başarılı hamleler yapan Çerkez Ethem geniş çaplı bir mücadele ile bölgedeki isyan hareketini etkisiz hale getirmiştir. İsyancılar bu şekilde cereyan ederken Mustafa Kemal Paşa bütün dikkatini yeni bir Meclisin açılmasına vermiş, yurdun her tarafına haber gönderilerek mebus seçimlerinin yapılması sağlanmıştır (Demirel, 2017: 73).

Ankara'da toplanacak olan Meclisin görev dağılımı kimseyi memnun etmemiştir. Öncelikle İstanbul'dan gelen eski Meclis Başkanı Celalettin Arif Bey ve daha birçokları Ankara'da kurulacak Meclisi İstanbul Hükümetinin devamı niteliğinde kabul ederek hareket etmişlerdir. Ancak İstanbul'dan gelen vekiller yeni açılacak Meclisin doğal üyeleri kabul edilmekle beraber Ankara'da artık yeni bir hükümet kurulduğu bizzat Mustafa Kemal Paşa

tarafından vurgulanmıştır. 23 Nisan 1920’de Ankara’da ilk Meclisin açılışı gerçekleşmiş (TBMMZC, 23 Nisan 1920: 2) ve daha sonra 24 Nisan’da Mustafa Kemal Paşa 110 oy ile Meclis Başkanı seçilmiştir (TBMMZC, 24 Nisan 1920: 38). Meclisin açılışında yapılan görüşmelerde “*Büyük Millet Meclisi*” ismi uygun bulunmuştur (Güneş, 1997: 71). 3 Mayıs 1920’de Kazım Karabekir Paşa ile birlikte Edirne’den mebus seçilen İsmet Bey aynı gün hükümetin Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğine de 129 oyla getirilmiştir (TBMM, 3 Mayıs 1920: 195, 198). Kurulan ilk hükümette Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekili (Genelkurmay Başkanı) olan İsmet Bey, yaşının ve rütbesinin üzerinde olarak Anadolu’da Kazım Karabekir, Ali Fuat ya da Yusuf İzzet Beyler gibi daha kıdemli komutanlar olduğu halde bu göreve seçilmiştir (Karabekir, 1993: 677).⁶³ Büyük Millet Meclisi’nin açıldığı gün oluşturulan Tetkik-i Mezabit Encümeni’nin başında Mustafa Kemal Paşa ile beraber yer alan İsmet Bey, hemen akabinde ilk hükümet denilebilecek geçici yürütme komitesinde de görev almıştır (Ağaoğlu, 1964: 64; Velidedeoğlu, 1990: 19-20).

Düzce İsyanı henüz tam olarak bastırılmadan ve güneyde Kılıç Ali’nin başında olduğu Kuvayı Milliye birlikleri Antep’te Fransızlara karşı mücadelesini sürdürürken bu kez de Yenihisar-Zile-Yozgat civarında başlayan bir isyanla Ankara doğudan da tehlike altına girmiştir. Çerkez Ethem sayısı her geçen gün artan kuvvetleriyle⁶⁴ bu defa Yozgat üzerine gönderilmiştir (Jeaschke, 1989: 109). 23 Haziran’da iki saat gibi bir süre içinde bölgeyi teslim alan Çerkez Ethem gittikçe büyüyen bir güç haline gelmiş, halk içinde de itibarı artmıştır (Tansel, 1991, IV: 5). Öyle ki Yozgat’tan Ankara’ya dönüşünde davullarla şenliklerle karşılanmıştır. Ancak Ethem’in bazı tutum ve davranışları Ankara’yı ve özellikle İsmet Bey’i fazlasıyla rahatsız etmeye başlamıştır. Hatta Yozgat’ta bulunduğu sırada söylediği “*Ankara’ya döndüğümde Meclis Reisini Meclisin önünde asacağım!*” sözü duyulduktan sonra Çerkez Ethem’le ipler tamamen gerilmiştir (Atatürk, 2015: 360).

İsyanları bastırmak için kullandığı sert tedbirler, yaptığı katliamlar, sebep göstermeksizin ölümle cezalandırdığı asiler ve girdikleri şehirlerde çapulculuk yaparak halk

⁶³ Şevket Süreyya Aydemir İsmet Bey’in bu şekilde görevlendirilmesi ile ilgili olarak mecliste çok şey söylendiğini fakat bu duruma karşı ciddi bir direniş hakkında herhangi bir vesika bulunmadığını ifade etmiştir. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam, C.I, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1968, s.144.

⁶⁴ Çerkez Ethem ve kardeşlerinin denetiminde Kuvayı Milliye cephesinin sürekli artan mevcudiyeti ile ilgi İsmet Bey ve Reşit Bey arasında geçen bir diyalog İsmet Bey’in neden düzenli orduda ısrarcı olduğunu destekler niteliktedir. Kendisine “Gittiğiniz yerde vuruyorsunuz, kırıyorsunuz, yağma ediyorsunuz, adam öldürüyorsunuz, sonra da bu halkın çocuklarını alıyorsunuz ve bunlar sizin sadık adamlarınız oluyor. Nasıl yapabiliyorsunuz bunu?” diye soran İsmet Bey’e Reşit Bey’in cevabı “Gidersin işin icabını yaparsın sonra da orada gözüne kestirdiğin adamları alırsın onları suç ortağı edersin. Kendilerine talan yaptırırsın, düşmanı olanlara düşmanını vurdurursun. Suça bulaşmış olurlar. Artık bunlar köylerine gidip de vatandaşları ile tabii münasebete giremez hale gelirler. Bütün hayatları boyunca selametleri size sadakattir.” olmuştur. Bkz. İnönü, a.g.e., s.204.

üzerinde baskı yapmaları Ankara’da ve bilhassa İsmet Bey’in nazarında hoş karşılanmamıştır. Çerkez Ethem’in kasabaları basması, yağmada bulunması, adam asması gibi hareketlerinin karşısında yer alan İsmet Bey, her seferinde kendisine ihtarda bulunarak yaptıklarının hukuka uygun olup olmadığına yönelik sorular yöneltmiştir. Ancak dönemin başında İsmet Bey’in gücü Çerkez Ethem’i yola getirecek bir düzeyde değildir (Baban, 1970: 278-279). Fakat özellikle Yozgat İsyanını bastırıp silahlarla donanmış halde Ankara’da şenliklerle karşılanan ve daha sonra şehirden topladıkları ganimetleri meydanda satan Ethem kuvvetlerinden duyduğu rahatsızlık sonucu İsmet Bey, Mustafa Kemal Paşa’ya “*Her biri pürsilah, tepeden tırnağa silahlı. Bunun kendilerine verdikleri güven ve büyüklük duygusu ile herkese tepeden bakıyorlar. Bugün memlekete hakim olan kimdir? Bunlar mı, biz miyiz?*” diye sorduğunda Mustafa Kemal Paşa kendisine “*Biziz, akıl bizdedir*” demiş ve İsmet Bey aldığı bu cevaptan memnun olmuştur (İnönü, 2018: 199).

Ankara’da yeni bir Meclisin açılması ve idari sistemin oturtulmasıyla uğraşılırken İstanbul’da padişah “*ası*” olarak ilan edilen Mustafa Kemal Paşa’nın 24 Mayıs’ta, Anadolu’ya geçerek Milli Mücadele’ye destek olan ve Büyük Millet Meclisi’ne bakan olarak giren Fevzi Paşa’nın 25 Mayıs’ta gıyaben idamına karar vermiştir (Akandere, 2009: 353; Turan, II, 1998: 169). Erkan-ı Harbiye Umumi Reisliği yapan İsmet Bey içinse 6 Haziran’da Kuvayı Milliye mürettep ve müşevviklerinden olduğu gerekçesiyle gıyaben idamına karar verilmiştir (Aydemir, 1968: 145). İsmet Bey ise beklenen Yunan taarruzu için Ankara’ya geldiği günden itibaren hazırlamakla uğraştığı ordu için çalışmalarına devam etmektedir. Çok geçmeden bir yıl öncesinde, 15 Mayıs 1919’da İzmir’i işgal etmiş olan ve yalnızca İzmir’de kalmayıp Ayvalık’tan Selçuk’a kadar çizdikleri Milne Hattı’nda hazırlık yapan Yunan birlikleri 22 Haziran 1920’de taarruza geçmiştir (Belen, 1973: 187; Özalp, 1988: 55). Afyon, Balıkesir, Bursa üzerinden ileri hareket eden Yunan birliklerinin Bursa, Alaşehir, Nazilli’ye kadar ilerlemiş olmasının önüne geçilememiştir (Goloğlu, 2014: 221). Bursa gibi önemli bir şehre Yunan askerinin adım atmış olması da henüz kurulmuş olan Mecliste büyük infial yaratmıştır (TBMMZC, 12 Temmuz 1920: 256-283; Artuç, 1993: 177).

Meclis kısa sürede bu kadar toprak kaybının hele ki Bursa’nın işgalinin sorumlularını aramış, hatta bu durumda Mustafa Kemal Paşa’nın cepheye gitmeyişi dahi sorgulanmıştır (Ünal, 2013: 274). Nihayet 20. Kolordu Kumandanı Vekili Bekir Sami Bey ile Bursa Valisi Hacim Muhiddin Bey bu durumdan mesul tutulmuştur (TBMMZC, 13 Temmuz 1920: 302). Suçluların derhal yargılanarak cezalandırılması önerisi gensoru olarak Meclis’te tartışılmıştır. Meselenin ne kolordu komutanı ile ne de idari bir görevli ile ilgili olmadığı, memleketin

durumunun Ankara'nın bir ihmalinden kaynaklanmadığı ve düzensiz birlikler ile Yunanistan'a karşı savunma yapılamayacağını anlatmak ise Erkan-ı Harbiye Reisi İsmet Bey'e düşmüştür (Cihan, I, 1992: 28-29). Bu kez de bir yıldır ordunun neden hazırlanmadığı ya da neden tamamen savunmanın Kuvayı Milliye'ye teslim edilmediği tartışma konusu olmuştur. Oysa bu bir yıllık sürede Yunanistan'a karşı bir mücadeleye girişmek bir yana dursun, bir taraftan Ermenilerle, bir taraftan İngiltere tarafından yönlendirilen İstanbul Hükümetiyle, güney ve güneydoğuda Fransızlarla ve ayrıca padişah adına ayaklanan hilafet ordusu ile mücadele etmekten henüz idari düzen tam anlamıyla sağlanamamıştır. Balkan Savaşlarından itibaren sürekli savaş halinde olan halk ekonomik ve askeri yönden zayıftır. Düzenli bir ordu için halktan asker toplamak ve seferberlik ilan etmek için hazine de halk da uygun değildir. İsmet Bey'e göre yağmalama usulü ile isyan bastıran düzensiz birliklerle yapılan taarruz ya da savunma da uzun vadede etkili olmayacaktır (İnönü, 2018: 203).

Yunan ilerleyişinden sonra bir başka gelişme de İstanbul Hükümeti'nin İtilaf Devletlerinin dayattığı ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra imzalanan barış anlaşmalarının sonuncusu olan Sevr Anlaşması'nı imzalaması olmuştur. 10 Ağustos 1920'de imzalanan ve Türklere Anadolu'da küçük bir toprak parçası bırakan bu anlaşma İtilaf Devletlerinin Mondros'tan itibaren yaptıkları tüm eylemlere güvence getirmiştir (Erim, 1. 1953: 525; Tunaya, 2016b: 7). Bu anlaşma metni, üzerinde uzun süredir devam eden çalışmalar sonucunda ortaya çıkmıştır. İtilaf Devletleri'nin sunduğu barış şartları henüz anlaşma imzalanmadan önce dahi büyük yankı uyandırmış ve Ankara Hükümeti, İstanbul Hükümeti tarafından imzalanacak böyle bir anlaşmanın Meclis tarafından kesinlikle kabul edilmeyeceğini bildirmiştir. On üç bölüm ve 433 maddeden oluşan Sevr Anlaşması ile bir barış sağlanmaktan ziyade Türk milletinin yaşam hakkı elinden alınmıştır (Çalık, 2004: 173). Büyük Millet Meclisi Sevr'e yönelik tavrını en başında koyduğu gibi Milli Mücadele sonrasında da bu anlaşmayı tanımamış ve böylece Sevr Anlaşması hiçbir zaman yürürlüğe girmemiştir (Goloğlu, 2014: 246).

Meclis'te bu tartışmalar devam ederken Batı Cephesi Komutanı Ali Fuat Bey ise Gediz dolaylarında bulunan bir Yunan tümenine karşı harekete geçmek üzere görüşlerini Erkan-ı Harbiye'ye bildirmiştir (Özalp, 1988: 164). Ali Fuat Bey bu taarruz hareketini planlarken dayanak noktası, kendi elinde bulunan iki piyade tümeni ve Çerkez Ethem'in birlikleri ile Yunan tümeninin yalnız ve ayrı olarak Gediz'de bulunması olmuştur (Belen, 2015: 216; Nadi, 1955: 8)⁶⁵. Bu durum Erkan-ı Harbiye Reisi İsmet Bey tarafından olumsuz değerlendirilmekle

⁶⁵ Ali Fuat (Cebesoy) Bey bu taarruza Çerkez Ethem'in önerisi ile olumlu bakmıştır. Gediz taarruzu sırasında 61. Tümen Komutanlığını yapan İzzettin (Çalışlar) Bey Çerkez Ethem'in "Gediz'de bulunan düşmanın bir tek tümen

beraber Ali Fuat Bey ile ortak kararda buluşulmayınca Mustafa Kemal Paşa devreye girmiş ve harekete olur vermiştir (Toptaş, 2018: 48). Ancak taarruz Ali Fuat Paşa'nın beklediği gibi olmamış ve Çerkez Ethem'in kuvvetleri ile birlikte bozguna uğramışlardır. Bunun üzerine Ali Fuat Bey Mustafa Kemal Paşa tarafından Moskova Sefiri olarak tayin edilmiştir (CA, 30.18.1.1/1.18.12; Çalışlar, 2006: 29; Nadi, 1955: 9). İsmet Bey'in olumsuz baktığı, Ali Fuat Bey'in planladığı bu taarruzun ardından düzenli orduya geçebilmek ve “yeniçerivari” bir oluşumdan sıyrılabilmek adına harekete geçilmesiyle Moskova görevlendirilmesi doğrudan alakalıdır. Bu gelişmeden beklenen iki ayrı netice söz konusudur. Buna göre Ali Fuat Bey'in Moskova'ya gitmesiyle onun yumuşak karakterinden istifade etmeye çalışan Çerkez Ethem bu güçten alıkonulacaktır. İkincisi ve esasta istenilen ise Ali Fuat Bey'in giderken beraberinde Çerkez Ethem ve kardeşi Reşit Bey'i de Moskova'ya götürmesidir. Ancak ikinci netice gerçekleşmemiş, yapılan teklife Ethem ve kardeşi sıcak bakmazken Ali Fuat Bey de kendilerine uyanık olmalarını söylemiştir (Nadi, 1955: 21-22).

Bu gelişmeyle ancak ilk beklenti gerçekleşebilmiş ve Ali Fuat Bey'in gönderilmesiyle Çerkez Ethem ve çevresindekilerin gücü kırılmıştır. Buna ek olarak gerçek bir ordu oluşturabilmek maksadıyla Batı Cephesi kuzey ve güney olarak ayrılmış (Nadi, 1955: 10), Ali Fuat Bey'den boşalan ve kuzey bölümü içine alan komutanlık Erkan-ı Harbiye Reisliği de üzerinde kalmak şartıyla İsmet Bey'e verilmiştir. Erkan-ı Harbiye Reisliğine ise vekaleten Fevzi Paşa getirilmiştir (Balcıoğlu ve Süslü, 1999: 130, 39). Ayrıca eldeki tüm birliklerden Batı Cephesinden başka bir de karargahı Konya'da olan Güney Cephesi açılmış ve Dahiliye Vekilliği üzerinde kalarak önceden Konya havalisinde bulunmuş olan Refet Bey'in komutasına verilmiştir (CA, 30.18.1.1/1.18.13; Atatürk, 2015: 381-382). 10 Kasım 1920'de önce Bilecik'e ardından ordu karargahının bulunduğu Eskişehir'e geçen İsmet Bey derhal komutayı eline almıştır (Tansel, IV, 1991: 9). İsmet Bey, Ankara'ya geldiği ilk günden itibaren savunduğu düzenli ordu görüşü için ilk adımı atarak önce emrindeki birlikleri konu ile ilgili bilgilendirmiştir. Bu zamana dek her komutanın kendisine ait bölgeden askerini, teçhizatını ya da iaşesini temin ederken bundan böyle tüm bunların Batı Cephesi Kumandanlığınca karşılanacağını, artık askerin halkla temas etmeyeceğini, siviller arasından usulsüzce askere alım yapılmayıp her ihtiyaçta olduğu gibi bunun da komutanlığa bildirileceğini, maaşların da

olması sebebiyle baskın tarzında yapılacak bir taarruzla hem bu tümenin yok edilebileceğini hem de cephe ve diğer muharebe eşyası gibi birçok ganimetin alınarak cephe ihtiyaçlarımızı da temin edebileceğimizi söyledi. Seyyar Kuvvetlerin bir harekette Uşak-Gediz yollarını keserek Yunanlıların Uşak'tan takviye birlikleri almasına yahut Gediz'deki düşmanın Uşak'a geri çekilişine engel olacağını ve bu başarıyı yüzde yüz sağlayacağını” belirttiğini söylemiştir. Bkz. T.C. Genelkurmay Başkanlığı, İstiklal Savaşı Hatıraları: Gediz, Kütahya ve İkinci İnönü Muharebelerinde 61nci Tümen, Org. İzzettin Çalışlar, Haz. Zekeriya Türkmen; Nurcan Aslan; Elmas Çelik, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2006, s.7.

yine ordu tarafından karşılanacağını, her hareketin resmi evraklı ve kayıtlı olacağını; bundan öncekilerin arkasını aramayıp bundan sonra söz konusu düzene uymayanların cezalandırılacağını uzun uzun anlatmıştır (İnönü, 2018: 206).

Ankara'nın amacı Seyyar Kuvvetleri dağıtmak olmayıp düzenli ordunun içine katmak olsa da Çerkez Ethem ve arkadaşlarının tam aksini düşündükleri ve bu yolda söylemlerde buldukları muhakkaktır. Ancak görülecektir ki İsmet Bey, emrindeki iki birliği birer tümen olarak düşünüp ayırt etmek adına Çerkez Ethem'in başında bulunduğu birliği "*Birinci Kuvayı Seyyare*", Çolak İbrahim'in başında bulunduğu birliği "*İkinci Kuvayı Seyyare*" olarak isimlendirmiştir. Birinci Kuvayı Seyyare'yi kumanda eden Çerkez Ethem ile İsmet Bey'in arasındaki anlaşmazlık bu noktadan sonra fiilen ortaya çıkmaya başlamıştır (Nadi, 1955: 22; İnönü, 2018: 208; Tansel, IV, 1991: 10). İlk olarak bu unvanlardan hoşlanmayan Çerkez Ethem ve kardeşi Tevfik Bey ordu kumandanı ile olan yazışmalarda kendilerini "*Umum Kuvayı Seyyare ve Kütahya Havalisi Kumandanı*" olarak belirtmişlerdir. Ayrıca Seyyar Kuvvetlerde yer alanların bu dönemde 25 ila 60 lira arasında maaş almasına⁶⁶ ve bu durumun birliklerden ayrılıp buraya geçenlerin olmasına yol açmasına rağmen İsmet Bey'in söylediği gibi askerlerin maaşlarının bordrolu ve kayıtlı olarak cephe kumandanlığından verilmesi istenmeyerek bu ihtiyacın halktan eski usule göre giderilmesi devam ettirilmiştir (Nadi, 1955: 20; İnönü, 2018: 207-208).

Başlangıçta Refet Bey'e yönelik hoşnutsuzluk gösteren Çerkez Ethem ve adamları, İsmet Bey'in Simav civarında ihtiyaç duyulan mülki idare görevi için bölgede asayiş ve idareyi kontrol altında tutması amacıyla giriştiği faaliyetler üzerine kendisine yönelmiştir. Garp Cephesi Kumandanı İsmet Bey'in 23 Kasım 1920'de Gediz, Simav, Demirci ve Gördes halkına gönderdiği beyannameyle "...sizin her türlü dertlerinizi dinlemek, adil bir idare kurmak vazifesi ile Simav'da bir bölge kumandanlığı teşkil ediyorum. O bölgede bütün mülki idarelerin mercii, bölge kumandanlığıdır. Adalet ve emniyet içinde hayat sürmeniz, bölge kumandanlığı tarafından temin olunacaktır" demesi ve aynı gün Seyyar Kuvvetler Kumandanlığı'na çektiği telgrafla da Dahiliye Vekaleti'nin memurları gelinceye değin yönetimi kurmak ve sonrasında da gelen görevlilere destek çıkararak askeri vazifeyi üstlenmek üzere Gediz-Emet-Demirci-Gördes bölgesinde "*Simav ve Havalisi Kumandanlığı*" kurduğunu, buralardaki nizamiyelerin

⁶⁶ İsmet Bey'in Seyyar Kuvvetler ile ilk teması para ödemesiyle ilgili olmuş, ne kadar istediklerini sorduğunda "*şimdilik elli bin lira olsa kafidir*" cevabını almıştır. Bu miktarın az olduğunu belirten İsmet Bey kadrolarını düzenli hale getirmelerini, böylece ne kadar masraflarının çıkacağını net şekilde belirleneceğini ve kendilerine yapılan ödemelerin de hem daha yüksek hem de düzenli olacağını söylemesine karşın bu kadro talebi Seyyar Kuvvetlerde şüpheye neden olmuş ve İsmet Bey'e istediği kadro listesi hiç gitmemiştir. Bkz. Y. Nadi (1955). *Çerkes Ethem Kuvvetlerinin İhaneti*. Sel Yayınları, s. 22-23.

ve seyyar birliklerin yalnızca askeri işlerden sorumlu bulunup dahili meselelere karışmayacağını, halka en ufak bir haksızlık yapanların şiddetle cezalandırılacağını, işgalden kurtulan yerlerin halkının iki aylığına askeriyeden muaf olup eğer silahı ve kıyafetiyle talep edenler olursa sahra jandarma bölüğüne başvurmaları gerektiğini söylemesi iplerin kopmasında oldukça önemli yer tutmuştur (Nadi, 1955: 23-25). Kısaca bölgeye yönelik düzenlemeler ve bu kapsamda İbrahim Bey isminde bir memurun bölgede görevlendirilmesiyle tepkiler İsmet Bey'e gösterilmeye başlanmıştır. İbrahim Bey'in görevlendirilmesi sürecinde Çerkez Ethem'in midesinden hasta olduğu için Ankara'da olması nedeniyle Seyyar Kuvvetlere vekaleten bakan Tevfik Bey, İsmet Bey'in emrinin hemen ertesi günü ağabeyi Çerkez Ethem'e şu telgrafi göndermiştir:

“Bugünlerde Garp Ordusu Kumandanlığından can sıkıcı ve icrası kabil olmayacak derecede bazı saçma emirler verilmektedir. Bu böyle devam ederse vakitsiz büyük bir gürültü çıkaracağımı katiben zannediyorum. Ona göre icap edenlerin dikkat nazarını celp etmenizi rica ederim” (Nadi, 1955: 25-26).

Akabinde İsmet Bey'in bu müdahalesine itiraz eden Tevfik Bey, İsmet Bey'e çektiği 27 Kasım 1920 tarihli telgrafta Seyyar Kuvvetlerin düzenli bir kuvvet haline getirilemeyeceğini, şimdiye kadar olduğu haliyle kalması gerektiğini, bu kabul edilmezse Seyyar Kuvvetlere son verilmesinden başka çare olmadığını söylemiştir. Her ne kadar böyle kalmayacaksa dağıtılsın denilse de bir yandan da “*ordu biziz ve bundan sonra ordu ancak bizim usulümüzde olabilir*” söylemleriyle propagandalara başlanmış olup aynı gün İsmet Bey Tevfik Bey'e Bilecik'e geldiğini ve kendisiyle görüşmek istediğini içeren bir telgraf çekmiştir (Nadi, 1955: 26-29). Bu süreçte Tevfik Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya İsmet Bey'in yeni kumandanlığın teşkiliyle ilgili beyannamesiyle kendilerinin “*adaletsiz, emniyetsiz ve namussuzca*” davrandıklarının ilan edildiğini, bunu asla kabul etmeyeceklerini, bu durumun haline kadar da Garp Ordusunu amir tanımayacaklarını ve gönderilen kumandanın Eskişehir'e dönmesi için emir verildiğini yazarken Çerkez Ethem'e de şu telgrafi göndermiştir:

“Namusumuzla oynayan Garp Ordusu Kumandanını bundan böyle amir tanımayacağımı ve Simav'a gönderdiği kumandanın bütün maiyetiyle Eskişehir'e dönmesi için emir verdiğimi ve aleyhimizde neşrettiği beyannamenin bir suretini dün akşam size yazmışım. Ben bu hususta başka şey düşünmem ki düşünebilmek imkanı da yoktur efendim.” (Nadi, 1955: 30).

Buradan hareketle Tevfik Bey, kendilerine ait mıntıkada başkasını istemediklerini ifade ederek İbrahim Bey'i geri göndermiş, İsmet Bey'in cephede olduğu bir dönemde Birinci Kuvayı Seyyare, Garp Cephesi Komutanlığı'na günlük raporlarını vermeyi de kesmiştir. Bunun üzerine durumu Mustafa Kemal Paşa ile görüşen İsmet Bey raporların direkt Meclis'e gönderildiğini öğrenmiştir ve nihayet önceki hadiseler Çerkez Ethem'in tutum ve söylemleri ile

bir araya gelerek gerilen ilişki iki taraf arasında çatışmaya dönüşmüştür (Nadi, 1955: 14; İnönü, 2018: 208-209).

Cephede bu gelişmeler olurken yaşananlar Meclis'e çoktan aksetmiş, ayrıca Saruhan Mebusu olarak Meclis'te görev yapan Çerkez Ethem'in ağabeyi Reşit Bey (Demirel, 2017: 261) tarafından da Mustafa Kemal Paşa'dan yardım istenmiştir. Reşit Bey Kuvayı Seyyare Komutanlarının iyi muamele görmediğinden ve Garp Cephesinden gelen emirlerin zaman ve şartlara uygun olmadığından, hatta verilen emirlerde komutanların fikrinin alınmayışından dert yanmıştır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa yanında Reşit Bey, Hakkı Behiç Bey, Kazım Bey ve Celal Beyler olduğu halde Eskişehir'de İsmet Bey'le buluşarak meseleyi çözüme kavuşturmak istemiştir (Atatürk, 2015: 393). İstanbul Hükümeti'nin Ankara ile görüşme talebi üzerine Bilecik'te buluşmasına dair alınan kararla 5 Aralık 1920'de gerçekleştirilen Bilecik Mülakatı ile eş zamanlı olarak Çerkez Ethem ile de görüşülmesi uygun bulunmuştur. Ancak 4 Aralık 1920'de yapılacak bu görüşmeye Çerkez Ethem katılmamıştır (Atatürk, 2015: 394; Oral, 2000: 78). Reşit Bey kardeşleri adına sözcülük ederek meseleler hakkında onların da fikirlerinin alınmasını, daha uygun emirler verilmesini dile getirmiştir. İsmet Bey ise şu ifadeleri ile bunun mümkün olmadığını belirtmiştir:

“Emrimdeki kumandanlarla ne zaman hangi meseleyi istişare edeceğimi ben bilirim, bunu ben tayin ederim. Cephe kumandanının verdiği emirlerin isabetli olup olmadığını bu emirleri alan kumandanlar münakaşa edemezler. Cephe kumandanlığını kim yapacak? Ben mi, onlar mı?” (İnönü, 2018: 220).

Gerçekten de Eskişehir'de yapılan bu görüşmeden sonra Birinci Kuvayı Seyyare yeniden Garp Cephesi Komutanlığı ile haberleşmeyi tahsis etmiştir. Öyle ki Reşit Bey Mustafa Kemal Paşa'ya sorunun tamamen çözüldüğünü bildiren bir telgraf göndermiştir (Atatürk, 2015: 398; Goloğlu, 2014: 307). Mesele her ne kadar çözülmüş olarak yansıtılsa da Çerkez Ethem yine bildiği usullere göre hareket etmeye devam etmiştir. Kütahya Mutasarrıfından vatan haini olarak düşündüğü kimselerin mallarına el konulmasını istemiş, mutasarrıf buna ancak İstiklal Mahkemesi'nin karar vereceğini söyleyince mutasarrıfı şehirden sürmüştür. Garp Cephesinden gelen talimata göre şifreli telgrafla haberleşmek yahut şifreden komutanlığa da bir kopya göndermemek yasaklanmışken Çerkez Ethem bu yöneme de devam etmiştir. Üstelik bu görüşmelerden birinde İstanbul Hükümetine olan sadakatini bildirdiği de tespit edilmiştir (İnönü, 2018: 222, 225). Çerkez Ethem'in İbrahim Bey'in Seyyar Kuvvetler emrine verilmesine dair 11 Aralık tarihli talebi ise İsmet Bey tarafından kabul görmemiştir (Nadi, 1955: 46). Mustafa Kemal Paşa da 13 Aralık'ta Çerkez Ethem'e çektiği telgrafta “*İsmet Bey'in yersiz ve mevsimsiz bir tedbir almış olduğunun delillerini görmüyorum*” demiştir (Nadi, 1955: 48).

1920 yılının Aralık ayı sonuna doğru ilk etapta Ankara'daki Meclisi ve faaliyetlerini beğenmeyerek yola çıkan Çerkez Ethem son olarak Meclisin Yunanistan ile anlaşacağını ve İzmir'i belirli süre için Yunanistan'a bıraktığı yönünde bir söylemle faaliyetine devam etmiştir. Bunun üzerine 29 Aralık'ta askerlerine hareket emri veren İsmet Bey 30 Aralık'ta hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Kütahya'ya girmiştir (Artuç, 1993: 197). Kütahya'yı önceden boşaltmış olan Çerkez Ethem kendisine katılmak istemeyen ve 61. Tümen'e ait olan bir kısım askerini cephanesine el koyarak onları terhis etmiştir. Çok geçmeden Güney Cephesi birlikleri de Refet Bey'le beraber Kütahya'ya ulaşmış ve İsmet Bey ile Refet Bey Çerkez Ethem'in üzerine nasıl gideceklerini kararlaştırmışlardır (İnönü, 2018: 227). Muhtemelen Gediz açıklarında taarruzu karşılayacağı tahmin edilen Çerkez Ethem'e son bir ikaz telgrafi gönderilmiş, ancak kendisi savaşmaya hazır olduğunu bildirmiştir (Atatürk, 2015: 410; Oral, 2000: 80).

2.2.2. İsmet İnönü ve Birinci İnönü Muharebesi

Gediz istikametine doğru hareket emri veren İsmet Bey konakladıkları bölgelerde de hiçbir baskın ile karşılaşmamış, Çerkez Ethem beklenilen aksine taarruzu Gediz'de de kabul etmemiştir. Geri çekilirken uğradığı her muhitte farklı haberler bırakarak belki zaman kazanmaya çalışan Çerkez Ethem birliklerini dağınık halde tutarak herhangi müdahaleye kalkışmamıştır. İsmet Bey Çerkez Ethem'in nerede olduğu hakkında geniş bir tahkikat yaptırmış ve nihayetinde Kuvayı Seyyare Birliklerinin bir kısmının Simav'a bir diğer kısmının da Tavşanlı'ya çekildiğini öğrenmiştir (Birinci İnönü Muharebesi'nde Garp Cephesi ve 24'üncü Tümen Cerideleri, 2019: 6). Ancak Çerkez Ethem'in bir saldırı yapmayacağına emin olana dek kendi birliklerini Gediz'den çekmemiştir (İnönü, 2018: 229).

Gediz'e bağlı Efendiköprüsü'nde bulunan İsmet Bey, bekleyiş devam ederken karargahı Küplü'de bulunan 24. Tümen Kumandanlığı'nın 6 Ocak sabahı Yunan kuvvetlerinin Bursa üzerinden Yenişehir'e bağlı Fethiye köyünden Yenişehir'e doğru taarruza geçtiğine, ayrıca İnegöl'e bağlı Dama ve Kadime köyleri arasında silah seslerinin duyulduğuna, süvarilerin de Kadime yönünde ilerlediğine dair haberlerin verildiği raporunu almıştır (Askeri Tarih Belgeleri, Birinci İnönü Muharebesi, 2011: 3; Sarıkoyuncu ve Akbaş, 2011: 35). Yine aynı gün 12. Kolordu da Yunan birliklerinin Uşak üzerinden Afyon'a doğru harekete geçtiğini bildirmiştir. Refet Bey ile durumu istişare eden İsmet Bey Çerkez Ethem'in takibinden vazgeçerek İnönü civarında Yunan güçlerini karşılamak üzere karar vermiştir (Birinci İnönü Muharebesi'nde Garp Cephesi ve 24'üncü Tümen Cerideleri, 2019: 7-8). Bunun için bir tümen ve bir takım müfrezeyi İnönü civarına önceden mevzilendirmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan edindiği

tecrübe ile düşmanla burun buruna siper mücadelesi vermemek için (İnönü, 2018: 230) cephede bulunan bütün tümen komutanlarına Yunan birliklerini Karaköy civarında oyalamalarını emretmiştir (Askeri Tarih Belgeleri, Birinci İnönü Muharebesi, 2011: 41). Ayrıca bir taraftan da Meclis ile haberleşerek İnönü'ye mümkün olduğunca askeri birlik aktarmalarını istemiştir (Aydemir, 1968: 170).

İsmet Bey 7 Ocak 1921 sabahında Çerkez Ethem'in karşısında en güvendiği komutanlarından olan İzzettin Bey'i bırakarak harekete geçmiştir. Eskişehir'den Gediz'e ilerlerken iki günde kat edilen yolu bu kez Gediz'den İnönü mevkiine geçerken bir günde geçmek durumunda kalan İsmet Bey anılarında Kütahya'da tren vagonlarında verdiği molada dinlenmesi için askeri iterek vagonlara bindirdiğini, aynı şekilde kollarından çekerek indirdiklerini anlatmıştır. Bursa üzerinden harekete geçen Yunan askeri ise 24. Tümen'in mücadelesine rağmen üç gün içinde İnönü civarına ulaşmıştır. 9 Ocak günü gece vakti 174. Alaya bağlı Birinci Tabur ile birlikte İnönü'ye hareket eden İsmet Bey, 10 Ocak sabahı bölgeye intikal etmiş, "*şimdilik İnönü İstasyonu'nda*" olduğunu belirterek burayı Birinci İnönü Muharebesi esnasındaki ilk karargahı yapmıştır⁶⁷. İnönü mevziini düzenleyen İsmet Bey, sağ kanadı 24. Tümenin, sol kanadı ise 11. ve Dördüncü Tümenlerin savunmasına vermiştir. İlk olarak İnönü İstasyonu'nu dahi işgal etmiş olan Yunan kuvvetleri ile mücadele etmiştir (Askeri Tarih Belgeleri, Birinci İnönü Muharebesi, 2011: 75, Sarıkoyuncu ve Akbaş, 2011: 49-52).

9-10 Ocak 1921 tarihlerinde Yunan kuvvetleri ile oldukça çetin mücadele edilmiştir. İsmet İnönü'nün anılarında "*askeri bakımdan mütevazı bir muharebe*" olarak değerlendirdiği bu karşılaşma yine İnönü'ye göre Yunan Ordusunun uzun zamandır içerideki isyanlarıyla uğraşan Türk askerinin ani bir taarruza dayanamayacağını düşünerek giriştiği bir taarruz olmuştur. Gerçekten de karşısında esaslı bir direniş ve aynı zamanda taarruz gören Yunan Ordusu 10 Ocak'tan sonra yeniden Bursa'ya doğru çekilmiştir. Bu durum Türk askerinin kendine olan güvenini ve mücadele isteğini arttırmıştır. Öyle ki İsmet Bey Çerkez Ethem karşısında kalan birliklerin de muvaffakiyetini bu başarıya bağlamıştır (İnönü, 2018: 262).

Birinci İnönü Savaşı'nın en çarpıcı kısmı ise aynı tarihlerde Çerkez Ethem'in de Gediz'e doğru taarruza geçmesi olmuştur. Kuvvetlerinin bir kısmını İnönü'ye göndermiş olan İzzettin Bey ilk olarak taarruz hareketiyle Çerkez Ethem kuvvetlerini geri çekilmeye mecbur etmiştir. Gediz'deki bu karşılaşmadan sonra kendisi Kütahya'ya çekilerek Çerkez Ethem'i bu kez de burada beklemiştir. Çerkez Ethem ve İzzettin Bey 10 Ocak'ta Kütahya'da yeniden muharebeye

⁶⁷ Aynı gün öğle saatlerine doğru karargah İnönü'deki bir eve taşınmıştır. Bkz. Sarıkoyuncu ve Akbaş, 2011: 55.

tutuşmuşlardır. Üç gün devam eden mücadele sonunda Çerkez Ethem birlikleri tamamen dağılmış halde Yunanistan'a iltica etmek durumunda kalmıştır (Artuç, 1993: 204). İsmet İnönü, Hatıralar'ında, Birinci İnönü Muharebesi'nin değerlendirmesini şu şekilde yapmıştır:

“Birinci İnönü Muharebesi, daha ziyade Kuvayı Milliye'nin Yunanlılarla beraber gelişen taarruzunun muvaffak olmaması şeklinde bir adım telakki edilmelidir. Atatürk, Birinci İnönü Muharebesi'nin neticesine çok önem vermiş görünmektedir. Aslında Birinci İnönü Muharebesi askeri bakımdan mütevazı ölçüde bir muharebedir. Yunanlılar taarruz etmişler, bizim mevzileri söktürmüşler, bundan sonra hazırlıksız geldiklerini, ilerisinin daha çok tehlikeli olduğunu anlayarak kendileri çekilip gitmişlerdir. Buna rağmen Birinci İnönü Muharebesi Anadolu hükümetinin kurulması için kafi gelmiştir.” (İnönü, 2018: 233).

Birinci İnönü Savaşı'nı sonuçları bakımından değerlendirmek gerekirse öncelikle İsmet Bey'in düzenli ordu kararının ne kadar isabetli olduğu, Batı Cephesi'ne atıldığı günden sonra geçen kısa zamanda dahi Kuvayı Milliye birliklerini intizama soktuğu anlaşılmıştır. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi ve Garp Ordusu Kumandanı İsmet Bey düzenli ordunun önemini 1 Mart 1921'de TBMM'de yaptığı konuşmada şu şekilde dile getirmiştir:

“Bundan bir sene evvel mütareke veya musalaha müzakeresine başlandığı zaman dünyanın insafına ve dünyanın merhametine istinat eden, merhamet uman bir vaziyetten başka bir şey yoktu. Bugün murahhaslarımız Londra'da; ordularımız cephelerde olduğu halde müzakereye girmişlerdir. Cephelerimiz vardır, ordularımız vardır, müdafaa ediyoruz ve müdafaa edeceğiz. Bir nefere kadar tenezzül etmiş olan bu kuvve-i müsellahayı; dahilde ve hariçte ehemmiyet verilecek bir haşmet ve intizam ile Büyük Millet Meclisi yapmıştır. Büyük Millet Meclisinin orduları dâhilde ve hariçte ve her cephede herkese hürmet telkin edecek bir azamettedir. ... Ordumuzu teşkil eden efrat ve zabitanın, bütün dünyanın milletlerine, bütün dünya tarihlerine heybet salan celâdet ve basaleti maaziyyetin haiz olduklarını size temin ederim. Emir dinlerler, düşmana karşı gider dururlar, her manevrayı yaparlar ve emir aldıkları zaman düşman siperlerine girmek için, düşmana hücum etmek için hiçbir şeyden sakınmazlar. Omuzlarında bulunan yüklerin ağırlıklarını tamamen anlamışlardır.” (TBMMZC, 1 Mart 1921: 8).

Aynı tarihli oturumda Mustafa Kemal Paşa da savaş sırasında Demirci Mehmet Efe ve Çerkez Ethem ile kardeşlerinin ihanetleriyle karşılaştıklarından bahsetmiştir (TBMMZC, 1 Mart 1921: 3). Hepsinden başka Birinci İnönü Savaşı'nın başarı ile neticelenmesinin ardından Ankara'da bulunan Meclisin İsmet Bey'e olan güvensizliği de bir noktada ortadan kalkmış ve İsmet Bey'in rütbesi bu tarihten sonra TBMM tarafından Mirlivalığa yükseltilmiştir (Balcıoğlu ve Süslü, 1999: 130). İsmet Bey artık Yunan Ordusunu İnönü önlerinde gösterdiği direnç ile geri çekilmeye mecbur etmiş bir paşadır.

Birinci İnönü Savaşı siyasi sonuçları bakımından da büyük önem taşımaktadır (İşcan, 2018: 77). Öncelikle güneyde hala Kuvayı Milliye ile mücadele eden Fransızlar ile Ankara'da 11 Mart 1921'de muhtemel bir barış için görüşmelere başlanmıştır. Bu durum Fransa tarafından Büyük Millet Meclisi'nin tanınması anlamını taşımaktadır. Varlığını askeri bir başarı ile taçlandıran Ankara Hükümeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği arasında 16 Mart 1921'de askeri yardım da içeren Moskova Antlaşması imzalanmıştır (Şimşir, 1989: 12). Halk, Ankara Hükümetine güvenmeye ve milli kurtuluşa daha çok inanmaya başlamıştır. İşgal

Devletleri ise 21 Şubat'ta Londra'da toplamaya karar verdikleri konferansa Sevr Antlaşması'nın daha göze çarpmayan bir halini imzalatmak amacıyla dahi olsa Ankara Hükümetini ve İstanbul Hükümetini beraber çağırmıştır (Çalık, 2004: 185; Demirel, 2015: 247). Birinci İnönü Muharebesi'nin ardından yaşanan bir diğer önemli gelişme ise üzerinde yaklaşık dokuz aydır çalışılan anayasanın Teşkilat-ı Esasiye adı ile 20 Ocak 1921'de Mecliste kabul edilip yürürlüğe konması olmuştur (TBMMZC, 20 Ocak 1921: 337; Atatürk, 2015: 424; Coşkun, 2018: 365; Tavukçu, 2019: 299). Anayasa ilk maddesi ile “*Hakimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olduğu ve idare usulünün, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayandığını*” belirtmiş ve ayrıca 1876'da yürürlüğe konulan Kanun-i Esasi'den açıkça farklı hükümler içermiştir (Türker, 1997: 74).

Londra Konferansı'na Ankara Hükümeti Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'in, İstanbul Hükümeti ise Tevfik Paşa'nın başkanlığında heyetler göndermiştir. Konferansta kendisine söz hakkı verildiğinde Tevfik Paşa “*Türkiye namına mütalaa beyan etmek hakkı, milletin itimadını haiz olan Anadolu Heyetininindir. Sözü Bekir Sami Bey'e bırakıyorum*” diyerek cevaplamıştır (Sofuoğlu ve Yıldırım, 2015: 370). Ancak bu gelişmelere rağmen konferanstan bir sonuç alınamamıştır. Çünkü Sevr'e benzer bir dayatmayı Ankara Hükümeti kabul etmemiştir (Şimşir, 1989: 14). Yunanistan ise henüz konferans sona ermeden yeni bir taarruz için hazırlıklara başlamıştır.

2.2.3. İsmet İnönü ve İkinci İnönü Muharebesi

İsmet Paşa İnönü Savaşı'ndan sonra Ankara'ya Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeye ve Meclise bilgi vermeye gitmiştir. Ankara'da kısa bir süre kaldıktan sonra yeniden cepheye dönmüştür. Konferans henüz devam ederken edinilen bilgiye göre Bursa bölgesinde askeri birlik sayısını arttıran Yunan Ordusu yeni bir taarruzda bulunacaktır (İşcan, 2018: 82). Bu nedenle yeniden savaş hazırlığına başlayan İsmet Paşa planını taarruzu yine İnönü'de karşılamak üzerine yapmıştır. Buna göre düşman iki koldan Eskişehir istikametine, Uşak grubu ile Afyon istikametine doğru ilerleyecektir. Refet Bey güney birlikleri ile Uşak grubunu oylarken İsmet Paşa İnönü'de yendiği düşmanı güneye doğru itecektir (İnönü, 2018: 236-237; İşcan, 2018: 92). Ayrıca Kocaeli Bölgesinde de Albay Halit Bey'in kumandasında Kocaeli Grubu oluşturulmuştur (Belen, 1973: 308).

Yunan Ordusu 23 Mart'ta harekete geçmiştir. İkinci İnönü Savaşı oldukça çetin ve kanlı mücadeleler ile geçmiştir. Karar verildiği üzere Uşak'tan Afyon'a ilerleyen ve 24 Mart'ta Dumlupınar'ı işgal eden Yunan birlikleri ile ciddi bir muharebeye tutuşulmamıştır. Tüm sağ cenahını İzzettin Bey'in, sol cenahını Arif Bey'in kumanda ettiği birlikler İnönü Cephesine

verilmiştir. Bursa üzerinden harekete geçen Yunan birlikleri 26 Mart'ta İnönü açıklarına ulaşmıştır. 28 Mart'ta şiddetlenen muharebede 28-30 Mart tarihleri arasında çok ciddi mücadeleler yaşanmıştır. Mücadele öyle bir hal almıştır ki İsmet Paşa Hatıralarında “Çanakkale’de olduğu gibi düşmanla burun buruna, süngü savaşı yapıyoruz. Süngü muharebesi yapıyoruz; süngüsü olmayan askerler tüfeklerin dipçikleri ile dövüşüyorlardı” demiştir (İnönü, 2015: 239).

Savaşın başında, 28 Mart'ta şiddetlenen Yunan taarruzu ile Metristepe düşmüş (İşcan, 2018: 104), ancak devam eden şiddetli çatışmalarla geri alınmıştır (Tavukçu, 2019: 230). Aynı akşam durumu Mustafa Kemal Paşa ile istişare eden İsmet Paşa Büyük Millet Meclisi Muhafız Taburunun cepheye intikal etmek üzere yola çıktığını öğrenmiş, ayrıca bundan başka kuvvetler de istemiştir (Coşkun, 2018: 388; İşcan, 2018: 106). Çünkü Birinci İnönü karşılaşmasından sonra bu kez Yunan Ordusu sayısını birkaç kat arttırarak taarruza geçmiştir. Türk Ordusu ise seferberlik ilan edemediğinden ne kadar toplanırsa toplansın düşman birliklerin çok daha altında bir mevcutla mücadeleye girişmiştir (Tavukçu, 2019: 176).

29 Mart günü Meclisin gönderdiği ve Cemil Cahit Bey’in emrinde olan tabur cepheye yetişmiştir. O gün devam eden mücadelede sol kısım zayıf düşmüş ve İsmet Paşa elindeki kuvvetlerin hemen hepsini bu cenaha yığmıştır. Amaç hem tehlikeyi önlemek hem de Yunan Ordusu üzerine yapacağı taarruzu buradan gerçekleştirmektir. Aynı şekilde kendi birliklerini de sol cenaha çeken İsmet Paşa muharebe meydanında Ankara ile daima iletişim halinde kalmıştır. Önceden düşündüğü gibi düşman ordusunun sağ cenahına taarruza geçen İsmet Paşa yine burun buruna bir mücadeleye girişmiştir. İzzettin Bey’in de sağ cenahtan taarruza geçmesiyle Yunan ordusu geri çekilmeye başlamıştır (Çalışlar, 2006: 118). Türk ordusu iki taraftan mücadele ve taarruza devam ederken İsmet Paşa yeniden cephenin sağ tarafına geçerek akşam saat 18.30’da Meclise muharebenin son durumunu bildiren şu önemli telgrafi çekmiştir (Atatürk, 2015: 434-435):

“Saat 18, dakika 30’da Metristepe’den gördüğüm vaziyet: Gündüzbey şimalinde sabahtan beri sebat eden ve dümdar olması muhtemel bulunan bir düşman müfrezesi, sağ cenah grubun taarruzuyla gayrimuntazam çekiliyor. Yakından takip ediliyor. Hamidiye istikametinde temas ve faaliyet yok, Bozüyük yanıyor. Düşman, binlerce maktulleriyle doldurduğu muharebe meydanını silahlarımıza terk etmiştir.

Garp Cephesi Kumandanı
İsmet”

Bu telgrafa karşılık 1 Nisan’da Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa’ya İkinci İnönü Savaşı’nın başarısından duyulan sevincin ve gururun yoğunluğunu yansıtan şu telgrafi göndermiştir (Atatürk, 2015: 435):

“İnönü Muharebe Meydanında Metristepe’de Garp Cephesi Kumandanı Büyük Erkanharbiye Reisi İsmet Paşa’ya:

Bütün tarihi alemde sizin İnönü Meydan Muharebelerinde deruhte ettiğiniz vazife kadar ağır bir vazife deruhte eden kumandanlar enderdir. Milletimizin istiklal ve hayatı, dahiyane idareniz altında şerefle vazifelerini gören kumanda ve silah arkadaşlarınızın kalp ve hamiyetine büyük emniyetle istinat ediyordu. Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin makus talihini de yendiniz. İstila altındaki bedbaht topraklarımızla beraber bütün vatan, bugün müntehalarına kadar zaferinizi tesit ediyor. Düşmanın hırsı istilası azim ve hamiyetinizin yalçın kayalarına başına çarparak hurdahaş oldu.

Namınızı, tarihin kitabe-i mefahirine kaydeden ve bütün milleti hakkınızda ebedi minnet ve şükranı sev eden büyük gaza ve zaferinizi tebrik ederken, üstünde durduğunuz tepenin size binlerce düşman ölüleriyle dolu bir meydanı şerefle seyrettirdiği kadar milletimiz ve kendiniz için şaşaaı itila ile dolu bir ufku istikbale de nazır ve hakim olduğunu söylemek isterim.

Büyük Millet Meclisi Reisi

Mustafa Kemal”

Aynı şekilde Erkan-ı Harbiye Reisi Vekili Fevzi Paşa da bu başarıdan duyulan gururu İsmet Paşa’ya gönderdiği şu telgrafla ifade etmiştir:

“Garp Cephesi kumandanı İsmet Paşa Hazretlerine

Düşmanlarımızın imhakar siyasetlerini mevkii tatbika koymak için anavatanımıza saldırdıkları Yunan ordusu ile yedi günden beri pek kanlı devam eden İkinci İnönü Meydan Muharebesindeki azimkar kumandanız altında Kahraman Garp Ordumuzun kazandığı kati muzafferiyetten dolayı milletimizin en büyük şükranına tercüman olarak sizi ve şanlı askerlerimizi tebrik eder ve yüksek alınlarınızdan öperim.

Büyük Erkanharbiye Reis Vekili

Fevzi”

İkinci İnönü Savaşı’nın galibiyetle sonuçlanması birçok bakımdan önemli sonuçlar doğurmuştur. Öncelikle halk Doğuda kazanılan başarıların da birleşmesiyle Ankara’daki hükümete daha fazla güvenmeye başlamıştır. Bu durum günün şartlarında düşünüldüğünde bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Öyle ki düşmanın yenildiği haberi Ankara’da büyük bir coşku ile karşılanmış, hatta vekiller Meclise girerken alkış yağmuruna tutulmuşlardır (Coşkun, 2018: 392; Tansel, IV, 1991: 84). O güne dek Ankara Hükümetinin ve Milli Mücadelenin karşısında olan, her fırsatta aleyhte yazılar yazan İstanbul gazeteleri dahi bu başarıyı takdir ve tebrik etmişlerdir (Tavukçu, 2019: 280). İkinci İnönü Savaşı Yunanistan cephesinde oldukça büyük bir etki yaratmıştır. Özellikle Yunan ordusu generali A. Papulas iki İnönü karşılaşması arasında Türk Ordusundaki gelişmenin altını çizerek yeni bir toparlanmaya daha fırsat vermeden en çabuk şekilde tekrar taarruza geçmek gerektiğini vurgulamıştır. Ancak kısa sürede Yunan Ordusu böyle bir taarruzu gerçekleştirecek yeterli kuvvete sahip olmadığı için Yunanistan derhal seferberlik ilan etmiştir. Anadolu Hükümeti ise mevcut şartlarda bir seferberlik ilanı için cephane, ulaştırma imkanı ve ekonomik bakımdan müsait olmasa da elindeki orduyu güçlendirmek adına harekete geçmiştir. İnönü karşılaşmasından sonra geri çekilen Yunan Ordusunun Güney Cephesi Komutanı Refet Bey tarafından azim ve kararlılıkla takip edilemediği ve bunun Garp Cephesinin Kuzey ve Güney irtibatını sağlamada eksik kaldığı

düşünülerek Garp Cephesi bir araya toplanmış ve İsmet Paşa'nın komutasına verilmiştir (Atatürk, 2015: 438; Eroğlu, 1990: 185).

Orduda Grup Teşkilatı yapılarak bu grupların başına Kemalettin Sami Bey, Arif Bey, İzzettin Bey ve Halit Bey getirilmiştir (İnönü, 2018: 245). Bütün cephe kumandanlığını üstlenmiş olması dolayısıyla İsmet Paşa Erkan-ı Harbiye Reisliğinden tamamen ayrılmış, bu görevi vekaleten sürdüren Fevzi Paşa Erkan-ı Harbiye Reisliği'ne getirilmiştir. Refet Bey ise Dahiliye Vekilliği üzerinde kalarak Fevzi Paşa'dan boşalan Müdafaa-i Milliye Vekili olarak görevlendirilmiştir (Atatürk, 2015: 438; Balcıoğlu ve Süslü, 1999: 65). İsmet Paşa ise hem tümen sayısını hem tümenlerdeki asker sayısını artırarak hangi cepheden ve kaç koldan ilerleyeceği henüz belli olmayan düşmana karşı manevra kabiliyeti kazanmak üzere hazırlık yapmaya başlamıştır. Ayrıca bu kez gerçekleşecek savaşta ordusuna tamamen taarruz emri vermiş ve eğitimleri buna göre yaptırmıştır. İsmet Paşa beklenen bu karşılaşmada Yunan Ordusunu tamamen imha etmek istemiştir. İkinci İnönü Savaşı'ndan sonra on beş bin civarındaki asker sayısı elli binlere yaklaşmış ancak düşman da kuvvetlerini doksan bin kişiye kadar çıkarmıştır. İsmet Paşa istiklal seferinin beki de son karşılaşmasını yapmaya hazırlanmıştır (İnönü, 2018: 244-245).

2.3. İSMET İNÖNÜ'NÜN BATI CEPHESİ KUMANDANLIĞI DÖNEMİNDE ASKERİ HAYATI (1921-1922)

2.3.1. İsmet İnönü ve Eskişehir- Kütahya Muharebeleri

Eskişehir ve Kütahya Muharebeleri, beklemedikleri bir mağlubiyetle karşılaşan ve özellikle Müttefik Devletlere karşı itibarı sarsılan Yunan devletinin 8-9 Temmuz 1921'de yeniden harekete geçmesiyle başlamıştır (Artuç, 1993: 221; Ünal, 2013: 213). Bu savaşta Batı Cephesi kuvvetleri olarak Albay Kazım (Özalp) komutasında Kocaeli Grubu, Albay İzzettin (Çalışlar) komutasında Birinci Grup, Albay Arif Bey komutasında Üçüncü Grup, Albay Kemalettin Sami Bey komutasında Dördüncü Grup, Albay Halit Bey komutasında 12. Kolordu yer almıştır (Belen, 1973: 327). İnönü-Altıntaş-Kütahya Hattına konumlanan Türk Ordusuna karşılık Bursa'da bir kolordu, Uşak civarında iki kolordu ve Menderes civarında bir tümen bulunduran Yunan Ordusu 8 Temmuz'da Bursa üzerinden taarruza başlamıştır. Hızla başlayan Yunan hareketi Bursa üzerinden İnönü'ye, Uşak üzerinden Göynük-Viran Hattına doğru ilerlemiştir. 13-14 Temmuz 1921'de Türk Ordusu güneyde çok çetin muharebeler yaşamış, ancak Yunan birlikleri dört tümen ile ilerleyişine devam etmiştir (Aydemir, 1968: 175).

17 Temmuz'da Eskişehir'e doğru ilerleyen Yunan kuvvetleri Türk Ordusunu geri çekilmek durumunda bırakmıştır. İlk olarak Seyitgazi'ye çekilen Türk birlikleri 19 Temmuz'da Seyitgazi'yi düşmana bırakarak çekilmiştir. Her ne kadar 21 Temmuz'da karşı saldırı yapıldıysa da aynı gün dokuz tümenini daha savaşa sokan Yunan Ordusu karşısında yeniden geri çekilme kararı alınmıştır. Kütahya cephesinde de durum bundan farklı değildir. Nitekim Türk Ordusu 27 Temmuz'da da Kütahya'yı Yunan güçlerine bırakarak geri çekilmiştir. Tüm bunlar olurken muharebeleri Ankara'da takip eden Mustafa Kemal Paşa ise 18 Temmuz'da cepheye gelerek İsmet Paşa ile görüşmüştür. İsmet Paşa'yı Seyitgazi'de bulunan karargahta ziyaret eden Mustafa Kemal Paşa durumun vahametine kapılmak yerine çaresizliği ve üzüntüsü çok derin olan Batı Cephesi Komutanına destek olmayı ve hatta ona yine İnönü Savaşları'nda olduğu gibi muzaffer bir komutan olarak muamele etmeyi ihmal etmemiştir. Bu moral ve destek şüphesiz o şartlar altında İsmet Paşa için oldukça önem arz etmiştir. Çünkü her şeyin bittiğini ve hakikatle yüzleştiklerini düşündüğü sırada imdadına Mustafa Kemal Paşa yetişmiş ve hatta "*Déja (şimdiden) kazandın!*" diyerek kendisine güç vermiştir. Hakikatte ise bu savaşın mevcut şartlar altında birbirine denk olmayan kuvvetlerle kazanılamayacağına pek ala herkes farkındadır. İsmet Paşa Mustafa Kemal Paşa'ya mevcut durum ve cephe hakkında bilgi vermiştir. Sağ ve sol cenahtaki hazırlıklarından ve eğer yapmayı planladığı taarruzda başarılı olamazsa orduyu bu kez Sakarya'nın da doğusuna çekmek lazım geleceğinden söz etmiştir. Neticede Mustafa Kemal Paşa bunu uygun görmüş ve ancak son bir taarruzdan sonra 26 Temmuz 1921'de ordu Sakarya doğusuna çekilmiştir. Yunan Ordusu ise 27 Temmuz'da Kütahya'da topladıkları bir harp meclisinde Ankara'ya kadar ilerlemeye ve bunun için on beş günlük bir hazırlık sürecine karar vermiştir (Eroğlu, 1990: 185).

Ankara'da ise İnönü başarılarının getirdiği sevinç bu kez yerini endişeye ve hatta karmaşaya bırakmıştır. Meclis bu yenilginin ve başarısızlığın sorumlusunu ararken hedef okları bu kez tamamen Mustafa Kemal Paşa'ya dönmüştür. Mustafa Kemal Paşa'nın neden Ankara'da bulunduğu, neden cepheye giderek orduyu bizzat kumanda etmediği günlerce süren tartışmalara yol açmıştır (Atatürk, 2015: 453-455; Erikan, 2006: 614). Bu tartışma TBMM dışına taşarak kamuoyunda dahi dile gelir olmuştur (Güneş, 1997: 184). Sonuç olarak 1921'in 4 Ağustos günü Mustafa Kemal Paşa, Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı bir konuşma ile Meclisin yetkileri ile beraber Başkumandanlık yetkisini de üç ay gibi bir süre için olmak kaydıyla kabul etmiş ve Başkumandanlık Kanunu 5 Ağustos 1921 tarihinde yürürlüğe girmiştir (Erikan, 2006: 615).

2.3.2. İsmet İnönü ve Sakarya Meydan Muharebesi

Mustafa Kemal Paşa, Başkumandanlık Yasası yürürlüğe girdikten sonra ilk olarak seferberlik için hazırlıklara girişmiştir. Bu kapsamda öncelikle toplamda on maddeden oluşan ve Osmanlı Devleti döneminde uygulanan emirler gibi, ödemesi barış zamanında yapılmak üzere halktan zorunlu borçlanmayı ve el konan eşya ve erzak için mazbata verilmesini içeren (Hayta ve Belenli, 2016:284) Tekalif-i Milliye Kanunu 7 Ağustos'ta yürürlüğe konmuştur (Sürmeli, 1998: 139). Yurdun çeşitli bölgelerinde işgal güçleri ile mücadele eden tüm birlikler o anki mevcut şartlara bakılmaksızın Sakarya Cephesine aktarılmıştır (Artuç, 1993: 229; Müderrisoğlu, 1990: 381). Yunan Ordusunun kendini toplamak için geçirdiği sürede Türk Ordusu da bölgeye 2355 subay ve 45 bin er yetiştirmiş; devam eden mücadele boyunca 1160 subay ve 48 bin er takviyesi daha yapılmıştır (Artuç, 1993: 231). 12 Ağustos'ta Mustafa Kemal Paşa yanında Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa ile beraber Batı Cephesi Karargahının bulunduğu Polatlı'ya gitmiştir (Coşkun, 2018: 441; Özlü, 2020: 87).

Cephede buluşan Mustafa Kemal, İsmet ve Fevzi Paşalar Yunan Ordusunun olası saldırı ihtimallerine göre tedbirlerini hazırlamışlar ve bu noktada Çal Tepesi adı verilen noktayı direniş noktası olarak belirlemişlerdir (İnönü, 2018: 252). 14 Ağustos'ta harekete geçen Yunan Ordusu sürekli muharebe ile 23 Ağustos'ta Sakarya önlerine kadar gelmiş ve sürekli olarak cephenin sol cenahına hücum etmiştir (Seyhan, 2004: 81). Öyle ki ilk olarak batıya dönük olan Türk cephesi güneye doğru istikamet almıştır. Düşman her savunma hattını kırmış buna mukabil hemen yeni bir savunma hattı kurulmuştur. Ancak Çal Dağı güneyinde bulunan ve mevcut durumda önemli bir kilit noktası teşkil eden Mangal Dağı muharebenin ilk gününde Yunan kuvvetlerinin eline geçmiştir. Çal Dağı'nın tehlikeye düşmesiyle bir kısım tümen ve grup komutanları mevkiilerini tahsis etmek istemişse de İsmet Paşa "*Düşmanla burun buruna gelmeden çekilmekten bahsedilemez!*" diyerek bu duruma engel olmuştur (İnönü, 2018: 253).

Sakarya Meydan Muharebesi gerçek anlamda bir ölüm kalım savaşı olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın "*Sakarya Melhame-i Kübrası*" olarak adlandırdığı (Atatürk, 2015: 465) ve büyük oranda subay kaybı yaşandığı için "*Subay Savaşı*" olarak da anılan bu muharebede İsmet Paşa bir adım dahi geri çekilmemek için elindeki kuvvetlerden son raddeye kadar faydalanmak istemiştir (Turan, II, 1998: 251). Öyle ki Mangal Dağı'nın düşmesine sebep olan komutan ya da komutanların kim olduğunun hesabını sormuştur. Ayrıca savaş devam ederken yaralanan askerler ve bunlara yapılan müdahaleler hakkında verdiği emir bu hassasiyetin göstergesi olarak kabul edilebilir:

“Muharebede herhangi bir sebepten dolayı birliğini kaybeden subay ve er bir dakika boшта dolaşmayacak, en yakın birliğin emrine girerek hizmet isteyecektir. Çünkü muharebe, bütün maddi ve manevi kuvvetlerin harcanıp tüketilmesiyle kazanılabilir. Boшта dolaşan subay ve er kendi kuvvetinden vatan ve milleti mahrum bırakmış olacağından hıyanet etmiş sayılır.

Önceki muharebelerde hafif veya ağırca yaralanmış bir erin peşine üç-dört silahlı er katılarak avcı hattından geri çekildiği görülmüştür. Yaralı subayların da bölük başçavuşu tarafından geri çekilmesiyle bölüklerin komutansız kaldığına rastlanmıştır. Bundan sonra yaralılar yalnızca sıhhiye erleri tarafından taşınacak, avcı hattından silahlı savaşçı verilmeyecektir. Bunun için silahsız erlerle sedyeci sayısı artırılmalıdır.

Muharebe esnasında cephaneye ikmal daime geriden ileriye doğru ve mevcut silahsız erlere yapılacaktır. Avcı hattından her ne sebep ve suretle olursa olsun tek erin dahi geriye gitmesi kesinlikle önlenecektir.” (Artuç, 1993: 238)

Ayrıca askerin moralini de yüksek tutmayı amaçlayan İsmet Paşa, yaşanan çok ağır kayıplara rağmen düşmanın da aynı şekilde kuvvet kaybettiğini daima birliklerine bildirmiştir. İsmet İnönü Hatıralar’ında Mustafa Kemal Paşa’nın bir başkumandan olarak ayrıca Genelkurmay Başkanı olarak Fevzi Paşa’nın bizzat cephede bulunmaları ve ordu ile temasta olmalarının da askerler üzerinde manevi etki bıraktığını aktarmıştır (İnönü, 2018: 252). Yine de Çal Dağı düşmanın eline geçmiştir. Ancak İsmet Paşa düşmanın artık takati kalmayana kadar savunma mücadelesine devam etmiştir. İsmet Paşa verilen zayıyata rağmen düşmanın da güç kaybetmesini sağlamıştır. Hepsinden önce ikmal noktalarıyla arasında epey mesafe açılan Yunan Ordusu kayıplarını telafi edemedi içerilere doğru ilerlemiştir. Ayrıca bir de ordunun içinde başlayan bir salgın hastalık Yunan Ordusunun kayıp sayısını otuz binlere çıkarmıştır. Bunun üzerine İsmet Paşa sağ cephede topladığı birliklerle Yunan Ordusunun sol cenahına bir taarruz yaparak düşmanı bozguna uğratmayı hesaplamıştır. 10 Eylül’de Yunan Ordusunun sağ kanadına Kazım Paşa komutasında ancak tüm cephenin katıldığı Duatepe mevkiinde kesin sonuç alınmak üzere bir taarruz başlanmıştır (Türk İstiklal Harbi VII, 1975, 332; İnönü, 2018: 254).

Her ne kadar Yunan Ordusu da aynı mevki üzerinden taarruz etse, Türk Ordusunun günlerce süren uzun ve kuvvetli direnişi taarruz gücünü kırmıştır. Karşılıklı muharebe 13 Eylül’de son bulmuş ve bu tarihten sonra Sakarya’nın doğusunda hiçbir Yunan kuvveti kalmamıştır. Sakarya Meydan Muharebesi fiili olarak 23 Ağustos 1921’de başlamış 22 gün devam ederek 13 Eylül’de son bulmuştur (Turan, II, 1998: 251). Harp tarihinin en uzun süren meydan savaşlarından biri olarak Türk Ordusunun zaferiyle sonuçlanmıştır. Bu zafer Milli Mücadele’nin önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Çünkü bu tarihten sonra Anadolu kuvvetlerinin mücadelesine ve Ankara Hükümetinin bekasına inanmayan gerek SSCB’nin gerekse İşgal Devletlerinin tutumu değişmiştir. Önce Sovyet Rusya ile 13 Ekim 1921’de doğudaki mücadeleyi tamamen sonlandıran Kars Barış Anlaşması imzalanmış, ardından Fransa ile 20 Ekim 1921’de Ankara Anlaşması imza edilmiştir. Böylece Fransızlar da yaklaşık iki

yıldır işgal ettikleri Türk topraklarından çekilmiştir (Güneş, 1997: 363; Türk İstiklal Harbi VII, 1975: 333).

Sakarya Meydan Muharebesi Türk Ordusunun kanının ve gücünün son damlasına kadar savaştığı bir muharebe olmuştur. Yunan Ordusu yenilgiye uğratılmış ancak Türk askeri 5713 şehit, 18480 yaralı, 828 esir ve 8630 yitik olmak üzere toplamda 33 bin 654 kişilik bir kayıp vermiştir (Artuç, 1993: 243). Savaş sonunda Başkumandan Mustafa Kemal Paşa ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa hem son vaziyeti bildirmek hem de bundan sonraki adımları hesaplamak için derhal Meclise gitmişlerdir. Her savaş sonunda olduğu gibi savaş sonucunun etkisi geçtikten sonra Ankara'nın siyasi havasında yine gerginlikler artmaya başlamıştır. İsmet Paşa ise Yunan Ordusunun son takiplerini de tamamlayarak karargahını Akşehir'e taşımıştır (İnönü, 2018: 256). Şimdi İsmet Paşa için yeni ve zorlu bir hazırlık süreci daha başlayacaktır.

2.3.3. İsmet İnönü ve Büyük Taarruz

Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra yaklaşan kış mevsimini geçirmek üzere her iki tarafın ordusu Afyon-Sakarya Hattının iki yanına konumlanmıştır. Türklerin yeni bir savunma hazırlığını tamamlayamayacağını, taarruz içinse kuvvetlerinin asla yeterli gelmeyeceğini düşünen Yunan Ordusunda da aslında durum farklı değildir. Ancak yine arkasında destek olarak gördüğü İngiltere'ye ve Türklerin savaş imkan ve gücünden yoksun olmalarına dayanarak son bir hamle ile Ankara'nın içine kadar girebileceğini düşünmektedir. Fakat bu kez orduyu daha sıkı hazırlamak için Türklerin de elinde birtakım fırsatlar geçmiştir. En önemlisi Doğuda Sovyet Rusya, Güneyde Fransa ile yapılan anlaşmalar bu bölgelerden boşalan askerin ve teçhizatın yeni ordu için kullanılmasına imkan vermiştir. Özellikle doğuda Kars Kalesi'nden getirilen ve İsmet Paşa'nın büyük önem verdiği ağır toplar tam olarak istediği gibi Yunan Ordusundan farklı bir silaha sahip olmasını sağlamıştır. Karargahını Akşehir'e kurduğu andan itibaren ayrıca kalabalık bir süvari birliği için hazırlıklara girişmiştir. İsmet Paşa Hatıralar'ında savaş için yaptığı hazırlıkların amacını şu şekilde özetlemiştir:

“Bu kadar yokluk içince siper muharebesi yaparak mütemadiyen cephaneye sarf etmeye imkanımız ve takatimiz yok. Düşünüyorum ve şu neticeye varıyorum: Biz öyle bir hazırlanmalıyız ki ilerideki meydan muharebesinde kesin netice alalım. Ve bir defa netice aldık mı, eğer sıkı takip edersek Yunan ordusu her taraftan düşman bir halkın içinde olarak mutlaka intizamını ve moralini kaybeder bir daha toparlanamaz. Yoksa Anadolu ortasında muntazam bir surette cepheden cepheye gidebilecek takatte bir düşmanı atmak için çok uzun zaman ve insanın arkasında hesapsız fabrikaları olmak lazım. Bu takdirde silahları yenilemek, cephaneyi ikmal etmek ve her türlü malzemeyi tamamlamak için ne beklemeye tahammülümüz ne de imkanımız var. Demek ki bir meydan muharebesi vereceğiz; bu muharebeyi kesin olarak kazanmalıyız. Kazandıktan sonra düşmana hiç nefes aldırılmadan İzmir'e gireceğiz. Böyle yapabilirsek kurtulmak mümkündür.” (İnönü, Hatıralar: 257-258).

Orduda hazırlıklar Eskişehir-Kütahya ve Sakarya Savaşlarında kullanılan grup sisteminden çıkılarak devam etmiştir. Gruplar ve mürettep kuvvetler kolordu haline getirilmiş

süvariler de ayrıca bir kolordu olacak şekilde düzenlenmiştir. Toplamda biri süvari olmak üzere beş kolordu oluşturulmuştur. Süvari birlikleri Fahrettin Paşa'nın kumandasına verilmiştir. İsmet Paşa o dönemde oluşturduğu süvari birliği için “*her türlü silahı ile topu ile mükemmel bir kıta*” ifadesini kullanmıştır. Ayrıca Hatıralar'ında “*Mohaç'tan sonra en büyük süvari kuvvetini ben kullanıyorum diye çalım yapardım*” demiştir (İnönü, 2018: 258). Garp Cephesi son şeklini ordunun “Birinci Ordu” ve “İkinci Ordu” olarak ikiye ayrılmasından sonra almıştır. Birinci Ordu Komutanlığı'na Ali İhsan Paşa⁶⁸; İkinci Ordu Komutanlığına Yakup Şevki Paşa⁶⁹ getirilmiştir (İnönü, 2018: 262).

Sovyet Rusya ve Fransa ile yapılan anlaşmalar ekonomik bakımdan da karşılığını göstermeye başlamıştır. Deniz yolu ile Trabzon'a oradan İnebolu'ya 81 top, 318 makinalı tüfek, 43374 piyade tüfeği gönderen Sovyet Rusya ayrıca fişek fabrikasında, cephane ve para konusunda da yardımda bulunmuştur. Fransızlardan ise nakit para ile 1500 hafif makinalı tüfek, 200 kamyon, 2735 sandık piyade mermisi satın ve hatta komutanlar için binek araç dahi alınmıştır. Ayrıca Fransızların güneyden çekilirken bıraktıkları cephane de önemli derecede yardımcı olmuştur (Müderrisoğlu, 1990: 553). Özellikle 1500 makinalı tüfek ve o ana kadar doğru düzgün motorlu taşıtla tanışmamış Türk Ordusu için 200 kamyon tahmin edileceğinden öte faydalı olmuştur. Yalnızca bunlar değil, ülke içinden de yurdun her köşesinde kıyıda köşede bulunan silah, tüfek herhangi bir malzeme, Kars'tan Erzurum'dan deve sırtlarında taşınan 66'sı mantelli 217 adet top, İstanbul'da bulunan ve gizliden Milli Mücadeleye yardım eden grupların

⁶⁸ Ali İhsan Sabis, 1882'de Cihangir'de dünyaya gelmiştir. Beşiktaş Askeri Rüştiyesi'nde ve Topçu Harp Okulu'nda okuduktan sonra Harbiye Mektebi'ne devam etmiştir. 1909-1911 yılları arasında Alman ordusunda eğitim görmüştür. Almanca, Fransızca ve İngilizce'ye hakim olan Ali İhsan Sabis, ilk olarak Dördüncü Orduda görev almıştır. 1907'de Harp Okulunda İstihkam Öğretmen Yardımcılığı yapmıştır. 31 Mart Olayı'ndan sonra Hareket Ordusu ile İstanbul'a gelmiş ve burada Beyoğlu Merkez Komutanlığı yapmıştır. 1911 yılında Harp Akademisi'nde Tabiye ve Harp Tarihi Öğretmen Yardımcılığı yapmıştır. Aralık 1914'te İkinci Ordu Kurmay Başkanlığına atanmış ve 1915'te gönüllü olarak Kafkas Cephesinde görev almıştır. 1919'da Malta'ya sürgün edilmiş; 1921'de sürgünden dönerek Milli Mücadele'ye katılmıştır. İlk olarak Batı Cephesi Birinci Ordu Komutanlığına getirilmiş ve 1922'de Milli Savunma Bakanı olarak görevlendirilmiştir. Ali İhsan Sabis 1923 yılında emekli olmuş ve 1957 yılında vefat etmiştir. Bkz. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Birinci Dünya Savaşına Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C.III, Haz. Nurcan Aslan-Hülya Toker, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009, ss. 232-234.

⁶⁹ Yakup Şevki Subaşı, 1876 yılında Harput'ta dünyaya gelmiştir. 17 Ocak 1900'de Harp Akademisi'nden kurmay yüzbaşı olarak mezun olmuş; 1913'te Çatalca Ordusu Topçu Komutanlığı Kurmay Başkanı olmuştur. Ardından Balkan Savaşı'na katılarak başarılı hizmetlerde bulunmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda çeşitli kolordu ve ordu komutanlıklarında bulunmuştur. 1919'da Yüksek Askerî Şura üyesi olarak atanmıştır. Temmuz 1920'de Malta'ya sürgün edilmiş Ekim 1921'de sürgünden dönerek İnebolu'da Milli Mücadele'ye katılmıştır. 18 Kasım 1921'de Batı Cephesi İkinci Ordu Komutanlığı'na getirilmiş, 1924'te Askerî Şura Üyesi olmuştur. Yakup Şevki Subaşı 20 Aralık 1939'da vefat etmiştir. Bkz. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Birinci Dünya Savaşına Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri C.II, Haz. Nurcan Aslan-Hülya Toker, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2009, ss. 270-272.

İngilizlerin kontrolünde bulunan cephanelerden taşıdığı silahlar Büyük Taarruz için yapılan askeri hazırlıklardır (Artuç, 1993: 250).

Cephede bu hazırlıklar olurken Ankara'nın siyasi havası her geçen gün daha buhranlı bir hale gelmiştir. Bazı mebuslar Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra barışın illa ki cephede kazanılmasına lüzum olmadığına ve siyasi arenada uzlaşma yolları aranabileceğine dair söylemlerde bulunurken bir kısım mebuslar ise neden en kısa sürede taarruza geçilmediğine dair isyanlarda bulunmaya başlamıştır (Coşkun, 2018: 513). Özellikle 1921 son baharında henüz Sakarya Savaşı üzerinden çok zaman geçmemişken Meclis taarruz konusunda epey ısrarcı olmuştur. Ancak hem bastıran kış şartları hem de aradan geçen kısa zaman düşmanı Anadolu'dan tamamen söküp atmayı hedefleyen bir taarruz için uygun zeminin hazırlanmasına imkan vermemiştir. Böyle bir durumda İsmet Paşa'nın en önemli görevlerinden biri de umutsuzluk ve kasvet dolu siyasi havanın ordu içine sirayet etmesini önlemek olmuştur. Bu konuda en büyük yardımı Meclis içinde havayı yumuşatıp denge sağlamaya çalışan Mustafa Kemal Paşa'dan görmüştür (İnönü, 2018: 257).

İsmet Paşa ordunun tam anlamıyla hazır olduğundan emin olmadan bir taarruza kalkışmaya yanaşmamıştır. Kazanmak istediği kesin zaferi ancak hazırlığına tam anlamıyla güvendiği bir ordu ile yapacağına inanmıştır. Hazırlık safhası uzadıkça bu kez TBMM'de İsmet Paşa'nın taarruz etmek istemediğini, hatta taarruz etmeye çekindiğini düşünmeye başlayanlar olmuştur (Ünal, 2013: 213). Bu süreci devamlı olarak cephede geçiren İsmet Paşa zaman zaman bir kısım mebuslar tarafından ziyaret edilmiş ve taarruz hazırlıkları yakından takip edilmiştir (Aydemir, 1968: 192). 1922'nin bahar aylarında taarruz baskısı iyice artmıştır. Bu ziyaretçilerin arasında Ali Fuat Paşa da vardır ve özellikle Rauf Bey'in "*İsmet Paşa neden taarruz etmemekte ısrar ediyor?*" sorusunu İsmet Paşa'ya ileterek aracılık yapmıştır. Bu süreçte Fevzi Paşa cepheyi ziyaret ederek "*Ben artık Ankara'ya gidemem. Kimse taarruz edeceğimize inanmıyor ve bize yapmadıkları kalmıyor. Mustafa Kemal Paşa'nın çekmediği yok*" diyerek serzenişte bulunmuştur (İnönü, 2018: 269).

İsmet Paşa bunlara ek olarak bir de ordu içinde emir-komuta zincirini korumak adına mücadele vermiştir. Emri altında bulunan Birinci Ordu Komutanı Ali İhsan (Sabis) Paşa birtakım meseleler ile cephenin sevk ve idaresinde sorun teşkil edecek hareketlerde bulunmuştur. Örneğin subayları tek tek gezerek cephanelerin miktarını denetlemesi ve bunu beğenmeyerek şikayetçi olması ya da Birinci Ordunun iaşesi bitti gerekçesiyle Erkan-ı Harbiyeden para isteyip bu parayı ordu içinde askere maaş olarak dağıtması ordunun nizamı için tehlike arz etmeye başlamıştır. Ayrıca Garp Cephesi Kumandanını emirleri usulsüz ya da

isabetsiz olduğu gerekçesiyle Mustafa Kemal Paşa'ya şikayet etmiş, ancak Mustafa Kemal Paşa durumu tenkit ettirmiştir. İsmet Paşa'nın meseleye bir çözüm bulamayıp Başkumandanlıktan yardım istemesi nedeniyle Ali İhsan Paşa görevinden alınmıştır (Demirel, 2020: 33).

Cephede ve TBMM'de bunlar yaşanırken İsmet Paşa bir taraftan olası bir Yunan taarruzu için bir taraftan da hazırlığını yaptığı taarruz için planlarını hazırlamıştır. Cephe savaşı yaparak bu muharebenin kazanılamayacağı kanısında olan İsmet Paşa düşmanın sağ kanadına büyük kuvvetler toplayarak güneyden kuzeye ve düşmanın çekilme istikametini keserek taarruz edecek ve bir meydan muharebesi ile savaşı sonlandıracaktır. Garp Cephesinde hazırlanan bu plan Erkan-ı Harbiye'ye gönderilmiş ve üzerinde çalışıldıktan sonra kabul edilmiştir (Atatürk, 2015: 511; İnönü, 2018: 270)

Taarruz planı her ne kadar kısa cümlelerle anlatılabilsede gerçekte uygulamak o kadar kolay olmamıştır. Çünkü İkinci Ordu Afyonun kuzeyinde Yunan İkinci Ordusu karşısında tutulurken Birinci Ordu ile güneyden hareketle Yunan cephesini yarmak için öncelikle birliğin bu noktaya taşınması gerekecektir. Oysa Yunan Ordusu istihbarat teşkilatı ile Türk kıtalarındaki tüm değişimlerden haberdar olabilmektedir. Bu nedenle günlerce süren gece yürüyüşleri düzenlenerek ve ne terkedilen bölgenin boş bırakıldığına ne de mevzi alınan bölgede bulunulduğuna dair bir işaret bırakmamaya büyük önem verilmiştir (Aralov, 1997: 180). Askeri hareket bakımından bu plan kesin sonuç getirecek olmakla beraber bir o kadar da tehlikelidir. Taarruza geçildikten sonra Yunan Ordusunun etkisiz hale getirilememesi Türk Tarihi açısından büyük bir yıkım oluşturmaktadır.

Nitekim İkinci Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa bu risk konusunda mütemadiyen İsmet Paşa'yı uyarmıştır (İnönü, 2018: 270). Günlerce süren tartışmalar sonunda İsmet Paşa kendisine

“Beni dinleyin. Bizim arkamızda fabrikalar yok. Bir senedir uğraşyoruz. Memleketin dört bir tarafında ne bulabilirsek getirdik. Bir büyük süvari kuvveti yaptım. Bir yerde düşmanı mağlup etmeye mecburuz. Ondan sonra nefes aldirmeden büyük süvari kuvveti ile taarruz edeceğiz ve sonuna kadar takip edeceğiz, İzmir'e gideceğiz. Bizim tertibimiz başka türlü olamaz, başka çaremiz yoktur.”

diyerek taarruz planına sıkı sıkıya bağlı kalmıştır (İnönü, 2018: 272). Bir yıldır yoktan var edilerek yapılan hazırlıklar sonucunda taarruz hareketinin 26 Ağustos'ta başlamasına karar verilmiştir. Taarruzdan hemen önce Başkumandan Mustafa Kemal Paşa ve Erkan-ı Harbiye Reisi Fevzi Paşa cepheye gitmişler ve tüm komutanlar son hazırlıkları gözden geçirmek üzere bir araya gelmişlerdir (Demirel, 2020: 41). İsmet İnönü Hatıralar'ında taarruz gününü şu şekilde anlatmıştır:

“Taarruzdan önce Başkumandan ve Fevzi Paşa cepheye geldiler. Bütün kumandanlar toplandık ve taarruz planını gözden geçirdik. ... 26 Ağustos taarruz günü olarak kararlaştırılmıştır. Biz taarruz başlamadan bir veya iki gün evvel Akşehir’den kalkmış cephenin gerisindeki Şuhut kasabasına gelmiştik. Bir gece orada yattık. Ertesi gün erkenden çıktık, Afyon’un karşısında muharebe meydanına geldik. O gece sabaha kadar uyuduk mu uyumadık mı bilmiyorum. Yalnız çok iyi hatırlıyorum cephe kumandanı olarak kıtaatın hepsinin yerlerinde hazır bulunup bulunmadığını sabaha kadar kim bilir kaç defa sordum. Müsterih oldum. En heyecanlı günümüz. O güne kadar düşmanın bizden ne kadar bilgi aldığını bilmiyoruz ve yarın ortalık açıldığı zaman her şey meydana çıkacak. Tabii beklenmesi kumandan için çok heyecanlı olan bir gece. Erkenden tıraş oldum. Şafakla beraber 26 Ağustos’ta muharebeye başladık. Aynı saatte bütün cephede Birinci Ordu ve İkinci Ordu cephelerinde muharebeler oluyor. Muharebe çok mükemmel hazırlanmış bir top atışıyla başladı.” (İnönü, 2018: 272-274).

Sabahın erken saatinde başlayan top atışından sonra taarruzun başladığı tüm memlekete bildirilmiştir. (CA, 30.10.0.0/54.355.1). Afyon Yaylası büyük bir mücadele ile geçilmiş, hatta Yunan Ordusu için önemli direniş noktası olan bazı tepeler ele geçirilmiştir. Öğleye kadar ciddi bir karşı taarruzda bulunmayan Yunan Ordusu öğleden sonra atağa geçmişse de önemli başarı elde edememiştir. 29 Ağustos’a kadar karşılıklı muharebe devam etmiştir. Afyon’a kadar girmiş olan Türk Ordusu 29 Ağustos’ta özellikle akşam saatlerinde düşmanı iki koldan; Birinci Ordu ve batısında konumlanan süvariler tarafından çember içine almıştır. İsmet Paşa’nın taarruz planı beklenenden de hızlı sonuç vermeye başlamıştır. İkiye bölünen Yunan Kolorduları birbirinden ayrı düşmeye başlamış ve nihayet 30 Ağustos’ta Yunan komutanlar Trikupis ve Diyenis Birinci ve İkinci Türk Orduları tarafından Aslantaş Mevkiinde çember içine alınmıştır.

Başkumandan Mustafa Kemal Paşa 1 Eylül 1922’de Dumlupınar’da o meşhur tarihi emrini vermiştir: “*Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz’dir. İleri!*” 30 Ağustos’ta cereyan eden bu Meydan Muharebesinden sonra yine İsmet Paşa’nın taarruz planında olduğu gibi bu kez süvari kolordusu ile takip edilen Yunan kuvvetleri tam anlamıyla bozguna uğratılmıştır. Yunan Ordusundan ve İstanbul’daki işgal güçlerinden başından beri gizli tutulan bu taarruz gibi 30 Ağustos’tan sonra da ilerleyiş ve ufukta görünen zafer gizlenmiştir. İlk olarak 5 Eylül’de Kula-Alaşehir, 6 Eylül’de Salihli ve 8 Eylül’de Manisa’ya giren Türk birlikleri tam dokuz gün süren bu takip sonunda 9 Eylül 1922’de İzmir’e giriş yapmıştır.

31 Ağustos 1922’de Ferikliğe yükselen İsmet Paşa, zaferin ardından askeri başarılarına diplomatik ve siyasal yollardan devam etmeye başlamış; Mudanya Mütarekesi’ni ve Lozan Anlaşması’nı imza eden heyetlerin başında yer alan İsmet Paşa (Soysal, 1983: 66; Düstur Üçüncü Tertip, 1931: 273), 30 Ağustos 1926’da da 1. Ferikliğe yükselmiş ve 30 Haziran 1927’de askerlik mesleğinden emekli olmuştur (CA, 30.11.1.0/32.15.2; Aydemir, III. 2000: 575-577).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSMET İNÖNÜ BİBLİYOGRAFYASI

1. İSMET İNÖNÜ İLE İLGİLİ YAZILMIŞ MAKALELER

- Akandere, Osman (2000), 1939-1946 Yılları Arasında Türkiye Büyük Millet Meclisinde Bir Denetleme ve Kontrol Organı Olarak Müstakil Grubun Yapısı ve İşlevi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 7, ss. 305-326.
- Akandere, Osman-Esen, Seher (2021), “Köy Enstitülerinde İş ve Üretim Odaklı Eğitim, Küme Çalışmaları ve İmece”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 69, ss. 25-49.
- Akbulut, Seyhan-Cevzilliler, Erkan (2021), “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde Mudanya Mütarekesi ve Lozan Barış Konferansı Tartışmaları”, *Atatürk Dergisi*, 10/1, ss. 21-48.
- Akça, Bayram-Köse, Osman (2011), “Mustafa Kemal Atatürk ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün Muğla Vilayetine Yaptığı Geziler”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 26, ss. 85-93.
- Akıncı, Abdulvahap (2014), “Türkiye’nin Darbe Geleneği: 1960 ve 1971 Müdahaleleri”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 9/1, ss. 55-72.
- Akkaya, Bülent (2012), “İnönü Dönemi Kültür Politikalarında Hümanizm”, *History Studies International Journal of History*, S. 4, ss. 2-13.
- Akman, Erdoğan (2014), “Birinci ve İkinci İnönü Savaşları’nın Sovyet Rusya Basımında Yansımaları [Pravda ve İzvestiya Gazeteleri Üzerinden Bir Basın Analizi]”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/4, ss. 37-55.
- Alacı, Beral (2008), Başvekil İsmet Paşa’nın İtalya Seyahati ve Yankıları”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. 5, ss. 253- 259.
- Alacı, Beral (2019), “Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün Siyasette Kadın Algısı ve Cumhuriyet Halk Partili Kadın Milletvekillerinin Faaliyetleri (1939-1950)”, *Çağdaş Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 19/ 38, ss. 38-171.
- Ali, Necip (1934), “İsmet Paşa ve Halkevleri”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, 3/18, ss. 401-408.
- Alpaslan, Erhan-Gökdemir, Tülay (2019), “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Yurt Dışına Gönderilen Öğrenciler ve Çağdaş Türk Müziğine Etkileri: İdil Biret ve Suna Kan Örneği”, *Asia Minor Studies*, 7/2, ss. 282-298.

- Arslan, Ali (2002), “İsmet İnönü’ye İstanbul Darülfünun Fen Fakültesi Tarafından Fahri Müderrislik Ünvanı Verilmesi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü Dergisi*, S. 1, ss. 1-18.
- Arslan, Gürbüz (2021), “Başvekil İsmet Paşa’nın “Sovyetlerle İş Birliğine Evet, Komünizme Hayır” Seyahati ve Neticeleri”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 68, ss. 1-53.
- Arslan, Gürbüz (2021), “Ulusal ve Dış Basında Başvekil İsmet Paşa’nın Sovyet Rusya Seyahati (26 Nisan- 9 Mayıs 1932)”, *Belgi Dergisi*, S. 22, ss. 283-329.
- Arslan, Zehra (2016), “Türk-Rus İlişkileri Çerçevesinde Türkiye’de İktidarların ‘Sol’ Algısı (1923-1960)”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 51, ss. 171-190.
- Aşık, Süleyman (2019), “İsmet İnönü’nün Vefatı ve Yankıları”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17/1, ss. 135-152.
- Atabey, Figen (2020), “Hatay Sorunu’nun Çözümünün İkinci Dünya Savaşı Öncesi Avrupa’daki Siyasal Gelişmeler Işığında Değerlendirilmesi”, *Belgi Dergisi*, 2/20, ss. 2579-2594.
- Atalay, Bülent (2011), “Lozan Anlaşması’nda Musul Meselesi”, *Türk Yurdu Dergisi*, 31/291, (Kasım), ss. 161-176.
- Ateş, Ahmet Emre-Gökçeler, Onur (2019), “12 Temmuz Beyannamesi Gölgesinde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün Yurt Gezileri”, *İnsan ve İnsan Dergisi*, 6/21, ss. 477-492.
- Avcı, Cemal (1993), “İsmet İnönü’nün Lozan Dönüşü ve Demeçleri 10 Ağustos 1923-23 Ağustos 1923”, *Atatürk Yolu Dergisi*, 3/12, ss. 341-354.
- Aydemir, Şevket Süreyya (1974), “Son Kahraman”, *Halkevleri Dergisi*, Ocak, S. 87, ss. 9-15.
- Aydın, Mehmet Korkut (2018), “CHP’de Parti İçi Muhalefetin İlk Örneği: Çiftçi Topraklandırma Kanunu ve TBMM’de Yaşanan Tartışmalar”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 41, ss. 359-384.
- Aydın, Mithat-Ayhan, Yusuf Ziya (2012), “Ankara Yolunda İsmet Paşa’yla Birlikte”, *Belgi Dergisi*, S. 4, ss. 472-480.
- Aydın, Nermin Zahide (2021), “Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş Sürecinde Cumhuriyet Halk Partisi ile Demokrat Parti’nin Mücadelesi: Isparta Örneği (1946-1950)”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 69, ss. 153-172.

- Aydin, İmren-Kapıcı, Hikmet Zeki (2018), “II. Dünya Savaşı’na Giriş Sürecinde Türkiye’nin Aldığı İç Politika Tedbirleri (1 Eylül 1939- 18 Ocak 1940)”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 32/45, ss. 109-130.
- Aydoğmuş, Çiğdem, (2021), “Milli Muhalefet Cephesine Karşı İktidarın Yanıtı: Vatan Cephesi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 8/3, ss. 1172-1188.
- Babaoğlu, Resul (2019), “Muharebeden Diplomasiye: Lozan Konferansı’nda Türk Delegasyon Heyetinin Karşılaştığı Zorluklar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 35/99, ss. 95-140.
- Bal, Rıdvan (2021), “Kuva-yı Milliye’den Düzenli Orduya Geçiş Süreci Gelişmeleri ve Birinci İnönü Savaşı’na Etkileri”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/Özel Sayı, ss. 25-42.
- Balevi, Eren (2020), “Türk-İtalyan İlişkileri (1923-1945)”, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, 4/7, ss. 38-55.
- Balkaya, İhsan Sabri (2009), “Türk-Macar Diplomatik Ziyaretlerinin Türk Basımına Yansımaları (1930-1931)”, *Erdem*, S. 54, ss. 85-106.
- Baş, Arda (2019), “Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün Karabük Ziyareti (1938)”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5/7, ss. 99-111.
- Başarır, Mehtap-Boy, Arzu (2019), “İkinci Dünya Savaşı Esnasında İsmet İnönü’nün Meclis Konuşmalarının Basındaki Yankıları”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/2, ss. 305-334.
- Başkaya, Muzaffer (2018), “Milli Şef Döneminde Trabzon’da Eğitim 1939-1950”, *Researcher: Social Science Studies*, 6/4, ss. 219-232.
- Başığit, Türkan (2007), Anılarda Mudanya Ateşkes Anlaşması, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırma Dergisi*, 6/14, ss. 177-184.
- Batır, Betül (2020), “Sağlıkla Gelen Bir Ziyaret: İsmet Paşa Bursa’da (8- 31 Temmuz 1927)”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 1/ 2, ss. 168-181.
- Batır, Betül (1999), “Cumhuriyet’in Oluşumunda Atatürk ve Sonrası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 15/43, ss. 333-360.
- Baycan, Nusret (1989), “İsmet İnönü”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 5/15, ss. 625-638.
- Baycan, Nusret (1993), “Büyük Taarruzda Komuta Kademelerinde Görev Alanlarla Üst Düzeydeki Karargah Subayları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 9/26, ss. 311-394.

- Bayındır Uluskan, Seda (2021), “Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün İlk İstanbul Gezisi ve Dolmabahçe Çay Ziyafeti (2-7 Mart 1939)”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 69, ss. 80-104.
- Bedel, Halis-Kuzu, Mustafa (1993), “İsmet İnönü”, *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, C. 14, İhlas Gazetecilik, ss. 180-181.
- Bekcan, Umut (2021), “Sovyetler Birliği, Lozan Antlaşması ve Türkiye”, *Belgi Dergisi*, S. 22, ss. 241-243.
- Bilgin, Taner-Yetik, Ümit (2018), “II. İnönü Muharebesi Sırasında İnegöl ve Çevresinde Yaşanan Yunan Tahribatı”, *Tarih Okulu Dergisi*, 11/38, ss. 638-655.
- Birlik, Gültekin Kamil (2018), “Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün Trabzon Ziyaretleri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 18/36, ss. 295-322.
- Birlik, Gültekin Kamil (2010), “Celal Bayar’ın Başbakanlığı İsmet İnönü’den Devralması ve Bunun Siyasi Müsteşarlık Üzerine Etkisi”, *Atatürk Yolu Dergisi*, 12/46, ss. 255-293.
- Bolat, Bengü-Gök, Hacı Veli (2021), “Atatürk ve İnönü Dönemi Kültür Politikalarının Karşılaştırılmasına Yönelik Bir İnceleme”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 5/1, ss. 347-371.
- Bolat, Bengül (2005), “İsmet İnönü’nün Üç Mektubu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 21/63, ss. 988-998.
- Bozkurt, Birgül (2011), “Türkiye’de Milli Şef Dönemi CHP Politikalarının Eğitim Sistemine Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1/1, ss. 183-204.
- Bozkurt, Gülnihal (2003), “Sevr’i Bilmek, Lozan’ı Anlamak”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 19/56, ss. 483-505.
- Burak, Durdu Mehmet (2005), “Lozan’da Ermeni Meselesi Tartışmaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 21/62, ss.545-568.
- Cevzilliler, Erkan-Akbulut, Seyhan (2019), “Lozan Barış Konferansında Kapitülasyonlar Meselesi ve İsmet Paşa”, *Atatürk Dergisi*, 8/2, ss. 161-193.
- Cevzilliler, Erkan-Akbulut, Seyhan (2020), “Mütareke Döneminde İsmet Bey (İnönü)’in İstanbul’daki Faaliyetleri”, *Atatürk Dergisi*, 9/2, ss. 147-181.
- Çakır, Gül (2021), “Milli Şef Dönemi Ulusal Basında İnönü Zaferlerinin Yıldönümleri (1938-1950)”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 1, ss. 295-314.

- Çakmak, Fevzi (2007), “Kuruluşundan Kapatılışına Kadar Türkiye Büyük Millet Meclisi İçerisinde Köy Enstitülerine Yönelik Muhalefet”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 6/15, ss. 221-250.
- Çakmak, Fevzi (2017), “Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş Sürecinde CHP Kurultay Görüşmeleri ve Müfettiş Raporlarına Göre Parti Teşkilatının Karşılaştığı Sorunlar (1945-1950)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 17/34, ss. 319-348.
- Çavuşoğlu, Hüseyin (2021), “12 Temmuz Beyannamesi Süreci ve Beyannamenin Türk Siyasal Hayatına Etkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12/23, ss. 141-154.
- Çeçen, Ali (1974), “İnönü Gerçeği”, *Halkevleri Dergisi*, Ocak, S. 87, ss. 7
- Çelebi, Ercan (2003), “II. İnönü Muharebesi: Askeri, Politik, İç ve Dış Kamuoyunda Meydana Getirdiği Etkileri Bakımından Bir Değerlendirme”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 11/1, ss. 200-209.
- Çelebi, Mevlüt (2007), “Başvekil İsmet Paşa’nın İtalya Seyahati”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 22/2, ss. 21-52.
- Çelebi, Onur (2017), “Taşradan Demokrasiye Açılan Kapı: İsmet İnönü’nün 14-26 Eylül 1947 Tarihli Yurtiçi Gezisi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/54, ss. 279-297.
- Çelik, Ahmet (2018), “İkinci Dünya Savaşı’nda Hükümet-Basın İlişkileri ve Gazeteci Mebuslar,” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28/2, ss. 315-331.
- Çelik, Uğur (2011), “1938-1945 Milli Şef Dönemi”, *Genç Düşünce Dergisi*, 2/1, ss. 206-258.
- Çeliker, İlhan (2021), “12 Temmuz Beyannamesi’nin Demokrat Parti İçerisindeki Anlaşmazlığa Etkisi”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/1, ss. 1-8.3
- Çelikiz, Erdem-Kuzucanlı, Gökhan (2019), “İnönü Döneminde basın Özgürlüğü: Cumhuriyet, Akşam ve Vatan Gazeteleri Örneği”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6/4, ss. 111-126.
- Çetinkaya, Selma (2015), “İkinci Dünya Savaşı Yılları Politikalarının Halk Üzerindeki Etkileri Köy Enstitüleri Uygulaması Örneği”, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5/49, ss. 531-544.
- Çıkla, Selçuk (2014), “1940’lı Yıllarda Düzenlenen Sanat Yarışmaları ve İnönü Sanat Armağanları”, *İlmi Araştırmalar*, S. 23, ss. 29-46.

- Çiçek, Atıl Cem (2018), “Türkiye’de Çok Partili Siyasal Hayatın ‘Garanti Belgesi’: 12 Temmuz Beyannamesinin Söylem Analizi”, *Current Research in Social Science*, 4/2, ss. 83-96.
- Çimenli, Şakire (2019), “Cumhuriyet Tarihinde Bir Ordu-Siyasi Erk Çatışması: İsmet İnönü İktidarına Yönelik Darbe Girişimleri ve 6 Haziran 1950 Tasfiye Hareketi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 19/38, ss. 195-219.
- Demirci, Hasan (2017), “24 Temmuz 1923 Tarihli Lozan (Lausanne) Barış Anlaşması’nın Türk ve Dünya Tarihi Açısından Yeri ve Önemi”, *Anasay Dergisi*, S. 2, ss. 247-263.
- Demirci, Pervin (2021), “1946 ve 1950 Seçimleri: Siyaset, Bürokrasi, Propaganda ve Demokrasiye Geçiş Eğilimleri”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 9/1, ss. 119-142.
- Demircioğlu, Asuman (2004), “I. İnönü Muharebesi ve Siyasi Sonuçları Üzerine Faik Ahmet Bey’in Düşünceleri”, *Atatürk Dergisi*, 4/1, ss. 65-93.
- Demircioğlu, Asuman (2006), “Faik Ahmet Bey’in gözüyle II. İnönü Muharebesi ve Yunan Mezalimi”, *Atatürk Dergisi*, 5/2, ss. 85-101.
- Dikici, Ali (2008), “Milli Şef İsmet İnönü Dönemi Laiklik Uygulamaları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 42, ss. 180-185.
- Dikici, Ali (2011), “Milli Şef Dönemi İç Güvenlik Anlayışı ve Türk Polisi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 27/80, ss. 389-460.
- Dikici, Ali (2014), “Polis Arşiv Belgelerine Göre Atatürk’e ve Diğer Devlet Adamlarına Yönelik Suikast Girişimleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 30/90, ss. 1-48.
- Dilek, Mehmet Sait (2012), “Lozan Konferansı’nda İtilaf Devletleri’nin Ermenilere Yönelik Toprak Talepleri”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 19-20, ss. 1-27.
- Doğaner, Yasemin (2012), “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Nazi Propagandası (Emniyet Genel Müdürlüğü Raporlarına Göre)”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz/17, ss. 65-81.
- Dokuyan, Sabit (2013), “İkinci Dünya Savaşı Sırasında Yaşanan Gıda Sıkıntısı ve Ekmek Karnesi”, *Turkish Studies*, 8/5, ss. 193-210.
- Dokuyan, Sabit (2013), “İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyetler Birliği’nin Türkiye’den İstekleri”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9/18, ss. 119-135.

- Dokuyan, Sabit (2014), “Savaş Ekonomisi ve Varlık Vergisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/2.
- Duman, Selçuk (2016), “Tek Parti Dönemi Türkiye -İran İlişkileri”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2/3, ss. 1-30.
- Duran, Hasan-Karaca, Ahmet (2011), “Tek Parti Dönemi Türk- Arap İlişkileri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16/3, ss. 203-216.
- Ecer, Ahmet Vehbi (1999), “II. İnönü Zaferi’nin Türk Milleti’ne Kazandırdığı Moral Güç”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 15/44, ss. 11-18.
- Ekincikli, Mustafa (2012), “Türk Demokrasi Kültürünün Gelişim Sürecinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın Kuruluşu”, *Akademik Bakış Dergisi*, 6/11, ss. 151-163.
- Erdem, Nilüfer (2009), “Yunan Tarihçilerin Gözüyle 1930 Türk-Yunan Dostluk Antlaşması ve Venizelos’un Bu Sürece Katkıları”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 23, ss. 93-128.
- Erdoğan, Haşim (2020), “Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Ekseninde Türkiye Cumhuriyeti’nin Kalkınma Politikası ve Tarımsal Üretim”, *Journal of Universal History Studies*, 3/ Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue, ss. 252-268.
- Eroğlu, Hamza (1985), “İsmet İnönü ve I. ve II. İnönü Muharebelerinin İçerde ve Dışarda Etkileri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 2/84, ss. 23-30.
- Eroğlu, Hamza (1985), “Şerefli bir Tarih: Lozan”, *Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi*, 1/3, ss. 805-812.
- Eroğlu, Hamza (2003), “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlanı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 19/56, ss. 435-456.
- Ertan, Temuçin Faik (1990), “Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasında İlişkiler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VI/18, ss. 615-626.
- Ertan, Temuçin Faik (2000), “Lozan Konferansında Ermeni Sorunu”, *KÖK Araştırmalar*, II/2, ss. 209–227.
- Ertan, Temuçin Faik (2000), “Lozan Konferansında Türk-Sovyet İlişkileri”, *Türk Yurdu Mecmuası*, 151/20, ss. 25-35.
- Ertan, Temuçin Faik (2005), “Lozan Konferansı Sırasında Ankara”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/1, ss. 9–28.

- Ertan, Temuçin Faik (2005), “Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı İsmet Paşa'nın Rusya Gezisi ve Planlı Ekonomiye Geçişe Etkisi”, *Azerbaycan'da Atatürk Merkezi, Baku AZATAM*, 1-2 (14), ss. 35-47.
- Ertan, Temuçin Faik (2008), “İsmet İnönü'nün Kral VI. George'un Taç Giyme Töreni İçin İngiltere'ye Gitmesi ve Türk Dış Politikasına Etkileri”, *Prof. Dr. Yavuz Ercan'a Armağan*, ss. 405-417.
- Ertan, Temuçin Faik (2011). “İsmet Paşa'nın Sovyetler Birliği Ziyareti (24 Nisan-10 Mayıs 1932)”, *Prof. Dr. Özkan İzgi'ye Armağan*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2011.
- Ertan, Temuçin Faik (2013), “Lozan Konferansı'nda Türkiye'yi Temsil Sorunu”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 53/Lozan Antlaşması Özel Sayısı, ss. 61-76.
- Ertan, Temuçin Faik, (1990), “Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 6/18, ss. 615-626.
- Ertan, Temuçin Faik, (2013), “Lozan Konferansı'nda Türkiye'yi Temsil Sorunu”, *Atatürk Yolu Dergisi*, 14/53, ss. 61-76.
- Ertem, Barış (2018), “12 Mart 1971 Askeri Müdahalesi Sonrası Ara Rejim ve Türk Siyasetine Etkileri (1971-1974)”, *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 8/14, ss. 655-676.
- Eryaman, Ayşe (2020), “Darbe Girişimleri Esnasında Lider Tutumlarının Basına Yansımalarına Bir Örnek: Akis'e Göre 22 Şubat 1962-21 Mayıs 1963 Harekatları ve Başbakan İsmet İnönü”, *Atatürk Dergisi*, 9/1, ss. 49-72.
- Evsile, Mehmet (2010), “Gizli Celse Zabıtları'na Göre Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Lozan Barış Anlaşması ile İlgili Tartışmalar”, *History Studies*, 2/1, ss. 363-377.
- Evsile, Mehmet (2020), “Türkiye'de Madencilik Alanındaki Gelişmelerin Günlük Hayata Yansımaları (1923-1950)”, *History Studies*, 2/2, ss. 427-436.
- Ezer, Feyzullah (2020), “Müttefik Devletlerin Türkiye'yi II. Dünya Savaşı'na Dahil Etme Girişimleri ve İnönü- Churchill Görüşmesi”, *Belgi Dergisi*, 2/ 20, ss. 2595-2611.
- Geçer, Abdussamed (2020), “İkinci Dünya Savaşı Sırasında Almanya'nın Türkiye Üzerinden Irak'a Askeri Sevkiyat Gerçekleştirme Tasarısı”, *Asia Minor Studies*, 8/2, ss. 479-489.

- Gedikli Berber, Şarika, (2012), “Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Sivil Hükümet Darbesi: CHP’de 35’ler Vakası”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 6/11, ss. 131-150.
- Giritli, İsmet (1993), “Lozan Antlaşması’nın 70. Yıldönümü Ardından”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 9/27, ss. 473-478.
- Gök, Hacı Veli (2021), “TBMM Zabıt Ceridelerine Göre II. Dünya Savaşı Sürecinde Türk Dış Politikası”, *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/2, ss. 588-626.
- Gök, Salhaddin (2010), “Tek Parti İktidarında Basın Muhalefeti: Millet Dergisi Örneği”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16/41, ss.351-384.
- Göktürk Çetinkaya, Selma (2020), “Basına İspat Hakkı Tanınması ve Muhalif Duruş”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 35/1, ss. 133-165.
- Gülen, Ahmet (2014), “İsmet İnönü’ye Düzenlenen Suikast ve Suikastın Yankıları”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 11/22, ss. 1-22.
- Gülen, Ahmet (2020), “Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün İlk Yurt Gezisi ve Yankıları”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 67, ss. 265-288.
- Gülen, Ahmet (2012), “Nutuk’a ve Hatıralara Göre İsmet Paşa’nın Askeri ve Siyasi Faaliyetleri (1919-1927)”, *Kent Akademisi Dergisi*, 5/9, ss. 17-39.
- Gülen, Ahmet (2013), “Demokrat Parti Döneminde Lozan Algısı”, *Atatürk Yolu Dergisi*, 14/53, ss. 77-100.
- Gülen, Ahmet (2015), “Türkiye’de Demokratikleşme Sürecinin İlk Yansımaları 1946 Genel Seçimleri ve Cumhurbaşkanlığı Seçimi”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 15/30, ss. 221-249.
- Gülen, Ahmet (2016), “Karşılaştırmalı Bir Yöntemle SCF ve DP’nin Kuruluşuna Bir Bakış”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S. 54, ss. 129-149.
- Güler, Cafer-Sarısrır, Serdar (2018), “Türk Siyasi Hayatında Açık Mektuplar (1950-1960)”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 16/25, ss. 227-248.
- Güler, Cağfer (2015), “Türkiye’de Çok Partili Düzene Geçişte (1945-1950) Serbest Fırka Deneyiminin İzleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 34/57, ss. 291-316.
- Günteppe Yeşilbursa, Emine (2016), “Atatürk- İnönü Ayrılığı ve Dersim Olayları”, *Atatürk Yolu Dergisi*, 15/58, ss. 39-75.

- Haytođlu, Ercan (1997), “Türkiye’de Demokratikleşme Süreci ve 1945’te Çok Partili Siyasi Hayata Geçişin Nedenleri”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 3, ss. 46-54.
- İrmak, Sadi (1998), “II. İnönü Zaferi’nin Sonuçları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 6/17, ss. 993-998.
- İrmak, Sadi “İsmet İnönü’nün Birinci Ölüm Yıldönümünü Anma Töreni Konuşması”, *Bellekten*, Ocak 1975’ten Ayırbasım, 39/153, s.6.
- İlyas, Ahmet- Turan, Orhan (2016), “İnönü Dönemi Türk Dış Politikası”, *Atatürk Dergisi*, 1/1, ss. 319-341.
- İnan, Ayşe Afet (1974), “Bir Tarih Göçtü”, *Bellekten*, 38/149, 31-34.
- İnan, Süleyman (2005), “1949’da İnönü ve Bayar’a Suikast İddiası: Reşat Aydınlı Olayı”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 4/11, ss. 201-230.
- İnanç, Gül (1994), “Yarım Asırlık Bir İmaj: Milli Şef”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 8, ss. 39-41.
- İnce Erdoğan, Dilşen-Çetin, Esra (2019), “II. Dünya Savaşı Yıllarını Müzik Üzerinden Okumak: Savaş Dönemi Müzik Politikaları (1939-1945)”, *İdil*. S. 64. s. 1895-1905.
- İnce, Fatma (2010), “Başbakan İsmet İnönü’ye Sunulan Rapora ve İnönü’nün Tespitlerine Göre 1935 Yılında Trabzon’un Durumu”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 8/8, ss. 133-152.
- İnönü, İsmet (1939), “Atatürk’ün Aziz Hatırasına”, *Bellekten*, 3/10, ss. 163-164.
- İnönü, İsmet (1941), “Milli Şef’in Dil Bayramı Münasebetiyle Türk Milleti’ne Hitabı”, *Bellekten*, 5/20, ss. 437-438.
- İnönü, İsmet (1962), “Başbakan İsmet İnönü’nün Konuşması”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 17/1.
- İnönü, İsmet (1988), “Devlet Kurucusu Atatürk”, *Bellekten*, 52/204, ss. 777-794.
- Kabacalı, Alpay (1987), “Milli Şef Döneminin Örtülü Sansürü”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, Ocak, S. 38, ss. 83-86.
- Kara, Ayman (2019), “Tanzimat’tan 1950’ye Türkiye’de İktidar Muhalefet İlişkileri”, *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 5/1, ss. 1-16.

- Karakoç, Ercan-Utkuluer Yıldırım, Hülya (2020), “Erken Cumhuriyet Döneminde Taşınmaz Kültür Varlıklarına Yönelik İzlenen Politika (1923-1938)”, *Kültür Araştırmaları Dergisi*, S. 4, ss. 122-143.
- Karayaman, Mehmet (2009), “İsmet İnönü’nün Uşak’ta Taşlanması Olayının Sebep ve Sonuçları”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. VIII.
- Kartal, Cemile Burcu (2021), “Türkiye’de 1957-1960 Arası Dönemde Demokrat Parti ve CHP Arasındaki Tartışmalarda Güvenlik Söylemi”, *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 17/34, ss. 1355-1382.
- Kasalak, Kadir (1998), “Kuva-yı Milliye’nin Askeri Açından Etüdü, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 14/42, ss. 980-1004.
- Kaya, Mevlüt (2021) “1935’te İsmet İnönü’nün Giresun’u Ziyareti ve Giresun’da İnönü Günü Kutlamaları”, *Hars Akademi Uluslararası Hakemli Kültür Sanat Mimarlık Dergisi*, 4/8, ss. 419-445.
- Kemal, Nusret (1933), “İsmet Paşa’nın Nutukları ve Türk Rejiminin Vasıfları”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, 2/11, ss. 256-367.
- Keskin, Yusuf Ziya (2020), “Türk Siyaseti Devlet Örgütlenmesinde 12 Mart Muhtırasının Etkileri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22/TBMM’nin 100. Yılı ve Milli İrade Özel Sayısı, ss. 1-15.
- Kınalı, Gürhan (2017), “Çok Partili Sisteme Geçişin Sancılı Kesitlerinden Biri: 1947 yılı Bütçe Görüşmeleri”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 15/23, ss. 183-220.
- Kırmıt, Ömer Faruk (2021), “Lozan’a Giden Süreçte Mudanya Ateşkes Antlaşması”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/1, ss. 145-162.
- Kıyanç, Sinan (2021), “Milli Mücadele’nin Askeri Başarıları ve ABD (1919-1921)”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/ Özel Sayı, ss. 121-144.
- Kocatürk, Utkan (1984). İsmet İnönü ile Bir Konuşma”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1/1, ss. 199-212.
- Koç, Altuğ (2017), “1965 Genel Seçimleri Öncesinde “Ortanın Solu” Söyleminin Ortaya Çıkışı”, *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6/2, ss. 36-50.

- Koç, Nurgün (2018), “II. Dünya Savaşı’nda Alman İşgali Altındaki Ülkelere Türkiye Üzerinden Yapılan Yardımlar”, *Bilig Dergisi*, S. 84, ss. 95-121.
- Koçak, Cemil (1995), “Milli Şef Döneminde Yönetim ve Basın Hayatı”, *Kebikeç*, S. 2, ss. 149-159.
- Kodaman, Bayram (1989), “Lozan Anlaşması Hakkında Bir Değerlendirme”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4/1, ss. 6-12.
- Koltuk, Durmuş Ali (2008), “II. Dünya Savaşı’ndan Sonra Partili Hayata Geçişte CHP ve İsmet İnönü”, *Türkiye Siyasal Araştırmalar Dergisi*, S. 2, ss. 33-40.
- Konar, Elif-Saygılı, Hasip (2021), “Türkiye’nin 1950’li Yıllarına Mizah Gözüyle Bakmak: Akbaba Dergisi (1950-1950)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 8/2, ss. 589-626.
- Korkmaz, Sait (2017), “İsmet İnönü Dönemi Türkiye-Suriye İlişkileri”, *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, 4/8, ss. 88-120.
- Köse, İsmail (2014), “Çok Partili Siyasi Hayat, Partilerin Seçim Beyannameleri ve Propaganda Görselleri 1950-211”, *İletişim ve Diplomasi*, S. 4, ss. 155-192.
- Köstüklü, Nuri (1991), “I. İnönü Muharebesi ve Siyasi Sonuçları Üzerine Bazı Düşünceler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 7/21, ss. 1-18.
- Kul, Hazel (2018), “Faik Ahmet Barutçu’nun Kaleminden II. İnönü Muharebesi”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/5, ss. 103-120.
- Kürşat, Sezai (2012), “Lozan Barış Konferansı Sürecinde İç ve Dış Kamuoyu Oluşturmaya Yönelik Faaliyetler”, *Atatürk Yolu Dergisi*, 13/49, ss. 127-178.
- Madaş, Emre (2020), “İlk TBMM’de Edirne Milletvekilleri ve Faaliyetleri (1920- 1923)”, *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 5, ss. 38-73.
- Maharramova Cengiz, Nigar (2019), “Rus Kaynaklarına Göre Lozan Konferansı’nda Boğazlar Meselesi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 36, ss. 179-188.
- Malkoç, Eminalp (2012), “Türk Basınında Truman Doktrini ve Türkiye’ye Amerikan Yardımları (1947-1950)”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 9, ss. 89-127.
- Meşe, İlknur (2011), “Türkiye Cumhuriyeti Kurucu Seçkinlerine Dair Bir Zihniyet ve Eylem Analizi”, *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 8/29-30, ss. 175-208.

- Meşeci Giorgetti, Filiz-Batır, Betül (2008), *İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı Döneminde Eğitim Politikaları, İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 13/14, ss. 27-56
- Metintaş, Mustafa (2020), "İkinci Dünya Savaşı Başlarken Türk Dış Politikası (1939)", *Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi*, 4/7, ss. 54-82.
- Milli Mücadele Fotoğraf Albümü (2021), "İnönü Savaşları'nın 100. Yıl Dönümü Özel Sayısı", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/Özel Sayı, ss. 191-206.
- Müezzinoğlu, Ersin, (2018), "İsmet Paşa'nın 1932 Sovyet Rusya Ziyareti Üzerine", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20/2, ss. 249-260.
- Nayır, Yaşar Nabi, (...), İnönü Ansiklopedisi, *Varlık Mecmuası*, 11/98, ss. 5-6.
- Obuz, Ömer (2021), "Maneviyat Maddeye Karşı: Birinci İnönü Zaferi", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21/Özel Sayı, ss. 145-156.
- Ökte, Sezai Kürşat (2015), "Çerkes Ethem Hadisesinin Nutuk Temelli İncelenmesi", *Atatürk Yolu Dergisi*, 14/56, ss. 65-111.
- Önal, Tekin (2015), "Askeri Vesayet Sisteminin ilk Halkası 27 Mayıs Süreci ve Sonrası", *Journal of Turkish Studies*, C. 10, ss. 511-534.
- Önal, Tekin (2017), "27 Mayıs İhtilali'nin Geride Bıraktıkları ve İnönü Hükümetleri Döneminin Önemli İç Siyasi Gelişmeleri (1961-1965)", *Maarif Mektepleri Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1/1, ss. 10-25.
- Özbil, Alev (2014), "Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlarının Cenaze Merasimleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 11/22, ss. 23-61.
- Özçelik, Mücahit (2010), "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/2, ss. 253-269.
- Özdemir, Ali Ulvi (2013), "Lozan'da Başarıyı Ölçmek: Konular Bazında Bir Değerlendirme", *Atatürk Yolu Dergisi*, 14/53, ss. 155-199.
- Özdemir, Sami N. (1974), Sürekli Öğrenen İnönü, *Halkevleri Dergisi*, Ocak, S. 87, ss. 22-23.
- Özden, Neşe (2015), "Sevr (1920) ve Lozan (1923) Analizinde, Misak-ı Milli ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu Üzerine", *Düşünce ve Tarih*, 4/2, ss. 50-57.
- Özgiray, Ahmet (1999), "Türkiye ile Amerika Birleşik Arasındaki Siyasi İlişkiler (1923-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 15/43, ss. 53-73.

- Özkan, İbrahim Ethem (2016), “Biyografi Yazarı olarak Peyami Safa ve İsmet Paşa Biyografisi”, *Söylem Filoloji Dergisi*, 1/2, ss. 168-181.
- Özkandaş, Yaşar (2021), “12 Mart 1971 Muhtırası’nın Türk Siyasetini Şekillendirmesi Ekseninde Cumhuriyet Halk Partisi”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 68, ss. 573-615.
- Özlu, Hüsnü (2012), “Harp Raporlarına Göre Birinci İnönü Muharebesi’nin Analizi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 28/82, ss. 25-52.
- Özlu, Hüsnü (2013), “Lozan Görüşmeleri Sürecinde Türkiye’nin Trakya ve Boğazlara Yönelik Aldığı Askeri Önlemler”, *Atatürk Yolu Dergisi*, 14/53, ss. 201-245.
- Özsüer, Esra (2018), “Balkan Savaşından Lozan'a Yunanistan'da Ekalliyet Sorunu”, *Journal of History School*, S. 34, ss. 453-491.
- Öztoprak, İzzet (2001), “Birinci İnönü Savaşı’nın Anadolu, İstanbul ve Dış Basında Karşılığı ve Yorumu”, *Belleten*, 65/243, 523-548.
- Öztoprak, İzzet (1998), “II. İnönü Savaşı Sonrasında İç Siyasi Durum ve Ankara’da Hükümet Değişikliği”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 59, ss. 1082-1097.
- Öztürk, İbrahim Mert (2013), “İkinci Dünya Savaşı Türkiye’sinde Olağanüstü Ekonomik Kararlar: Milli Koruma Kanunu ve Varlık Vergisi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 32/54, ss. 135-166.
- Öztürk, Mustafa (2002), “Şerafettin Turan, İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği, Kültür Bakanlığı Yayınları/ 2507, Yayınlar Dairesi Başkanlığı Kültür Eserleri Dizisi/ 279, Birinci Baskı, Ankara 2000 XIV+591 s. [Kitap Tanıtımı]”, *Belleten*, 66/246, ss. 607-612.
- Öztürkci, Alpaslan (2020), “Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün TBMM’yi Açış Konuşmaları Bağlamında Türk Dış Politikası ve Türkçü-Turancı Akımlar (1939-1944)”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 49, ss. 103-132.
- Özyürek, Mustafa (2018), “Başbakan İsmet Paşa’nın Atina ve Peşte Ziyaretleri”, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, 2/4, ss. 4-15.
- Payaslı, Volkan (2014), “Tek Parti İktidarından Doğmuş Bir Denetim Organı: Müstakil Grup (1939-1946)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 14/28, ss. 175-197.
- Peker, Mümtaz (2005), “Lozan Konferansı’nda Nüfus Tartışmaları”, *Belleten*, 69/256, ss. 1-29.

- Polat, Gülsüm Ü., (2013), “Lozan Konferansı Başlarken Basın ile Kurulan Diyalog”, *Atatürk Yolu Dergisi*, 14/53, ss. 247-266.
- Pür, Emine-Yılmaz, Mehmet Serhat (2018), “Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlarının Kastamonu Gezileri (1923-2017)”, *Alınleri Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/4, ss. 297-332.
- Sarı, Selim (2021), “Başvekil İsmet İnönü’nün Yugoslavya’ya Ziyaretinin Türk Basımına Yansımaları”, *Takvim-i Vekayi*, 9/1, ss. 1-29.
- Sarıkoyuncu Değerli, Esra-Karakuzu, Hasan, (2022), “II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye ile Bulgaristan Arasında Sosyal ve Ekonomik İlişkiler”, *Belgi Dergisi*, S. 23, ss. 197-226.
- Sarıkoyuncu Değerli, Esra (2007), “Lozan Barış Konferansı’nda Musul”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/18, ss. 127-140.
- Sarısaman, Sadık-Üçüncü, Uğur (2016), “Arşiv Belgelerine Göre Büyük Taarruz”, *Tarih Okulu Dergisi*, 9/25, ss. 269-310.
- Selçuk Şirin, Funda (2021), “İngiliz Elçilik Raporlarına Göre Serbest Cumhuriyet Fırkasının Kuruluşu ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/ Prof. Dr. Süleyman Büyükkarcı Özel Sayısı, ss. 197-245.
- Semiz, Yaşar-Akgün, Birol (2007), “Dostluktan Krize: İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Türk-Rus İlişkileri”, *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 7/14, ss. 239-270.
- Semiz, Yaşar- Toplu, Güngör (2019), “Cumhuriyet Döneminde Devlet Tarafından Kurulan İlk Sanayi Kuruluşu Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 45, ss. 29-59.
- Seyhun, Gülhan (2018), “II. Dünya Savaşı’nda Türkiye’de Gönüllü Hemşirelik Kursları”, *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, S. 16, ss. 7-30.
- Sunay, Cengiz (2007), “Selim Deringil’in Denge Oyunu İsimli Çalışması Ekseninde Milli Şef Dönemi Türk Dış Politikası”, *Yerel Siyaset Dergisi*, S. 20, ss. 74-83.
- Sürmeli, Serpil (2011), “Yüzbaşı Nazım (Evren) Bey’in Hatıralarından II. İnönü Savaşı ve 5. Kafkas Tümeni ile Dört Gün”, *Atatürk Yolu Dergisi*, 12/47, ss. 631-648.
- Şahin, İbrahim (2017), “İktidar Muhalefet İlişkileri Çerçevesinde İnönü ve Menderes’in Siyaset Dili”, *Tarih ve Günce*, 1/1, ss. 191-216.

- Şeker, Kadir (2011) “İnönü Dönemi Basın Hayatı ve 1948-1950 Arasında CHP ile Muhalefet Arasında Basın Alanında Yaşanan Tartışmalarda Merzifon Örneği”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 13, ss. 39-50.
- Şendal, Tunay (2020), “Cumhuriyet Halk Partisi’nde Ortanın Solu ile Başlayan Siyasal Metamorfoza Karşı İç ve Dış Muhalefet”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6/2, ss. 281-302.
- Şentürk, Ayşegül (2018), “Lozan Anlaşması Hakkında İngiliz Parlamentosunda Yapılan Tartışmalar Üzerine Bir Değerlendirme 24 Temmuz 1923 Sonrası”, *Researcher: Social Science Studies*, 6/4, ss. 48-68.
- Şeyhanlıoğlu, Hüseyin (2012), “12 Temmuz Beyannamesi’nin Siyasal Etkileri ve Önemi: Siyasal Hayatımızda Çatışma Çözümüne Karşı Bir Başarı Örneği”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.16, ss. 77-100.
- Tağmat, Çağla Derya (2014), “Lozan Barış Konferansı’na Yunanistan Tarafından Bakış: Venizelos’un Dünyasında Lozan”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 14/29, ss. 141-173.
- Talas, Cahit (1965), “Başbakan İsmet İnönü ve Sosyal Politika”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 20/1, ss. 341-358.
- Tamkoç, Metin (1973), “Savaşçı Diplomat İsmet İnönü”, *Dış Politika*, Aralık, 3/4, ss. 11-21.
- Tarih Araştırma Grubu (1988), “Atatürk’ten Sonra İlk Cumhurbaşkanı- İlk Hükümet: İsmet İnönü- Celal Bayar”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 44-46, ss. 13-20.
- Tavukçu, İbrahim (2021), “İnönü Muharebeleri’nin İç Kamuoyuna Yansımaları”, *Gazi Akademik Bakış*, 15/29, ss. 107-130.
- Tekerek, Meltem (2015), “Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Müstakil Grup”, *Atatürk Yolu Dergisi*, 15/57, ss. 147-172.
- Tinal, Melih (2017), “İsmet İnönü’nün Kuzey Anadolu Ziyaretine İlişkin Gözlemler (6-13 Aralık)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10/52, ss. 436-442.
- Topuz, Ercüment (2021), “Ne Umdular Ne Buldular? Taraflar Açısından Birinci İnönü Savaşı”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/Özel Sayı, ss. 43-58.
- Tosun, Ulvi Ufuk (2020), “Milli Mücadele’de Karşılaşılan Bazı Sorunlar ve Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Bunları Çözme Kararlılığı,” *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24/2, ss. 569-588.

- Tuğluoğlu, Fatih (2013), “Ali Naci Karacan’ın Gözüyle Lozan Konferansı ve İsmet Paşa”, *Atatürk Yolu Dergisi*, 14/53, ss. 285-328.
- Tuğluoğlu, Fatih (2017), “CHP’nin 14. Kurultayı ve İlk Hedefler Beyannamesi”, *Atatürk Yolu Dergisi*, 15/60, ss. 277-310.
- Tuğluoğlu, Fatih (2020), “22 Şubat 1962 Darbe Girişimine Giden Süreçte Siyasi Af ve Toplumsal Huzur Tartışmaları”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16/31, ss. 329-353.
- Tunç, Bilal (2018), “DP ile CHP Anlaşmazlıkları Bağlamında İsmet İnönü’nün 1952 Yılı Ege ve Marmara Bölgesindeki Gezileri ve Basına Yansımaları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5/15, ss. 70-93.
- Tunç, Bilal (2021), “Relations Between Turkey and Poland in the First Era of the Republic (1923-1950)”, *Belgi Dergisi*, S. 22, ss. 219-239.
- Turhan, Rıdvan (2006), “Yeni Partiler ve Demokrat Parti’nin Seçim Başarısı”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3/12, ss. 41-47.
- Turp, Muharrem (2021), “İsmet İnönü’nün Ziyareti (8-9 Aralık 1934) Nedeniyle Hazırlanan Raporu Göre Edirne”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23/2, ss.765-788.
- Uca, Alaattin (2021), “Mustafa Kemal Paşa ve İnönü Savaşları”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/Özel Sayı, ss.1-24.
- Uyar, Hakkı (2020), “Türkiye’de Askeri Darbeler ve Nedenleri Üzerine Bir Analiz Değerlendirmesi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 20/15, ss. 77-96.
- Uzun, Hakan (2013), “Türk Heyetinin Lozan’a Gidişi ve Lozan Konferansı Öncesinde Avrupa’daki Faaliyetleri (5 Kasım 1922- 20 Kasım 1922)”, *Atatürk Yolu Dergisi*, 14/ 53, ss. 329-350.
- Uzun, Hakan (2010), “Tek Parti Döneminde Yapılan Cumhuriyet Halk Partisi Kongreleri Temelinde Değişmez Genel Başkanlık, Kemalizm ve Milli Şef Kavramları”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 9/20, ss. 233-271.
- Uzun, Hakan (2012), “İktidarını Sürdürmek İsteyen Bir Partinin Kimlik Arayışı: Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1947 Olağanüstü Kurultayı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 12/25, ss. 101-139.

- Uzun, Hakan (2013), “Cumhuriyet Halk Partisi’nin 1946 Olağanüstü Kurultayı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 13/26, ss. 139-161.
- Ünalp, F. Rezzan (2020), “İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin Savaş Dışı Kalma Politikaları ve Sonuçları”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1/45, ss. 201-221.
- Vurgun, Ahmet-Brina, Nuri (2021), “Cumhuriyet’in İlk Yıllarındaki İlkokul Tarih Ders Kitaplarında Mustafa Kemal Atatürk ve Silah Arkadaşları”, *Uluslararası Temel Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 5/2, ss. 126-139.
- Yalçın, Edip Semih (2003), “Cumhuriyet’in İlanında Emegi Geçenler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 19/56, ss. 673-704.
- Yalçın, Osman (2011), “İkinci Dünya Savaşı’nda İsmet İnönü ve Churchill Arasında Yapılan Adana Görüşmesi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 47, ss. 701-731.
- Yaman, Ahmet Emin (1997), “Kurtuluş Savaşı Basınında Büyük Zafer”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 19/30, ss. 239-271.
- Yetik, Ümit (2016), “Milli Mücadele Yıllarında İnegöl (1918-1922)”, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1, ss. 107-120.
- Yıldırım, Cihat (2013), “I. İnönü Muharebesi’nin Yerel Basındaki Yansımaları: Yeni Adana Gazetesi Örneği”, *Atatürk Yolu Dergisi*, 13/51, ss. 745-766.
- Yıldırım, İsmail (1999), “Cumhuriyet Dönemi Demiryolu İnşaatlarının Mali Kaynakları ve İlk İç Borçlanmalar (1923-1950)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 15/44, ss. 603-626.
- Yıldız, Yakup (2017), “Türk Düşünce Tarihinin Bir Kaynağı Olarak Cumhuriyet Gazetesi (1937-1952)”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/2, ss. 207-234.
- Yılmaz, İhsan-Özden, Kemal (2010), “An Attempt at Pseudo-Democracy and Tactical Liberalization in Turkey: An Analysis of İsmet İnönü’s Decision to Transition to a Multi Party Political System”, *European Journal of Economic and Political Studies*, 3/ 2, ss. 189-205.
- Yılmaz, Mustafa (1998), “İnönü Döneminde Bakanlar Kurulu Kararı ile Yasaklanan Yayınlar 1938-1945”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, S. 12, 193-195.

Yiğit, Ali Ata (2012), “Türkiye’nin Tarıma Dayalı Sanayi Politikası 1923-1938”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 13/2, ss. 315-326.

Yurtoğlu, Nadir (2019), “İnönü Döneminde Türkiye’de Deniz Ulaşımı (1938-1950)”, *Belgi Dergisi*, 2/18, ss. 1449-1474.

Yurtoğlu, Nadir (2021), “İnönü Döneminde Türkiye’de Tütün Yetiştiriciliği ve Politikası (1938-1950)”, *Belgi Dergisi*, S. 21, ss. 139-175.

Yüceer, Saime (1999), “Kurtuluş, Mütareke ve İsmet İnönü”, *Bursa Defteri Dergisi*, S. 3, ss. 274-282.

Yüksel, Çağdaş (2021), “Lozan Antlaşması ve Antlaşma İmzalandıktan Sonra İngiltere Avam Kamarası’nda Antlaşma Hakkında Yapılan Oturum Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tarih ve Günce*, S. 8, ss. 243-264.

Zengin, Fatih (2017), “Democratic Left: The Leading Discourse of the 1970s in Turkey”, *Iğdır Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 2 ss. 43-50.

Zeyrek, Suat-İlhan, Metin (2016), “CHP’nin Yükseköğretim, Burs ve Talebe Yurtları Siyaseti (1942-1947)”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 2/1, ss. 190-210.

2. İSMET İNÖNÜ İLE İLGİLİ YAZILMIŞ TEZLER

Akbulut, Seyhan (2019), *Lozan Konferansı Sürecinde İsmet Paşa*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı, Erzurum.

Akpınar, Şükran (2005), *Milli Şef Döneminde Babiali’nin Var Olma Mücadelesi ve Muhalif Bakışın Bedii Faik’in Yazılarından Tahlili*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Ana Bilim Dalı, Ankara.

Altınışik, Ahmet Haşim (2011), *Atatürk-İnönü Dönemi Kültür Politikaları Temelinde Türk Tarih ve Türk Dil Kurumu*, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir.

Altuğ, Ekrem (1992), *1938-1950 İnönü Döneminde Muhalefet Demokrat Partinin Doğuşu*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.

Arslankaya, Sultan (2019), *Muhalefet-İktidar Çatışmasında Yeni Anayasa Sürecinde İsmet İnönü (1950-1961)*, Yüksek Lisans Tezi, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kırşehir.

- Aşçı Çakmak, Züleyha (2012), *İsmet İnönü Döneminde Uygulanan İç Politikanın İktisadi, Sosyo-Kültürel Etkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ataşcan, Adil (2019), *Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile Recep Tayyip Erdoğan'ın Meclis Konuşması Üzerine Söz Varlığı İncelemesi*, Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, Karabük.
- Ayhan, Hasan (2013), *İnönü Dönemi Basını (1938-1950)*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Ana Bilim Dalı, Gazetecilik Bilim Dalı, Konya.
- Bayram, Ebru (2014), *Atatürk ve İnönü Dönemi Giresun'da İktisadi Hayat (1923-1950)*, Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Giresun.
- Bulut, Taner (2014), *İnönü Dönemi T.C. Hükümetlerinin Yardım Politikaları (1938-1950)*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı, İzmir.
- Can, Neslihan (2014), *Atatürk ve İnönü Dönemi Sosyal Yardım Politikalarının Karşılaştırılmalı Bir Analizi (1923-1950)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarih Ana Bilim Dalı, Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, İstanbul.
- Cenan, Özlem (2015), *İsmet İnönü Dönemi Öğretmen Yetiştirme Politikaları (1938-1950)*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, İzmir.
- Cengiz, Emre (2012), *İsmet İnönü ve İkinci Dünya Savaşı Yılları Türk Dış Politikası*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Civelek, Sinan (2013), *İsmet İnönü Dönemi Kars Milletvekilleri*, Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Kars.
- Çakır, Ferhat (2015), *İnönü Dönemi Tek Parti İktidarının İlke ve Politikalarının Çok Partili Siyasi Yaşama Geçişle Birlikte Değişimi*, Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Niğde.

- Çelik, Haydar Seçkin (2016), *İnönü Döneminde Kemalizm: Değişim ve Süreklilik (1938-1950)*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Çelik, Mertcan (2008), *Milli Şef Döneminde Aydın'da Basın Yayın Hayatı (1939-1950)*, Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Aydın.
- Çetinkaya, Gürdal (2014), *İsmet İnönü ve İkinci Dünya Savaşı*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.
- Çiçek, Atıl Cem (2008), *Muhalefet Yıllarında İsmet İnönü 1950-1960*, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Demir, Seyit (2019), *Milli Şef Döneminde Devlet-Köylü ve Mülkiyet İlişkileri (1938-1950)*, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Eskişehir.
- Demir, Yağız (2020), *Milli Şef Döneminde CHP'de Mebusluk Başvuruları ve Siyasi Kültür (1939-1950)*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Doğan, Adem (2020), *İsmet İnönü'nün Siyasi Faaliyetleri ve Devlet Adamlığı (1957-1973)*, Yüksek Lisans Tezi, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Bingöl.
- Er, Fatma (2000), *Milli Şef İsmet İnönü Döneminde Çağdaşlaşma Anlayışı ve Uygulamaları (1939-1950)*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Erbaba, İbrahim (2018), *İnönü Dönemi Öğrenci Olayları (1938-1950)*, Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Erdal, Ayça Erinç (2012), *History and Education The İnönü Era: Changes and Continuties On Perceptions of History and its Reflections on Educational Proctices*, Doktora Tezi, ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara.
- Erdaş, Sadık (1993), *İnönü Dönemi Türk Dış Politikası (1938-1950)*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.

- Erdeğer, Arda (2018), *İsmet İnönü Dönemi Kütahya Milletvekilleri ve Faaliyetleri*, Yüksek Lisans Tezi Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kütahya.
- Esenkaya, Ahmet (1995), *İnönü Dönemi Laiklik Politikası (1938-1950)*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Gök, Hacı Veli (2011), *Atatürk ve İnönü Dönemi Kültür Politikaları*, Yüksek Lisans Tezi, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Kırşehir.
- Gökçeler, Onur (2018), *1946-1950 Yılları Arasında İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı ve Yönetim Anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilim ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul.
- Gökgür, Serap (1997), *İnönü Dönemi Türkiye'sinde Din- Devlet İlişkisi (1938-1950)*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Konya.
- Görgün, Ramazan (1987), *Cumhuriyetimizin İlk Altı Başbakanının Kısa Hal Tercümeleri: Gazi Mustafa Kemal Paşa (Atatürk), Mareşal Mustafa Fevzi Çakmak, Hüseyin Rauf Bey (Orbay), Ali Fethi Bey (Okyar), Mustafa İsmet Bey (İnönü), Mahmut Celal Bey*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Gülen Ahmet (2011), *İnönü Hükümetlerinin Kıbrıs Politikası (1961-1965)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- İnce, Fatma (2008), *İsmet İnönü'nün 1935 Yılı Trabzon ve Erzurum Gezisi ve III. Umumi Müfettişlik'in Kurulması*, Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- İşcan, Levent (2018), *Türk Kurtuluş Savaşında İnönü Muharebeleri*, Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Eskişehir.
- İşçi, Hilal (2011), *İnönü Döneminde Atatürk İmajı (1938-1950)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Karaaslan Şanlı, Halise (2010), *Milli Şef Dönemi Maarif Vekili Hasan Ali Yücel'in Politik Konuşmalarında Ulusal Kimliğin İnşası ve Yurttaş Terbiyesi*, Doktora Tezi, Ankara

- Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Ana Bilim Dalı, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bilim Dalı, Ankara.
- Kılınç, Selçuk (2013), *İnönü Dönemi Türkiye-Romanya İlişkileri (1938-1950)*, Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarih Bilim Dalı, Kars.
- Korkmaz, Hacer (2016), *İsmet İnönü Döneminde Kadın Politikaları (1939-1945)*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarih Bilim Dalı, Ankara.
- Köse, Sedat (2005), *Siyasi Açıdan III. ve IV. Dönem İnönü Hükümetleri (1925-1930)*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarih Bilim Dalı, Ankara.
- Kulkıra, Umut (2015), *İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı, İstanbul.
- Mutlu, Sevda (2007), *Devlet Adamı Kimliği ile İsmet İnönü'nün Düşünce Uygulamalarının Değerlendirilmesi*, Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Oğuz, Hasan Burak (2010), *1945 Yılı Türk Basınında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Türk Devrimi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.
- Oral, Aykut (2000), *Asker, Kumandan, Devlet Adamı ve Siyasetçi İsmet İnönü*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Önal, Tekin (2010), *İnönü Hükümetleri ve Dönemindeki İç ve Dış Gelişmeler (1961-1965)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarih Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Öpöz, Funda (1998), *İsmet Paşa ile Lozan'a Gidenler*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı, İzmir.
- Özcan, Mehmet Şah (2011), *Lozan Konferansı'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Yansımaları*, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eskişehir.

- Özel, Saadettin (2010), *1947 Yılı Türk Basınında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Türk Devrimi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.
- Pakır, Mert (2020), *İsmet İnönü Dönemi Tarih Kongreleri (1938-1950)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Pala, Hakan (2010), *İsmet İnönü Dönemi İktisat Politikaları 1938-1950*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Afyon.
- Peker, Bayram (2005), *İsmet İnönü'nün Başbakanlık Dönemi*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Pektaş, Şerafettin (2002), *İsmet İnönü Döneminde İktidar-Basın İlişkileri (1938-1950)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü, İstanbul.
- Sayar, Yılmaz (2005), *Siyasi Açından I., II. Dönem İnönü ve Ali Fethi Bey Hükümetleri (1923-1925)*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Ankara.
- Sezer, İlhan (2005), *İsmet İnönü Döneminde Eğitim Kültür Politikaları*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Sezgin, Güzide (2007), *İnönü Dönemi (1938-1950) Türk Denizciliği*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Sözüöz, Necati (1991), *1938-1950 Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri (İsmet İnönü Döneminden Marshall Planına Kadar)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şeker, Kadir, (2006), *İnönü Dönemi Kültür Hayatı (1938-1950)*, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2006.
- Tamak, Hatice (2019), *İsmet İnönü ve Adnan Menderes Dönemi Dil ve Tarih Politikaları (1938-1960)*, Yüksek Lisans Tezi, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Kırşehir.
- Tanık, İbrahim Halil (2012), *I. İnönü Zaferi'nden İzmir'in Kurtuluşuna Kadar Açıksöz Gazetesi'nde Batı Cephesi Haberleri*, Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Erzincan.

- Topal, Cemil (2014), *Milli Şef Döneminde Milliyetçilik Hareketleri*, Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Turan, Merve (2020), *Hakimiyet-i Milliye ve Ulus Gazetelerine Göre Milli Şef İsmet İnönü'nün İmajının Cilalanması Açısından Lozan Barış Anlaşması'nın Yıldönümleri (1923-1950)*, Yüksek Lisans Tezi, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Çankırı.
- Tüfekçi, Ahmet (2004), *Savaş Ekonomisi Uygulamaları Açısından İnönü Dönemi (1938-1950)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Türkman, Sayim (1997), *Kurtuluş Savaşı'nda Batı Cephesinde İaşe*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.
- Tüylü Turan, Esin (2019), *İspanyol Basınında Türk Milli Mücadelesi*, Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Uçan, Mehtap (2014), *İsmet İnönü'nün Siyasi Hayatı (1922-1960)*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Ankara.
- Uçar, Mehlike (2020), *Atatürk ve İsmet İnönü Dönemi Çağdaşlaşma Uygulamaları Örnekleri*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Ankara.
- Ugan, Ahmet Ali (2014), *İsmet İnönü Dönemi Türkiye'sinin İç ve Dış Politikasına Genel Bir Bakış (1938-1950)*, Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetim Anabilim Dalı, Muğla.
- Uygun, Hasan (2003), *İsmet İnönü Döneminde Atatürk'e Bakış (1939-1946)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yavan, Galip Kazım (2011), *Milli Şef Dönemi Toprak Politikaları ve Bu Politikaların Siyasi Hayata Etkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı, Konya.
- Yavan, Galip Kazım (2011), *Milli Şef Dönemi Toprak Politikaları ve Bu Politikaların Siyasi Hayata Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Yılmaz, Gözde (2015), *İsmet İnönü'nün Eğitim Felsefesi (Konuşmaları ve Yazdıkları Işığında Nitel Bir Analiz)*, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Yönetimi, Teftişi, Planlaması ve Ekonomisi Anabilim Dalı, Eğitim Yönetimi ve Teftişi Bilim Dalı, İzmir.

Yılmaz, Gülden Gül (2018), *Milli Şef Dönemi Türk-Arap İlişkileri (1938-1950)*, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Nevşehir.

3. İSMET İNÖNÜ İLE İLGİLİ YAZILMIŞ KİTAPLAR

“70. Anniversary of the Lousanne Peace Treaty” (1993), TC. Dışişleri İnönü Vakfı, Ajans Türk: Ankara.

“90 Soruda Lozan Barış Anlaşması” (2013), Der. Karagedikli, Gürer, Ankara: Bilgi Yayınevi.

“Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi” (2016), Edt. Timuçin Faik Ertan, Ankara: Siyasal Kitabevi.

“Erdal Bey Sıra Dışı Bir Siyaset Adamının Ardından” (2018), İstanbul: Tüses.

“Lozan Barış Anlaşmasınının 70. Yıldönümü TBMM'deki Anma Töreni 1993” (1993), Ankara: TC Dışişleri Bakanlığı.

“Ponel On The 55. Anniversary of the Cairo Conference” (1999), Ankara: Stratejik Araştırmalar Merkezi.

“Pullarla İnönü” (1996), Haz. Yaşar Temiz, İstanbul: Burak Filateli A.Ş. Kültür Yayınları.

Akandere, Osman (2016), *Milli Şef Dönemi: Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler 1938-1945*, İstanbul: İz Yayıncılık.

Akbıykoğlu, Ali Rıza (1986), *Demokrasi ve İsmet Paşa*, Ankara: Filiz Matbaası.

Akın, Fehmi (2008), *Çok Partili Hayata Geçiş*, Ankara: Anekdot Yayınevi.

Akyol, Taha (2017), *Bilinmeyen Lozan*, İstanbul: Doğan kitap.

Altun, Şafak (2008), *Atatürk, İnönü, Bayar'ın İktisat Kavgası*, İstanbul: Hayalet Kitap.

Araz, Nezihe (1943), *Mustafa Kemal'in Devlet Paşası*, İstanbul: Dünya Yayıncılık.

Armağan, Mustafa (2019), *Bilinmeyen Yönleriyle İsmet İnönü Gerçeği*, İstanbul: Ketebe Yayınevi.

Arslan, Lale (2017), *Milli Mücadele Kahramanı İsmet İnönü*, İstanbul: Halk Kitabevi.

- Artuç, İbrahim (1993), *İsmet Paşa: Bir Dönemin Öyküsü*, İstanbul: Kastaş Yayınları.
- Artuç, İbrahim (2002), *Kurtuluş Savaşı'nın Zorlu Yılları*, İstanbul: Kastaş Yayınları.
- Arzık, Nimet (1966), *Bitmeyen Kavga: İsmet İnönü*, Ankara: Kurtuluş Matbaası.
- Atabay, Mithat (2021), *İsmet İnönü ve Çanakkale*, Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- Atay, Falih Rıfkı (2008), *Çankaya*, Pozitif Yayıncılık: Ankara.
- Atılhan, Cevat Rıfat (2014), *Bütün Açıklığıyla İnönü Savaşları ve Hakiki Kahramanları*, Derin Tarih: İstanbul.
- Aydemir, Şevket Süreyya (1973), *İkinci Adam Cilt I*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Şevket Süreyya (2000), *İkinci Adam Cilt II*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Şevket Süreyya (1968), *İkinci Adam Cilt III*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydın, Mustafa (2013), “İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye”, Edt. Baskın Oran, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olaylar, Belgeler ve Yorumlar*, İletişim Yayınları: İstanbul, ss. 399-475.
- Aydoğan, Metin (2020), *İnönü*, İstanbul: Gözgülü Yayıncılık.
- Baban, Cihad (2009), *Politika Galerisi*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Banoğlu, Niyazi Ahmet (1943), *Türk Kahramanları*, İstanbul: İdarehane.
- Barutçu, Faik Ahmet (2001), *Siyasi Hatıralar (3 Cilt): Milli Mücadeleden Demokrasiye*, Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları.
- Baycan, Nusret (1987), *İsmet İnönü*, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı.
- Baykara, Tuncer (1996), *Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, İzmir: Akademi Kitabevi.
- Bekata, Hıfzı Oğuz-Çağlayangil, İlhan Sabri-Demirel, Süleyman-İnönü, Erdal (1992), *İlk Koalisyonundan Son Koalisyona 1961-1991*, Ankara: İnönü Vakfı.
- Besen, Haluk (1996), *İsmet Paşa ve Devlet*, İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Bilge, A. Suat (1992), *Güç Komşuluk, Türkiye- Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Bilgehan, Gülsün (1996), *Örnek Bir Cumhuriyet Kadını: Mevhibe İnönü*, Ankara: TC. Kültür Bakanlığı.
- Bilgehan, Gülsün (2003), *Pembe Köşkten Masallar*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

- Bilgehan, Gülsün (2015), *Mevhibe: Çankaya'nın Hanımefendisi*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Bilgehan, Mustafa (2014), *Tanıkların Anılarıyla İsmet İnönü-Sözler ve Dersler*, İstanbul: Doğan Yayıncılık.
- Bilsel, Cemil (1939), *İnönü Büyük Devlet Reisi*, İstanbul: Kenan Basımevi.
- Birleşmiş Milletler Türk Derneği (1999), *İsmet İnönü'ye Armağan*, Ankara: Birleşmiş Milletler Türk Derneği Yayınları.
- Bozdağ, İsmet (1995), *Toprakta Bile Bitmeyen Kavga: Atatürk-İnönü, İnönü-Bayar*, İstanbul: Emre Yayınları.
- Bucak Mustafa Remzi (1991), *Bir Kürt Aydınından İsmet İnönü'ye Mektup*, İstanbul: Doz Yayınları.
- Burçak, Rıfki Salim (1983), *Moskova Görüşmeleri 26 Eylül 1939-16 Ekim 1939 ve Dış Politikamız Üzerinde Tesirleri*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Candar, Avni (1938), *İkinci Reiscumhurumuz İsmet İnönü: Kısa Tercüme-i Hali ve Büyük Hizmetlerinden Birkaçı*, Ankara: Receb Ulusoglu Basımevi.
- CHP Araştırma Bürosu (1959), *1958'de İnönü-Nutuklar, Mesajlar, Makaleler*, Ankara: CHP Araştırma Bürosu Yayınları.
- CHP (1959), *İnönü'ye Atılan Taş ve Akisleri*, Ankara: CHP Yayınları.
- Cılızoğlu, Tanju (2017), *Kamil Kırıkoglu İnönü ve Ecevit'i Anlatıyor*, İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Cihan, Ali Rıza-Tekin, Abdullah (1989), *Çağdaş Devlet Adamı İsmet İnönü*, Ankara: Tekin Yayınevi.
- Coşkun, Alev (2018), *1884-1922 Asker İnönü*, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Coşturoğlu, Mustafa (1999), *Kemalist Devrimin Tek Adamı: İsmet İnönü*, İsmet İnönü'ye Armağan Özel Basım, Ankara: Birleşmiş Milletler Türk Derneği Yayınları.
- Yaşayan Lozan* (2003), Edt. Çağrı Erhan, Ankara: TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Çavdar, Rıza (1950), *Devletlü Komünistler: İsmet İnönü ve Komünizm*, İstanbul.
- Çavdar, Tevfik (2001), "Son Osmanlı Paşası İsmet İnönü", Der. Seyfi Özgider, *Homopolitikus Lider Biyografilerindeki Türkiye*, Aykırı Yayınları: İstanbul.
- Çeker, Alper (2020), *1916 Suriye Defteri İsmet İnönü*, İstanbul: ARNAS.

- Çelik, Haydar Seçkin (2021), *İnönü Döneminde Kemalizm*, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Çelikkol, M. Galip (1944), *Sevgili Milli Şefimiz İsmet İnönü*, İstanbul: T.C. Maarif V. Derleme Müdürlüğü Evrensel Matbaası.
- Çetin, Atilla (2000). “Mustafa İsmet İnönü (1884-1973)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, 316-319.
- Çetin, Halis (2016), *Türk Siyasal Hayatı-IV İnönü ve DP Dönemi 1938-1960*, Ankara: Orion Kitabevi.
- Çetinkaya, Selma Göktürk (2019), *Türkiye’de İktidar Muhalefet İlişkileri (1954-1960)*, İstanbul: Efe Akademi.
- Çuyev, Feliks (2010), *Molotov Anlatıyor*, Çev. Ayşe Hacıhasanoğlu- Suna Kabasakal, Yordam Kitap: İstanbul.
- Dağlarca, Fazıl Hüsnü (2009), *İnönüler Bağımsızlık Savaşı*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Demir, Şerif (2011), *Düello / Menderes ve İnönü & Demokrat Parti’den 27 Mayıs Darbesi’ne Olaylar*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Demiral, Cafer (1973), *Türkiye Cumhuriyeti’ni Yönetenler*, Ankara: Türkiye Odalar Birliği Matbaası.
- Demirci, Sevtap (2011), *Belgelerle Lozan Taktik-Strateji-Diplomatik Mücadele 1922-1923*, İstanbul: Alfa Tarih Yayınları.
- Demirci, Sevtap (2005), *Strategies and Struggles, British Retharic and Turkish Respanse: The Lausanne Conferanca 1922-1923*, İstanbul: Isis Press.
- Demirel, Ahmet (2014), *Tek Partinin İktidarı*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demirel, Ahmet (2012), *Tek Partinin Yükselişi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demirer, Mehmet Arif (2016), *İnönü’den İkinci Dünya Savaşı*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Demirer, Mehmet Arif-Uluçevik, Tugay (2021), *Atatürk-İnönü-Bayar’lı Yıllarda Türk Amerikan İlişkileri*, Ankara: Son Çağ Yayınları.
- Deringil, Selim (2015), *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin Dış Politikası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Dilipak, Abdurrahman (1989), *İnönü Dönemi*, İstanbul: Beyan Yayınları.

- Dokuyan, Sabit (2013), *1945-1950 Yılları Arasında Türkiye (Eğitim, Sosyo-Kültürel Yapı, Ekonomi, Din, Askeri Yapı ve Basın)*, IQ Yayıncılık.
- Dokuyan, Sabit (2013), *1945-1950 Yılları Arasında Türkiye (Dış Politika-İç Politika)*, IQ Yayıncılık.
- Dumont, Paul (1991), *Fransız Devlet Arşivlerinde İsmet İnönü*, Ankara: İnönü Vakfı Yayınları.
- Dündar, Can-Çaplı, Bülent (2007), *İsmet Paşa*, Ankara: İmge Yayınları.
- Ege, Rıdvan (1992), *Türkiye'nin Sağlık Hizmetleri ve İsmet Paşa*, Ankara: İnönü Vakfı Yayınları.
- Ekincikli, Mustafa (2017), *İnönü Bayar Dönemleri Türk Dış Siyaseti*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Erdemir, Sabahat (1956), *Muhalefette İsmet İnönü (1950-1956)*, İstanbul: Sıralar Matbaası.
- Erdemir, Sabahat (1959), *Muhalefette İsmet İnönü (1956-1959)*, İstanbul: Ekicigil Matbaası.
- Erdemir, Sabahat (1962), *Muhalefette İsmet İnönü (1959-1960)*, İstanbul: Ekicigil Matbaası.
- Erden, Ali Fuat (1999), *İsmet İnönü*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Erer, Tekin (1963), *On Yılın Mücadelesi*, İstanbul: Ticaret Matbaası.
- Erkin, Feridun Cemal (1987), *Dışişlerinde 34 Yıl, Anılar-Yorumlar Cilt I*, Ankara: TTK Yayınları.
- Erkin, Feridun Cemal (1987), *Dışişlerinde 34 Yıl, Anılar-Yorumlar Cilt II, I. Kısım*, Ankara: TTK Yayınları.
- Erkin, Feridun Cemal (1987), *Dışişlerinde 34 Yıl, Anılar-Yorumlar Cilt II, II. Kısım*, Ankara: TTK Yayınları.
- Erkin, Feridun Cemal (1987), *Dışişlerinde 34 Yıl, Anılar-Yorumlar Cilt III*, Ankara: TTK Yayınları.
- Ertan, Temuçin Faik (2012), "Mudanya Mütarekesi'nden Lozan Barış Anlaşması'na", Edt. Temuçin Faik Ertan, *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti*, Siyasal Kitabevi, Ankara, ss.145-159.
- Eski, Mustafa (1995), *İsmet İnönü'nün Kastamonu Gezileri*, İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Gebeş, H. Avni (1984), *Atatürk Devrimlerinin En Büyük Savunucusu İsmet İnönü İçin Hatıralarım*, İstanbul: Sedat Matbaası.

- Gençosman, Kemal Zeki (1949), *Cumhurbaşkanı İnönü'nün Ege Seyahati*, Ankara: Ulus Basımevi.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Merkezi (1987), *İsmet İnönü/Türk Asker Büyükleri ve Türk Zaferleri*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Merkezi Yayınları.
- Gerger, Mehmet Emin (2004), *İnönü-Menderes Mücadelesi & İktidar-Muhalefet-Medya-Darbe*, İstanbul: Kaşmir Ajans.
- Gerger, Mehmet Emin (2015), *Bilinmeyen Yönleriyle İnönü- Menderes Mücadelesi ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul: Gerger Yayınları.
- Goloğlu, Mahmut (1982), *Demokrasiye Geçiş (1946-1950)*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Goloğlu, Mahmut (2009), *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi III: Milli Şef Dönemi (1939-1945)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Göğüş, Ali İhsan (2008), *Hep İsmet Paşa'nın Yanında*, Ankara: Remzi Kitabevi.
- Gökbilgin, M. Tayyip (2011), *Milli Mücadele Başlarken: Mondros Mütarekesinden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Göktürk, Hakkı (1962), *İnönü*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Görgülü, İsmet (1993), *On Yıllık Harbin Kadrosu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Görücü, Çağdaş (2019), *Demokrat Parti İktidarında CHP: İdeolojik ve Örgütsel Arayışlar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Grew, Joseph C. (2006), *Gazi ve İsmet Paşa Çalkantılı Dönem (1922-1932)*, İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Gülen, Ahmet (2016), *İnönü Hükümetlerinin Kıbrıs Politikası (1961-1965)*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Güloğlu, Faruk Rıza (1940), *Milli Şef İnönü, Hayatı, Şahsiyeti*, İstanbul: Bozkurt Matbaası.
- Gürkan, Ahmet (1970), *İsmet Paşa'nın Beytülmalı*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Halıcı, Şaduman-Alkanalka, Murat (2021), *100. Yılında İnönü Savaşları*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Hasanlı, Cemil (2011), *Türk Sovyet İlişkileri (1939-1953): Tarafsızlıktan Soğuk Savaşa Doğru*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

- Heper, Metin (2008), *İsmet İnönü*, (Çev. Sermet Yalçın), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Heper, Metin, “İsmet Paşa (İnönü) (1884-1973)”, Atatürk Ansiklopedisi. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ismet-pasa-inonu-1884-1973/?pdf=3573>
- Hür, Ayşe (2015), *İnönü ve Bayar'lı Yıllar (1938-1960)*, İstanbul: Profil Yayın Grubu.
- İnan, Afet (2015), *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İnan, Süleyman (2017), “İhtiyar Paşa İnönü (1960-1973)”, Der. Mete Kaan Kaynar, *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, İletişim Yayınları: İstanbul.
- İnce Erdoğan, Dilşen (2007), “Mudanya Mütarekesi Öncesi Yaşanan Gerginliklerin Ulusal Basına Yansımaları”, *Ulusal Zaferimizi Taçlandıran Kent: Mudanya*, Edt. Yusuf Oğuzoğlu, Kayhan Matbaası: Bursa.
- İncedayı, Cevdet Kerim (2017), *İstiklal Harbi (Garp Cephesi)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnönü, Erdal (1997), *Mehmet Nadir Bir Eğitim ve Bir Öncüsü*, Ankara: Tübitak.
- İnönü, Erdal (2002), *Üç yüz Yıllık Gecikme: Tarih, Kültür, Bilim, Siyaset Üzerine Konuşmalar*, İstanbul: Büke Yayınları.
- İnönü, Erdal (1995), *Anılar ve Düşünceler- 1*, İstanbul: İdea Yayınları.
- İnönü, Erdal (1998), *Anılar ve Düşünceler- 2*, İstanbul: Yorum Yayınları.
- İnönü, Erdal (2001), *Anılar ve Düşünceler- 3*, İstanbul: Doğan Kitapçılık.
- İnönü, Erdal (2009), *Anka Kuşu*, Haz. Can Dünder, İmge Yayınları: Ankara.
- İnönü, Erdal (2000), *Fikirler ve Eylemler: Tarih Bilim ve Siyaset Üzerine Konuşmalar*, İstanbul: Büke Yayınları.
- İnönü, Erdal (2011), *Canım Erdal'ım Sevgili Babacığım: Erdal İnönü-İsmet İnönü Mektuplaşmaları*, Haz. Can Dünder, Can Yayınları: İstanbul.
- İnönü, İsmet-İnönü Erdal (1998), *Baba İnönü'den Erdal İnönü'ye Mektuplar*, Haz. Sevgi Özel, Bilgi Yayınevi: Ankara.
- İnönü, İsmet-İnönü, Ömer (2006), *Baba İnönü'den Ömer İnönü'ye Mektuplar*, Haz. Özden Toker, Bilgi Yayınevi: Ankara.

- İnönü, İsmet (1948), “İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Türkiye'nin Tarafsızlığı”, *Academie Diplomatique International Dictionnaire Diplomatique*.
- İnönü, İsmet (1963), *Aziz Atatürk*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- İnönü, İsmet (1992), *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları (1920-1973): 1920-1938 I. Cilt*, Der. Ali Rıza Cihan; Haz. Engin Karapınar, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, TBMM Basımevi: Ankara.
- İnönü, İsmet (1993), *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları (1920-1973): 1938-1960 II. Cilt*, Der. Ali Rıza Cihan; Haz. Engin Karapınar, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, TBMM Basımevi: Ankara.
- İnönü, İsmet (1993), *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları (1920-1973): 1961-1973 III. Cilt*, Der. Ali Rıza Cihan; Haz. Engin Karapınar, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, TBMM Basımevi: Ankara.
- İnönü, İsmet (1993), *Televizyona Anlattıklarım*, Haz. Nazmi Kal, Bilgi Yayınevi: Ankara.
- İnönü, İsmet (2003), *İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri (1933-1938)*, Haz. İlhan Turan, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu: Ankara.
- İnönü, İsmet (2003), *İsmet İnönü ve Lozan Barış Konferansı*, Haz. İlhan Turan, İnönü Vakfı Yayınları: Ankara.
- İnönü, İsmet (2003), *İsmet İnönü ve Tek Dereceli İlk Seçimler (1946-1950-1954-1957), Üzerine Seçmeler*, Haz. İlhan Turan, İnönü Vakfı Yayınları: Ankara.
- İnönü, İsmet (2004), *“İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri (1944-1950)”*, Haz. İlhan Turan, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu: Ankara.
- İnönü, İsmet (2004), *İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri (1961-1965)*, Haz. İlhan Turan, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu: Ankara.
- İnönü, İsmet (2004), *İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri (1965-1967)*, Haz. İlhan Turan, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu: Ankara.
- İnönü, İsmet (2004), *İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri (1968-1970)*, Haz. İlhan Turan, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu: Ankara.
- İnönü, İsmet (2004), *İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşileri (1970-1973)*, Haz. İlhan Turan, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu: Ankara.

- İnönü, İsmet (2006), *Eğitim-Öğretim Üzerine*, Haz. İlhan Turan, Türkiye Eğitim Vakfı Yayınları: Ankara.
- İnönü, İsmet (2010), *İsmet İnönü Lozan Barış Konferansı Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj, Anı ve Söyleşileri*, (Haz. İlhan Turan), Atatürk Araştırma Merkezi: Ankara.
- İnönü, İsmet (2014), *İstiklal Savaşı ve Lozan*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- İnönü, İsmet (2018), *Hatıralar*, Haz. Sabahattin Selek, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- İpekçi, Abdi (2013), *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, İstanbul: Ka Kitap.
- İsmet İnönü (2020), *Defterler (1919-1973)*, (Haz. Ahmet Demirel), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Kahramankaptan, Şefik (1998), *İsmet İnönü ve Harika Çocuklar İdil Biret- Suna Kan*, Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Kalkanoğlu, Semih (1991), *İsmet İnönü, Din ve Laiklik*, Ankara: Tekin Yayınevi.
- Kalpakçıoğlu, Özdemir (1968), *İkinci Cumhuriyetin Üç Başbakanı ve Olaylar Cilt I-II (İnönü-Ürgüplü-Demirel)*, Ankara: Nüve Matbaası.
- Karacan, Ali Naci (2009), *Lozan*, Haz. Hulusi Turgut, Türkiye İş Bankası Yayınları: İstanbul.
- Karakuş, Girayalp (2021), *Soğuk Savaşta Ara Kesit İsmet İnönü Dönemi (1938-1950)*, Edt. Girayalp Karakuş, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale.
- Karal, Enver Ziya (1945), *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi: 1918-1944*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Karatekin, Enver (1973), *Devrim Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi*, İstanbul: Sinan Yayınevi.
- Karayaman, Mehmet (2013), *İsmet İnönü'nün Uşak'ta Taşlanması Olayının İç Yüzü*, İstanbul: AKY Kitap.
- Karpat, Kemal (2010), *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, Çev. Güneş, Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Kayadibi, Murat (2020), *İsmet İnönü/Karanlığı Yırtanlar/5*, İstanbul: Siyah Beyaz Yayınları.
- Kırmacı, A. Nebahaddin (1959), *75 Yılda Üç İnönü*, Ankara: CHP İl Basın Yayın Bürosu Yayınları.

- Kocabaş, Süleyman (2008), *İnönü Dönemi, Milli Şef Yönetimi ve Demokrasiye Geçiş, 1938-1950*, İstanbul: Bayrak Yayıncılık.
- Kocabaş, Süleyman (2009), *İnönü Dönemi & Milli Şef Yönetimi-Demokrasiye Geçiş 1938-1950*, İstanbul: Vatan Yayınları.
- Koçak, Cemil (2001), “Tek Parti Yönetimi, Kemalizm ve Şeflik Sistemi: Ebedi Şef/Milli Şef”, Edt. Ahmet İnel, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm*, İstanbul: İletişim Yayınları, ss. 119-137.
- Koçak, Cemil (2010), *Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) İkinci Parti I. Cilt*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, Cemil (2012), *Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) İktidar ve Demokratlar II. Cilt*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, Cemil (2013), *Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) Rejim Krizi III. Cilt*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, Cemil (2015), *Tek Parti Döneminde Muhalif Sesler*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, Cemil (2015), *Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) Dönüşüm IV. Cilt*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, Cemil (2015), *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945) I. Cilt*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, Cemil (2016), *Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) Uzlaşma V. Cilt*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, Cemil (2017), *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945) II. Cilt*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koçak, Cemil (2020), *İsmet İnönü ve Resmi Tarih*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kop, Kadri Kemal (1945), *Milli Şef’in Söylev, Demeç ve Mesajları*, Ankara: Akay Kitabevi.
- Korkud, Refik (1959), *İsmet İnönü ve Türkiye’de İktisadi İnkişaf*, Ankara: Türkiye Fikir Ajansı.
- Kutay, Cemal (1977), *Çerkez Ethem Dosyası I. Cilt*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Kutay, Cemal (1977), *Çerkez Ethem Dosyası II. Cilt*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Loğoğlu, Ömer Faruk (2017), *İsmet İnönü and The Making of Modern Turkey*, Ankara: İnönü Vakfı Yayınları.

- Melzig, Herbert (1944), *İnönü Diyor Ki*, Ankara: Ülkü Basımevi.
- Meram, Ali Kemal (1945), *İnönü ve İkinci Cihan Harbi*, İstanbul: Ahmet Saitoğlu Kitabevi.
- Meray, Seha L. (2001), *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, Belgeler*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Miralay Mehmet Arif Bey (1987), *Anadolu İnkılabı: Milli Mücadele Anıları 1919-1923*, Haz. Bülent Demirbaş, Arba Yayınevi, İstanbul.
- Mirkelamoğlu, Necip (1975), *İnönü Ecevit'i Anlatıyor*, İstanbul: Kervan Yayınları.
- Mumcu, Cumhur (2008), “Türkiye’nin Savaş Dışı Kalma Çabaları ve Müttefiklerin Tutumu”, Edt. Haydar Çakmak, *Türk Dış Politikası*, Platin Yayınları: Ankara, ss. 357-360.
- Mustafa Gazalcı (1994), *Siyaset Penceresinden: Meclisin İçinden Dışından*, Ankara: Ardıç Yayınları.
- Müftüoğlu, Mustafa (2005), *Milli Şef Döneminde Çankaya’da Kabus: 1944 Turancılık Davası*, İstanbul: Başak Yayınları.
- Mülayim, Ziya Gökalp (2014), *İsmet İnönü'den Siyaset Dersleri Niteliğinde Anılar*, Ankara: İnönü Vakfı Yayınları.
- Nadi, Yunus (1955), *Çerkez Ethem Kuvvetlerinin İhaneti*, İstanbul: Sel Yayınları.
- Nadi, Yunus (1978), *Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul: Erdini Yayınevi.
- Nadi, Nadir (1939), *Atatürk ve İsmet İnönü*, (Der. İsmail Sefa), İstanbul.
- Nur, Rıza (1992), *Hayat ve Hatıratım 2 (İnönü Kavgası)*, İstanbul: İşaret Yayınları.
- Nur, Rıza (2015), *Lozan Hatıraları*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Okay, Cüneyd (2000), *Meşrutiyet Çocukları*, İstanbul: Bordo Yayınları.
- Oktay, Emre (2013), *İnönü Dönemi & Türk Tarihinin Kayıp Yılları*, İstanbul: Akis Kitap.
- Omur, Sinan (2017), *Atatürk İnönü'yü Başbakanlıktan Niçin Uzaklaştırdı*, İstanbul: Derin Tarih Kültür Yayınları.
- Ortaç, Yusuf Ziya (1940), *Dünya Gözile İsmet İnönü*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Ölgen, Ali Nejat (2001), *Halkevleri*, Ankara: İnönü Vakfı Yayınları.
- Önder, Zehra (2002), *II. Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

- Öz, Enes (2021), “Atatürk’ün Hayatı, II. Dünya Savaşı ve İsmet İnönü Dönemi Türkiye”, Edt. Gökhan İlyas- İbrahim Öztürk, *Türk İnkılabı Tarihi*, Detay Yayıncılık: Ankara, ss. 289-305.
- Özcan, Zeynep (2015), *İnönü Döneminde Dini Hayat*, İstanbul: DEM Yayınları.
- Özdağ, Ümit (1991), *Ordu Siyaset İlişkisi (Atatürk ve İnönü Dönemleri)*, Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Özdağ, Ümit (2017), *Atatürk İnönü Dönemlerinde Türk Silahlı Kuvvetleri*, Ankara: Kripto Basın Yayın.
- Özen, Sadık (2015), *İçimizdeki İsmet İnönü*, Ankara: Karınca Yayınları.
- Papen, Franz von (2017), *Alman Büyükelçi Franz Von Popen'in Anıları*, Çev: Ahmet Özgiray, Er Yayınları: İstanbul.
- Öztürk, Saygı (2008), *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, İstanbul: Doğan Yayıncılık.
- Pektaş, Şerafettin (2010), *Milli Şef Döneminde Cumhuriyet Gazetesi*, İstanbul: Fırat Yayınları.
- Poyraz, Faruk (2008), *İsmet İnönü: Atatürk'ün Dava Arkadaşı, Türkiye'nin İlk Başbakanı*, İstanbul: Nokta Kitap.
- Sakal, Fahri (2008), *Çok Partili Rejime Geçişte Tek Partinin Muhalefet Anlayışı*, Samsun: Etüt Yayınları.
- Samsun 19 Mayıs Kültür Tanıtma Derneği, (2007) *İnönü Albümü: 1984-1973*, Samsun: Samsun 19 Mayıs Kültür Tanıtma Derneği Yayınları.
- Sancar, Necdet (1973), *İsmet İnönü ile Hesaplaşma*, Ankara: Afşin Yayınları.
- Selek, Sabahattin (2020), *Milli Mücadele: Ulusal Kurtuluş Savaşı*, Der. Hülya Balcı, Doğan Kitap: İstanbul.
- Seydi, Süleyman (2009), “1939-1945 Dönemi İç ve Dış Politika”, Edt. Adem Çaylak, *Osmanlı'dan İkibinli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi*, Savaş Yayınevi: Ankara, ss. 257-297.
- Shaw, Stanford (1994), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye (2 Cilt)*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: E Yayınları.
- Şakir, Ziya (1939), *İnönü: Hususi- Askeri- Siyasi Hayatı*, İstanbul: Ülkü Basımevi.
- Şeker, Kadir (2011), *İnönü Dönemi Kültür Hayatı (1938-1950)*, Isparta: Fakülte Kitabevi.

- Şener, Cemal (1986), *Çerkes Ethem Olayı*, İstanbul: Ant Yayınları.
- Şimşir, Bilal N. (1983), *Lozan Sonrasında Sınırlar ve Boğazlar*, Ankara: İnönü Vakfı Yayınları.
- Şimşir, Bilal N.- Ertan, Temuçin F. (2012), *90. Yılında Lozan Anlaşması*, Ankara: İnönü Vakfı Yayınları.
- Şimşir, Bilal N. (2012), *Lozan Günlüğü: Lozan Barış Konferansı ve Barış Anlaşması Sürecinin Belgesel Kronolojisi (1922,1923)*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Taşkıran, Cemalettin (2018), *Milli Mücadelede Türk ve Yunan Esirleri*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Tekeli, İlhan- İlkin, Selim (2004), *Cumhuriyetin Harcı II- Köktenci Modernitenin Gelişimi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tekeli, İlhan- İlkin, Selim (2004), *Cumhuriyetin Harcı III- Köktenci Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tekeli, İlhan-İlkin, Selim (2007), *Cumhuriyetin Harcı I- Köktenci Modernitenin Doğuşu*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tekeli, İlhan- İlkin, Selim (2016), *İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si, II. Cilt*”, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekeli, İlhan- İlkin, Selim (2017), *Savaşın İçinden Geleceğine Yönelen İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si, III. Cilt*”, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekeli, İlhan-İlkin, Selim (2018), *Dış Siyaseti ve Askeri Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si, I. Cilt*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekil, Füzün (1989), *İnönü-Menderes Kavgası*, İstanbul: Tekil Yayıncılık.
- Toker, Metin (1963), *Bir Diktatörün İktidar Yolu*, Ankara: Akis Yayınları.
- Toker, Metin (1965), *İsmet Paşa'yla 10 Yıl 1954-1957*, Ankara: Akis Yayınları.
- Toker, Metin (1966), *İsmet Paşa'yla 10 Yıl 1957-1960*, Ankara: Akis Yayınları.
- Toker, Metin (1966), *Rus Geldi Aşka Rus'un Aşkı Başka Gezi Notları*, Ankara: Akis Yayınları.
- Toker, Metin (1967), *İsmet Paşa'yla 10 Yıl 1960-1961*, Ankara: Akis Yayınları.
- Toker, Metin (1968), *Avrupa Bir Şeyler Arıyor*, Ankara: Akis Yayınları.
- Toker, Metin (1968), *Şeyh Said ve İsyanı*, Ankara: Akis Yayınları.

- Toker, Metin (1969), *İsmet Paşa'yla 10 Yıl 1961-1964*, Ankara: Akis Yayınları.
- Toker, Metin (1970), *Tek Parti'den Çok Partiye*, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Toker, Metin (1971), *Orak ile Çekiç Arasında Kalanlar I. Cilt*, Ankara: Akis Yayınları.
- Toker, Metin (1971), *Solda ve Sağda Vuruşanlar*, Ankara: Akis Yayınları.
- Toker, Metin (1971), *Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu*, Ankara: Akis Yayınları.
- Toker, Metin (1981), *Not Defterinden (1973 Seçimlerinden 12 Eylül'e)*, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Toker, Metin (1990), *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: DP'nin Altın Yılları 1950-1954*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Toker, Metin (1990), *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Toker, Metin (1991), *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: Demokrasiden Darbeye 1957-1960*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Toker, Metin (1991), *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: DP Yokuş Aşağı 1954-1957*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Toker, Metin (1991), *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: Yarı Silahlı Yarı Külahlı Bir Ara Rejim 1960-1961*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Toker, Metin (1992), *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: İsmet Paşa'nın Son Yılları 1965-1973*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Toker, Metin (1999), *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: İnönü'nün Son Başbakanlığı 1961-1965*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Toker, Özden (2007), *Metin Toker'den Akisler*, Haz. Kurtul Altuğ, Bilgi Yayınevi: Ankara.
- Toros, Taha (2007), *İsmet Paşa'ya Dair Bazı Belgeler ve Bilgiler*, Ankara: İnönü Vakfı Yayınları.
- Toygur, Ali (1941), *İsmet İnönü'nün Vecizeleri*, İstanbul: Cumhuriyet Kitabevi.
- Tuğlacı, Pars (2008), *İsmet İnönü Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Cumhurbaşkanı'nun Hayatı ve Faaliyetleri*, İstanbul: Etik Yayınları.
- Tuna, Işıl (2018), *Türkiye'de İktidar Muhalefet İlişkileri (1946-1960)*, İstanbul: Libra Kitap.

- Tunalı, Metin (1974), *Pembe Köşkten Anıtkabir'e*, İstanbul: Ekran Yayınları.
- Tunaya, Tarık Zafer (2016), *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938): Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tuncer, Hüner (2012), *İsmet İnönü'nün Dış Politikası 1938-1950: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Tunçay, Mete (1992), *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Tunçay, Mete (2015), *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1921-1931*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Tunçkol, Yılmaz (1973), *İnönü Şiirleri Antolojisi*, İstanbul: Tunçtaş Yayınları.
- Turan, İlhan (2003), *İsmet İnönü Lozan Barış Konferansı ve Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj, Anı ve Söyleşileri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Turan, Şerafettin (2003), *İsmet İnönü: Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Turan, Şerafettin (2017), *Mustafa Kemal Atatürk; Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Türk Devrim Kurumu (2000), *İsmet İnönü'ye Saygı*, Ankara: Türk Devrim Kurumu Yayınları.
- Uçar, Fuat (2020), *Türk Siyasi Hayatında Azınlık Hükümetleri İnönü ve Demirel Dönemleri*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Uğur, Necdet (2017), *İsmet İnönü*, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Uğurlu, Nurer (2002), *2. Dünya Savaşı'nda Türkiye Üzerinde Gizli Pazarlıklar (1934-1944) /SSCB Dışişleri Bakanlığı, Almanya Dışişleri Bakanlığı Belgeleri*, İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Uğurlu, Nurer (2005), *1. Perde 1922-Gizli Belgelerle Rauf Orbay İsmet İnönü Kavgası*, İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Uğurlu, Nurer (2006), *2. Perde 1922-1923-Gizli Belgelerle Rauf Orbay İsmet İnönü Kavgası*, İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Unat, Faik Reşit (1945), *İsmet İnönü Biyografisi*, Ankara: Maarif Basımevi.
- Uran, Hilmi (2007), *Meşrutiyet, Tek Parti Hatıralarım (1908-1950)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Us, M. Asım (2012), *Asım Us'un Hatıraları*, Haz. İsmail Dervişoğlu, İstanbul: Kitabevi.
- Us, M. Asım (2012), *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım*, İstanbul: Kitabevi.
- Uyar, Hakkı (2012), *Tek Parti Dönemi ve CHP*, İstanbul: Boyut Yayın Grubu.
- Uyar, Hakkı (2012). *100 Soruda Cumhuriyet Halk Partisi Tarihçesi (1923-2012)*, Ankara: Anka Ajans.
- Uyar, Hakkı (2013), “İsmet İnönü Dönemi Çok Partili Yaşama Geçiş (1938-1950)”, Edt. Mehmet Ö. Alkan, *Türkiye Cumhuriyeti Siyasi Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, ss. 157-172.
- Uyar, Hakkı (2017), *Demokrat Parti İktidarında CHP 1950-1960*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Uyar, Hakkı (2017), *İki Darbe Arasında CHP*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Ülkü, Fethi (1999), “İsmet İnönü ‘Ben’ Sözcüğünü Kullanmayan Büyük Lider”, *İsmet İnönü'ye Armağan*” (iç.), Ankara: Birleşmiş Milletler Türk Derneği Yayınları, ss. 145-148.
- Üstün, Çiğdem (2014), *Lozan'dan Günümüzü Türk-Yunan İlişkileri*, İzmir: Gediz Üniversitesi.
- Weisband, Edward (2000), *İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası*, İstanbul: Cumhuriyet Kitaplığı.
- Weisband, Edward (2002), 2. Dünya Savaşı ve Türkiye, Çev. Örgen Oğurlu- M. A. Kayabağ, Örgün Yayınevi: İstanbul.
- Yalansız, Nedim (2006), *Türkiye'de Koalisyon Hükümetleri (1961-2002)*, İstanbul: Buke Yayınları.
- Yamak, Hüsnü (2017), *Milli Mücadele Kahramanı İsmet İnönü*, İstanbul: Halk Kitabevi.
- Yavuz, Mehmet Niyazi (2008), *Kurucu Atatürk Tutucu İnönü*, Antalya: Lotus Yayınevi.
- Yeşilyurt, Süleyman (2001), *Atatürk İnönü Kavgası*, İstanbul: Yeryüzü Yayınevi.
- Yeşilyurt, Süleyman (2006), *İnönü ve İhtilalcilerin Gizli Görüşmeleri Yarım Asırlık Sır*, Ankara: Kültür Sanat Yayınları.
- Yeşilyurt, Süleyman (2006), *Mareşal ve İnönü'nün Bitmeyen Kavgası*, Ankara: Kültür Sanat Yayınları.
- Yıldıran, Alp Doğan (2017), *Atatürk ile Kazım Karabekir Olayı ve İsmet Paşa: Cumhuriyet'in İlanından Günümüze*, İstanbul: En Kitap.

Yıldırım, Ayça-Erinç Erdal (2014), *İnönü Döneminde Tarih ve Eğitim: Tarih Anlayışında Süreklilik ve Değişimler*, Ankara: ODTÜ Yayıncılık.

Yılmaz, Mustafa (1994), *British Public Opinion and the Lousenne Peace Conference and Turkey*, Ankara: İnönü Vakfı Yayınları.

Yiğit, Ali Ata (1992), *İnönü Dönemi Eğitim ve Kültür Politikaları 1938-1950*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Yiğit, Hilal İşçi (2015), *İnönü Döneminde Atatürk İmajı*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Yusufoğlu, Kahraman (2015), *İnönü ve Yakın Tarih Sırları*, İstanbul: Yılmaz Basım.

4. İSMET İNÖNÜ İLE İLGİLİ YAZILMIŞ BİLDİRİLER

“Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları -I: 90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu Bildirileri”, Haz. Türker, Duygu- Saygın, Murat, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

“Ulusal Kahraman Devlet Adamı İsmet İnönü Sempozyumu Bildirileri”, (2018), Haz. Engin Berber, Konak Belediyesi Yayınları, Türkan Saylan Kültür Merkezi, İzmir.

Aydın, Ayşe (2018), “Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş Döneminde Ordu-Siyaset İlişkisi”, *19. Yüzyıldan Günümüze Türkiye’de İktidara Müdahaleler ve Darbeler Uluslararası Sempozyumu*, Yozgat.

Bilgin, Taner (2015), “Bilinmeyen Yönleri ile Türk Milli Mücadele Tarihinde Birinci İnönü Muharebesi”, *Tarih Boyunca Söğüt ve Kültürü Sempozyumu*, Başkent Klişe Matbaacılık, Ankara, ss. 23-40.

Bozkurt, Birgül-Bozkurt, İbrahim (2010), “İlköğretim Davasında İki Portre: İsmet İnönü ve İsmail Hakkın Tonguç”, *Aramızdan Ayrılışının 50. Yıldönümünde İsmail Hakkı Tonguç ve Okul Öncesinden Yüksek Öğrenime Eğitim Sorunları-Çözüm Önerileri Sempozyumu Bildirileri*, Yeni Kuşak Köy Enstitüleri Derneği Yayınları, İzmir, ss. 339.

Burgaç, Murat (2018), “Milli Şef Dönemi Türkiye’de Ekonomik Sıkıntılar ve Milli Koruma Kanunu Uygulaması”, *4. Uluslararası Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Sempozyumu*.

Güllü, Ramazan Erhan (2012), “Lozan Konferansı’nda Tazminat Meselesi ve Karaağaç’ın Türkiye’ye İadesi”, *Edirne’nin Fethinin 650. Yılı Sempozyumu*, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, ss. 403-422.

- Önal, Tekin- Özdağ, Abdullah (2017), “İnönü Hükümetlerinin Kıbrıs Politikası (1961-1964)”, *I. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu*, Antalya, ss. 641-567.
- Özden, Neşe (2005), “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’deki Sağlık Politikaları ve Koşulları (1939-1945)”, *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi (1-6 Eylül 2002) Bildirileri*, Ankara, ss.1537-1545.
- Özgiray, Ahmet (2001), “İnönü Savaşları ve Arnold Toynbee”, *Tarihte Eskişehir Sempozyumu I*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 283.
- Tınal, Melih (2010), “İsmet İnönü’nün Kastamonu ve Çankırı Ziyareti (1938)”, *Milli Mücadelede İstiklal Yolu ve Çankırı Sempozyumu*, Çankırı Valiliği Yayınları, ss. 601-614.

SONUÇ

İsmet İnönü, otuz beş yıllık askeri yaşamında hem cephe gerisinde hem cephede aktif olarak görev almıştır. Birincilikle bitirdiği Harbiye'nin sonrasında Edirne'den başlayarak dikkat çeken bir asker olan, çalışkanlığı ile komutanlarının dikkatini çeken İnönü, bu süreçte İttihatçılar ile de temasta bulunmuş ve cemiyete dahil olmuştur. 31 Mart Vakası sürecinde Hareket Ordusu'nda görev almış bulunan İnönü'nün fikir ayrılıkları nedeniyle cemiyetle bağlantısı uzun sürmemiştir. Vazifesindeki başarılarını kendisini hep takdir etmiş olan Ahmet İzzet Paşa ile beraber gittiği Yemen'de de devam ettiren İnönü, buradaki görevinden döndükten sonra Balkan Harbi neticesinde Bulgarlar ile yapılan barış müzakereleri komisyonunda Cemal Bey'in heyetinde askeri müşavir olarak bulunmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nda Enver Paşa'nın yaşlılarından bilgi ve güç yönünden üstün gördüğü için Harekat Şubesi Müdürlüğü'ne atadığı İnönü, savaş sürecinde Enver Paşa'yla birlikte Gelibolu ziyaretlerinde de bulunmuş ve onun Mustafa Kemal Paşa ile görüşmelerinde yer almıştır. Enver Paşa'nın yanında yer aldığından ilk olarak kendisine temkinli yaklaşan Mustafa Kemal Paşa'yla tanışıklığı Harp Akademisi'nde başlamış, 1907'de Selanik'te gerçekleşen görüşmenin ardından 31 Mart sürecinde yeniden bir araya gelinmiştir. Emir-komuta açısından ilk olarak 1916'da Kafkas Orduları Grubunda beraber bulunan Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Bey, 1917'de de İkinci Ordu Kumandanlığında birlikte görev yapmışlardır. Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Bey'e yönelik fikirleri bu vazifeler esnasında oluşmuş ve bir komutanın maiyetinden isteyeceği özellikleri barındırdığını fark ettiği gibi yazdığı sicile de kaydetmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sonunda imzalan Mondros Mütarekesi'ni takiben görev aldığı Harbiye Nezareti Müsteşarlığı'nda ilk olarak cephe gerisinden yardımcı olmaya çalıştığı Milli Mücadele hareketine Nisan 1920'de arkasında yeni doğmuş bebeği ile birlikte ailesini de bırakıp bilfiil katılarak destek olmuştur. Edirne Milletvekili olarak girdiği Büyük Millet Meclisi'nce Genelkurmay Başkanı seçilerek aynı zamanda cephenin sorumluluğunu da üstlenmiştir. Birinci İnönü Muharebesi ile Yunan kuvvetlerinin geri çekilmesini sağlayacak kadar etkili bir savunma oluşturarak Türk Milletinin mücadeleye olan inancını arttırmış ve bağımsızlık arzusunu güçlendirmiştir. Yalnız cephede düşmana karşı değil aynı zamanda Milli Mücadele hareketine karşı içeride başlayan isyanlara karşı mücadele etmiş ve tüm bunların karşılığında 1920 yılında İstanbul hükümeti tarafından gıyabında idamına karar verilmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün "*Orduyu İsmet yapacak dedim; yaptı!*" diyerek teşekkür ettiği İsmet İnönü gerçekten de bir taraftan askeri ve ekonomik sıkıntılarla mücadele ederken diğer taraftan

kurtuluş mücadelesini düzenli ordu ile yapmak için mücadele etmiştir. “*Milletin makus talihini yendiği*” İkinci İnönü Zaferinin hemen akabinde gerçekleşen Kütahya-Eskişehir muharebelerinde yaşanan yenilgiye rağmen “*Dar günlerimde hep yetişirsin!*” dediği Mustafa Kemal Atatürk yine kendisine olan inancını kaybetmemiştir. Kurtuluş Savaşı boyunca strateji ve planlama kabiliyetini ortaya koyan İsmet İnönü Milli Mücadelede gösterdiği azim ve çalışkanlığını akabinde diplomaside ve siyasette de göstermiştir.

Genelkurmay Başkanlığı, Başbakanlık, Cumhurbaşkanlığı gibi askeri ve siyasal yönden en üst makamlarda bulunmuş olan İsmet İnönü'nün yaşamının oldukça yorucu olduğu muhakkaktır. Ancak bu denli yoğun bir hayatı olmasına karşın özel yaşantısında da aktif bir İnönü görmek mümkündür. Bu iki ayrı dünyayı dengede tutabilen, “*zamanlama ustası*” olarak değerlendirilebilecek İsmet İnönü'nün hayatını, kaliteli yaşamaya yönelik bir gaye ile sürdürdüğünü düşünmek çok da yanlış değildir. Kültürel manada okumaya aşık olan ve “*ayaklı kütüphane*” olarak tanımlanan, bugün de kütüphanesinde sekiz bini aşkın kitabı muhafaza edilen İnönü'nün yabancı dilde de çok fazla okuma yaptığı bilinmektedir. Yabancı dergileri, özellikle de siyasi konuları üzerinden düzenli takip eden İnönü, yazılanlar üzerinden fikir alışverişinde bulunmaya da özen göstermiştir. İngilizce, Fransızca ve Almanca bilen, Bulgarca öğrenme gayreti içine giren İnönü'nün evinde bir laboratuvar oluşturduğu, fizik ve kimya dersleri aldığı, fen konusunda da aktif bulunduğu bilinmektedir. Darülfünun Fen Fakültesi tarafından kendisine Fahri Müderrislik beratı verilmiş bulunan İnönü'nün satranca olan tutkusu ise en göze çarpan özelliğidir. Gerek ailesiyle gerek çalışma arkadaşlarıyla gerekse diğer ülkelerden devlet adamlarıyla oynadığı satranç gibi briç de İnönü'nün iyi olduğu bir diğer beyin sporudur. Fiziksel olarak da gün aşırı ata binen ve Türkiye’de atlı sporun gelişiminde mühim yeri olan İnönü'nün yüzme, atlama ve kürek çekmede de oldukça iyi olduğu bilinmektedir. Doğaya düşkün olan ve düzenli yürüyüş yapan İsmet İnönü, Ankara’da birçok yeni ağaç türünün yetiştirilmesine de öncülük etmiştir. İnönü'nün hayatında önemli yer tutan başka bir alan da sanattır ve Yemen’deyken tanıştığı Klasik Batı Müziği’nin Türkiye’de gelişmesindeki katkısı çok fazladır. Devlet Operasının hiçbir konserini kaçırmayan, tiyatro oyunlarını düzenli takip eden İnönü, bugüne değin ölüm yıldönümlerinde halen adına düzenlenen konserlerle de anılmaktadır.

Bu kadar yoğunluğuna rağmen ailesine olan düşkünlüğü ile bilinen İsmet İnönü'nün oğullarının ABD’deki öğrencilik hayatları boyunca onlara haftada iki kez düzenli olarak mektup yazması ve karşılığında da aynı şekilde mektup alması göze çarpmaktadır. Yaşamında ihmal diye bir kavram barındırmayan İnönü'nün mesleki manada da başarısını buna bağlamak

doğrudur. Çevresi tarafından çalışkanlığı, azmi, sürekli öğrenme isteği, yüksek öngörüsü ile tanınan, yalnızca askeri bakımdan değil gerek kişilik özellikleri, kendi kendini yetiştirmeye gösterdiği özen ve gerekse ilgi alanlarının çeşitliği yönünden hakkında çok fazla çalışma yapılan ve muhakkak yapılmaya devam edilecek olan İsmet İnönü hakkında şimdiye değin hazırlanan eserlerin büyük bir kısmı bu tezin üçüncü bölümünde yer almaktadır. İkinci Bölümde ise Osmanlı Devleti'nin son günlerinde yetişmiş ve vazife almış, Milli Mücadelede en ön saflarda görev yapmış bir askerin hayatı kronolojik şekilde incelenmiştir. İlk bölüm, Mustafa İsmet'in İsmet İnönü olduğu, onun şekillenmesinde, başarılarında en büyük paya sahip olan ailesinin kaleme alındığı bölümdür. Dedelerinden torunlarına kadar geniş bir çerçevede sunulmaya çalışılan bu bölümde insanın sınırlarının ne kadar geniş olabileceği düşüncesinden hareketle İsmet İnönü'nün uğraşlarına detaylı olarak yer verilmiştir. Tez, askeri, siyasi ve diplomatik yönleri olan tarihi bir şahsın yaşamını ele almış ve kaliteli, başarılı, düzenli, titiz, dolu ve çağdaş bir ömür süren İsmet İnönü'nün hayatının vaktin her şeye yetebileceğini göstermesi açısından örnek olabileceğini ortaya koymaya çalışmıştır.

KAYNAKÇA

- Ağaoğlu, S.** (1964). *Kuvay-ı Milliye Ruhu*. Ağaoğlu Yayınevi.
- Ahmad, F.** (2014). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. Kaynak Yayınları.
- Akandere, O.** (2009). Damat Ferit Paşa'nın IV. Hükümeti Döneminde Kuva-yı Milliye İleri Gelenleri Hakkında Verilen İdam Kararları. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. S. 43. s. 343-406.
- Akis** (2 Temmuz 1964). Melek Yüzlü Kadın. s. 12.
- Akis** (3 Nisan 1961). Eşlerinin Ağzından Günün Adamları. s. 18-22.
- Akşam** (21 Mart 1952). Kayalibay Davasının Yalancı Şahitleri Dün Tevkif Edildi. s. 1-2.
- Akşin, S.** (2017). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. İmge Kitabevi.
- Akşin, S.** (2018). *Kısa Türkiye Tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Altay, F.** (2008). *10 Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922)*. Eylem Yayınları.
- Aralov, S. İ.** (1997). *Bir Sovyet Diplomatın Türkiye Anıları*. C. 2. Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık.
- Arcayürek, C.** (1985). *Demokrasinin İlk Yılları 1947-1951*. Bilgi Yayınları.
- Armaoğlu, F.** (2017). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*. Timaş Yayınları.
- Arslan, A.** (2002). İsmet İnönü'ye İstanbul Darülfünun Fen Fakültesi Tarafından Fahri Müderrislik Ünvanı Verilmesi. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü Dergisi*. S.1. ss. 1-18.
- Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE)**. Birinci Dünya Harbi (BDH, 2677). Gömlek/Belge No 2677.193.8.
- Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE)**. İstiklal Harbi Koleksiyonu (ISH,13). Gömlek/Belge No 883.32.
- Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE)**. İstiklal Harbi Koleksiyonu (ISH,5). Gömlek/Belge No. 207.54.
- Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE)**. İstiklal Harbi Koleksiyonu (ISH, 7). Gömlek/Belge No 318.53.

- Artuç, İ.** (1993). *İsmet Paşa: Bir Dönemin Öyküsü*. Kastaş Yayınları.
- Aşık, S.** (2019). Kayalibay Davası: Siyasi Hesaplaşma mı, Hukuki Dava mı? *Tarih İncelemeleri Dergisi*. C. 34/2. s. 349-367.
- Atatürk, M. K.** (2015). *Nutuk*. Edt. Nejat Bayramoğlu & Kurtuluş Güran. Kaynak Yayınları.
- Atay, F. R.** (2010). *Çankaya*. Pozitif Yayınları.
- Avcıoğlu, D.** (1998). *31 Mart'ta Yabancı Parmağı*. Cumhuriyet Yayınları.
- Aydemir, Ş. S.** (1968). *İkinci Adam*, C. I. Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Ş. S.** (1971). *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*. C. II. Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Ş. S.** (1972). *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*. C. III. Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Ş. S.** (1999). *Tek Adam*. C. I. Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Ş. S.** (2000). *İkinci Adam*. C. 1. Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Ş. S.** (2000). *İkinci Adam*. C. III. Remzi Kitabevi.
- Ayışığı, M.** (2013). *Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Baban, C.** (1970). *Politika Galerisi Büstler ve Portreler*. Remzi Kitabevi.
- Banoğlu, N. A.** (1943). *Türk Kahramanları: İsmet İnönü*. Vakit Matbaası.
- Barlak, Y.** (2013). *Dini ve Siyasi Yönden Osmanlı Devleti İdaresinde Yemen (1872-1909)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Bali, R. N.** (2011), Unutulmuş Bir Tüccar ve Gazete Patronu Habip Edip Törehan, *Toplumsal Tarih*, S. 29, s. 46-53.
- Bayar, C.** (2017). *Ben de Yazdım*. C. II. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Uran, H.** (2003), Hatıralarım, *Mülkiye Dergisi*, C. 27 (240), s.161-168.
- Belen, F.** (1973). *Askeri, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı*. Başbakanlık Basımevi.
- Belenli, T.** (2019). Türkiye-İtalya-Yunanistan Üçgeninde Rodos ve Oniki Ada (1911-1930). *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. S. 64. s. 69-102.
- Berkes, N.** (2017). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Yapı Kredi Yayınları.

- Biçici, M.** (2014). *Hatıratlarla Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına Girişi*. Gaziantep University, Journal of Social Sciences, C. 13(3). s. 693-722.
- Bilgehan, G.** (1994). *Mevhibe*. Bilgi Yayınevi.
- Bilgehan, G.** (1998). *Mevhibe II: Çankaya'nın Hanımefendisi*, Bilgi Yayınevi.
- Bilgehan, G.** (1998). *Mevhibe*. Bilgi Yayınevi.
- Cebesoy, A. F.** (1953). *Milli Mücadele Hatıraları*. Vatan Neşriyatı.
- Cebesoy, A. F.** (2001). *Bilinmeyen Hatıralar: Kuvay-ı Milliye ve Cumhuriyet Devrimleri*. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu. Temel Yayınları.
- Cemal Paşa** (2001). *Hatıralar: İttihat ve Terakki, 1. Dünya Savaşı Anıları*. Haz. Alpay Kabacalı. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cihan, A. R.** (1992). *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973 C. I. (1920-1938)*, TBMM Basımevi.
- Coşkun, A.** (2007). *Kuvay-ı Milliye'nin Kuruluşu*. Cumhuriyet Kitapları.
- Coşkun, A.** (2019). *Asker İnönü*. Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Cumhuriyet** (1 Kasım 2007). Bilge Adam İnönü Veda Etti. s. 10.
- Cumhuriyet** (12 Kasım 1958). İnönü, Hasta Annesinin Yanında. s. 1.
- Cumhuriyet** (13 Şubat 1990). Hitler'in Karargahı'nda İki Türk. s. 6.
- Cumhuriyet** (16 Aralık 1964). Vefat. s. 3.
- Cumhuriyet** (2 Kasım 2007). Vefat. s. 7
- Cumhuriyet** (22 Şubat 1960). İnönü'nün Ağabeyi Vefat Etti. s. 1.
- Cumhuriyet** (26 Ağustos 1937). Merhum Hayri'nin Cenaze Merasimi. s. 1-6.
- Cumhuriyet** (26 Ağustos 1988). Anıtkabir'den Mezar Nakline Tepki. s. 8.
- Cumhuriyet** (26 Aralık 1973). İnönü Anıtkabir'de Çalışacak. s. 1.
- Cumhuriyet** (26 Aralık 1973). İnönü Öldü. s. 1-9.
- Cumhuriyet** (26 Aralık 1973). İsmet İnönü'nün Yaşam Öyküsü. s. 5.
- Cumhuriyet** (26 Aralık 1996). Atatürk'ün Silah Arkadaşı. s. 12.
- Cumhuriyet** (28 Ekim 1959). İnönü'nün Annesi Dün Vefat Etti. s. 1-5.

- Cumhuriyet** (3 Mart 2004). Ömer İnönü Yaşamını Yitirdi. s. 8.
- Cumhuriyet** (3 Şubat 2011). Pembe Köşk Cumhuriyete Benzer. s. 15.
- Cumhuriyet** (7 Kasım 2007). Erdal İnönü ve Müzik. s. 15.
- Cumhuriyet** (8 Mart 1939). İnönü Büyük Tezahürat İçinde Dün Akşam Ankara'ya Gitti. s. 7.
- Çalık, R.** (2004). *Alman Basınında Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa (1919-1923)*. Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü.
- Göçmen, M.** (2007). Okyar, Ali Fethi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 33, s. 342-343.
- Çetin, A.** (2000). İnönü, Mustafa İsmet. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 22. s. 316-319.
- Ayışığı, M.** (2001), Paşa, Ahmet İzzet, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 23, ss. 563-564.
- Çetinkaya, S.** (1995). *Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü. İstanbul.
- Çetinsaya, G.** (2016). II. Abdülhamit'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi. *Osmanlı Araştırmaları*. XLVII. s. 353-409.
- Demirel, A.** (2015). *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*. İletişim Yayınları.
- Demirel, A.** (2017). *İlk Meclisin Vekilleri*. İletişim Yayınları.
- Derviş, S.** (10 Eylül 1936). Başvekil İsmet İnönü ve Çocukları-Ömer İnönü ile Mülakat. *Tan*. s. 7.
- Derviş, S.** (28 Kasım 1938). Çocuklarının Gözüyle Cumhurreisi İsmet İnönü. *Haber*. s. 3
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi**. Babıali Evrak Odası (BOA, BEO). Dosya/Gömlek No 4504/337765.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi**. Dahiliye Nezareti Dahiliye Kalem-i Mahsus Evrakı (BOA, DH.KMS). Dosya/Gömlek No 48/93.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi**. Dahiliye Nezareti Mütenevvia Evrakı (BOA, DH.MTV). Dosya/Gömlek No 51/32.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi**. Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (BOA, DH. ŞFR). Dosya/Gömlek No 630/137.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Hariciye Nezareti Paris Sefareti Belgeleri (BOA, HR.SFR.4). Dosya/Gömlek No 429/14.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Hariciye Nezareti Siyasi Belgeleri (BOA, HR.SYS). Dosya/Gömlek No 2456/41.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Meclis-i Vükela Mazbataları (BOA, MV). Dosya/Gömlek No 127/7.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Meclis-i Vükela Mazbataları (BOA, MV). Dosya/Gömlek No 161/1.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Meclis-i Vükela Mazbataları (BOA, MV). Dosya/Gömlek No 203/17.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Rumeli Müfettişliği Umum Evrak (BOA, TFR.1.UM). Dosya/Gömlek No 29/2803.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı (CA, 30.11.1.0). Dosya/Gömlek No 32/15/2.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü (CA, 30.1.0.0). Dosya/Gömlek No 1/2/9.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü (CA, 30.1.0.0). Dosya/Gömlek No 7/41/4.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü (CA, 30.1.0.0). Dosya/Gömlek No 8/45/34.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Cumhuriyet Halk Partisi (CA, 490.1.0.0). Dosya/Gömlek No 58/227/4.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30.18.1.2). Dosya/Gömlek No 116/34/9.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30.18.1.1). Dosya/Gömlek No 1/18/12.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30.18.1.2). Dosya/Gömlek No 117/57/8.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30.18.1.2). Dosya/Gömlek No 116/29/9.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30.18.1.2). Dosya/Gömlük No 309/102/1.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30.18.1.2). Dosya/Gömlük No 309/102/16.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Kararlar Daire Başkanlığı (CA, 30.18.1.1). Dosya/Gömlük No 1/18/13.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Muamelat Genel Müdürlüğü (CA, 30.10.0.0). Dosya/Gömlük No 197/350/17.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Muamelat Genel Müdürlüğü (CA, 30.10.0.0). Dosya/Gömlük No 269/808/1.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. Muamelat Genel Müdürlüğü (CA, 30.10.0.0). Dosya/Gömlük No 54/355/1.

Doğanay, P. (2016). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunda Görev Alan Alman Subayları.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray.

Dülger, H. (2019). *1912 Seçimlerinden Bab-ı Ali Baskınına Osmanlı Devleti'nde İktidar Mücadelesi (1912-1913).* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.

Dündar, C. & Çaplı, B. (2015). *İsmet Paşa.* Can Yayınları.

Dündar, C. (2015). *Canım Erdalım Sevgili Babacığım, İsmet İnönü-Erdal İnönü Mektuplaşmaları.* Can Yayınları.

Düster Üçüncü Tertip (1931). C. 5. Necmi İstikbal Matbaası.

Erdemir Toktamış, S. (1962). *İhtilalden Sonra İsmet İnönü (27 Mayıs 1960-10 Kasım 1961).* Ekicigil Matbaası.

Erden, A. F. (1952). *İsmet İnönü.* Burhaneddin Erenler Matbaası.

Erden, A. F. (1999). *İsmet İnönü.* Bilgi Yayınevi.

Erim, N. (1953). *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri.* C. 1. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Eroğlu, H. (1990). *Türk İnkılap Tarihi.* Savaş Yayınları.

Feyizoğlu, T. (16 Mayıs 2004). Deniz/Bir İsyancının İzleri. *Cumhuriyet*. s. 9.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (1987). *İsmet İnönü*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (2009). *Birinci Dünya Savaşına Katılan Albay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, C. II. Haz. Hülya Toker & Nurcan Aslan. Genelkurmay Basımevi.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (2009). *Birinci Dünya Savaşına Katılan Albay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, C. I. Haz. Hülya Toker & Nurcan Aslan. Genelkurmay Basımevi

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (2009). *Birinci Dünya Savaşına Katılan Albay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, C. III. Haz. Hülya Toker & Nurcan Aslan. Genelkurmay Basımevi

Genelkurmay Başkanlığı (2009). *Türk İstiklal Harbi*. Cilt IV. (Güney Cephesi, İngiliz ve Fransızların Güneydoğu Anadolu'yu İşgal Etmeleri, Milli Mücadele Hareketleri ve Bu Bölgede Yapılan Revandiz Harekatı). Genelkurmay Basımevi.

Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (2019). *Birinci İnönü Muharebesi'nde Garp Cephesi ve 24'ncü Tümen Cerideleri*. Haz. Arzu Tunç & Nuri Bayrak & F. Gökçen Tokeşer. Genelkurmay Basımevi.

Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (2011). *Birinci İnönü Muharebesi (6-11 Ocak 1921)*. Askeri Tarih Belgeleri Dergisi. 60/127.

Genelkurmay Personel Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (2012). *İşgaller ve Tepkileri (31 Ekim 1919- 22 Şubat 1920)*. Askeri Tarih Belgeleri Dergisi. 61/128.

Goloğlu, M. (2014). *Milli Mücadele Tarihi III: Üçüncü Meşrutiyet-Birinci Büyük Millet Meclisi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Goloğlu, M. (2017). *Milli Mücadele Tarihi II: Sivas Kongresi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Goloğlu, M. (2017). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I: 1924-1930 Devrimler ve Tepkileri*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Gökman, M. (1963). *Atatürk ve Devrimleri Tarihi Bibliyografyası*, Milli Eğitim Basımevi.

Güneş, İ. (...). *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyet'e Geçiş Süreci: I. Ve II. Meşrutiyet*. C. I, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları.

Güneş, İ. (1997). *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Güneş, İ. (2012). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler: Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923)*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Güresin, E. (1998). *31 Mart İsyanı*. Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık.

Güzel, H. T. (2017). Hasta Adam Osmanlı Devleti Karşısında Başarılı Bir İtalyan Diplomasi Örneği: Trablusgarp Savaşı. *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*.

Hatipoğlu, T. (2004). *Yemen'in Osmanlı'dan Ayrılışı (Kopuşu)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Hayta, N. & Belenli T. (2016). Milli Mücadele Döneminde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Tarafından Uygulanan Sosyal Politikalar. *Bellekten*. C. 80. S. 287. s. 279-305.

Heper, M. (2008). *İsmet İnönü*. Çev. Sermet Yalçın. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Hülagü, O. (1997). Anzavur İsyanı. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. C. 14, S. 40, s. 50-67.

İlgaz, H. (1981). *Atatürk'e 100. Yıl Armağanı*. Boğaziçi Yayınları.

İlhan, S. (1990). *Atatürk ve Askerlik-Düşünce ve Uygulamaları*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

İnce Erdoğan, D. & Çetin, E. (2019). II. Dünya Savaşı Yıllarını Müzik Üzerinden Okumak: Savaş Dönemi Müzik Politikaları (1939-1945). *İdil*. S. 64. s. 1895-1905.

İnönü Vakfı (2010). *İsmet İnönü'nün Not Defterleri*. Haz. Lale Edgüer. Ajans-Türk Gazetecilik Matbaacılık.

İnönü Vakfı (2021b). *Erdal İnönü (1926-2007)* [Erişim: 10.11.2021, <https://www.ismetinonu.org.tr/erdal-inonu-1926-2007/>].

İnönü Vakfı (2021c). *Vakfın Tarihçesi* [Erişim: 10.11.2021, <http://www.ismetinonu.org.tr/vakfin-tarihcesi/>].

İnönü Vakfı (2021d). *Vakfımızın Başkanı* [Erişim: 10.11.2021, <http://www.ismetinonu.org.tr/vakfimizin-baskani/>].

İnönü Vakfı (2022a). *Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'ndan İsmet İnönü'yü Anma Konseri* [Erişim: 29.01.2022, <http://www.ismetinonu.org.tr/gundemimizden/>].

İnönü Vakfı (2022b). *Çocukluğu* [Erişim: 20.01.2022, <http://www.ismetinonu.org.tr/cocuklugu/>].

İnönü Vakfı. (2021a). *İzmir İsmet İnönü Anı Evi ve Kitaplığı* [Erişim: 09.11.2021, <http://www.ismetinonu.org.tr/izmir-ismet-inonu-ani-evi-ve-kitapligi/>].

İnönü Vakfı. (2022c). *Mustafa Kemal ve İsmet Paşalar Cephede-1922* [Erişim: 23 Ocak 2022, <https://www.ismetinonu.org.tr/cocuklugu-ve-ozgecmisi-fotograf-galerisi/>).

İnönü Vakfı. (2022d). *Erkan-ı Harbiye Öğrencisi Aksaraylı İsmet-1906* [Erişim: 23 Ocak 2022, <https://www.ismetinonu.org.tr/kurtulus-savasi-oncesi-ve-kurtulus-savasi-fotograf-galerisi/>).

İnönü Vakfı. *Keşan'da İkinci Ordu Kurmay Başkanı-1915* [Erişim: 2 Şubat 2022, <https://www.ismetinonu.org.tr/ismet-inonu-hayati/>].

İnönü, E. (1996). *Anılar ve Düşünceler*. C. 1. İdea Yayınları.

İnönü, E. (2007). *Anılar ve Düşünceler*. C. I. Boyut Kitapları.

İnönü, İ. (1997). *Gençlik Subaylık Yıllarım (1884-1918)*. Haz. Sabahattin Selek. Yeni Gün Haber Ajansı.

İnönü, İ. (1999). *Hatıralar. Birinci Dünya Harbi*. Haz. Nurer Uğurlu. Yeni Gün Haber Ajansı.

İnönü, İ. (2009). *Hatıralar*. Haz. Sabahattin Selek. Bilgi Yayınevi.

İnönü, İ. (2014). *İstiklal Savaşı ve Lozan*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

İnönü, İ. (2018). *Hatıralar*. Haz. Sabahattin Selek. Bilgi Yayınevi.

İnönü, İ. (2020). *Defterler (1919-1973)*. Haz. Ahmet Demirel. Yapı Kredi Yayınları.

İnönü, İ. (24 Ocak 1959). *İstibdattan Demokrasiye-Çocukluk Yıllarım*. *Akis*. s. 16-17.

İnönü, İ. (31 Ocak 1959). *İstibdattan Demokrasiye-Talebelik Yıllarım*. *Akis*. s. 14.

İpekçi, M. V. (2006). *Dr. Nazım Bey'in Siyasi Yaşamı*. Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

İzmirmag (2021). *İsmet İnönü Anı Evi ve Kitaplığı* [Erişim: 9 Kasım 2021, <https://izmirmag.net/mekan/ismet-inonu-ani-evi-ve-kitapligi/>].

Jeaschke, G. (1971). *Kurtuluş Savaşı ile ilgili İngiliz Belgeleri*. Çev. Cemal Köprülü. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Jeaschke, G. (1989). *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi: Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918- 11 Ekim 1922)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kal, N. (25 Aralık 2019). Aranan ve Özlenen Devlet Adamı. *Cumhuriyet*. s. 2.

Kansu, I. (25 Aralık 1993). Ankara Kulisi. *Cumhuriyet*. s. 13.

Kaplan, L. (1998). *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Karabekir, K. (1993). *İstiklal Harbimiz*. C. I. Emre Yayınları.

Karabekir, K. (1993). *İstiklal Harbimiz*. C. II. Emre Yayınları.

Karaman, S. (2000). Konuşma. *İsmet İnönü'ye Saygı*. Türk Devrim Kurumu Yayınları. s. 32-37.

Karasan, M. D. (2020). *Paşam Nereye Kadar Çekileceğiz? Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Harbi Hatıraları*. Haz. Şeref Karabağ. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Köse, T. (2 Kasım 2007). Siyasette 2. İnönü Dönemi. *Cumhuriyet*. I. s. 18.

Kumaş, R. (2000). Konuşma. *İsmet İnönü'ye Saygı*. Türk Devrim Kurumu Yayınları. s. 21-27.

Kut, H. (1972). *Bitmeyen Savaş*. Haz. Taylan Sorgun. Yaylacık Matbaası.

Milliyet (14 Ağustos 1986). Büyük Kaybımız. s. 11.

Milliyet (17 Eylül 1972). Acı Kayıp. s. 2.

Milliyet (22 Şubat 1960). İnönü'nün Ağabeyi Mithat Temelli Dün Vefat Etti. s. 5.

Milliyet (25 Ağustos 1988). Anıtkabir Boşaltıldı. s. 1-13.,

Süslü, A.-Balcıoğlu, M. (1999), Atatürk'ün Silah Arkadaşları, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Mutlu, S. (2006). İsmet İnönü ve İttihat ve Terakki Fırkası. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 30. S. 2. s. 125-147.

Müderrişoğlu, A. (1990). *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Nadi, Y. (1955). *Ali Galip Hadisesi*, Sel Yayınları.

- Nadi, Y.** (1955). *Ankara'nın İlk Günleri*, Sel Yayınları.
- Nadi, Y.** (1955). *Çerkes Ethem Kuvvetlerinin İhaneti*. Sel Yayınları.
- Odabaşı, H.** (2010). *Anılarla Prof. Dr. Erdal İnönü*. İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü Yayınları.
- Okyar O. & Seyitdanlıoğlu, M.** (1997). *Fethi Okyar'ın Anıları, Atatürk-Okyar ve Çok Partili Türkiye*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Oral, A.** (2000). *Asker, Kumandan, Devlet Adamı ve Siyasetçi İsmet İnönü*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü, İstanbul.
- Orbay, R.** (1993). *Cehennem Değirmeni*. C. 1. Emre Yayınları.
- Ortaç, Y. Z.** (1940). *Dünya Gözile İsmet İnönü*. Kenan Basımevi ve Klişe Fabrikası.
- Ortaç, Y. Z.** (1962). *İsmet İnönü: Bir Hayatın Romanı*. Yeni Matbaa.
- Özlu, H.** (2020). İstiklal Savaşı'nda ve Sakarya Meydan Muharebesi'nde Mürettep Kolordunun Askeri Harekatı. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. S. 32. s. 71-93.
- Resmi Gazete** (10 Kasım 1981). Devlet Mezarlığı Hakkında Kanun. S. 2549.
- Sabis, A. İ.** (1990). *Harp Hatıralarım: Birinci Cihan Harbi*. C. I. Nehir Yayınları.
- Sabis, A. İ.** (1990). *Harp Hatıralarım: Birinci Cihan Harbi*. C. II. Nehir Yayınları.
- Sak R., Şahin Sak, İ. T., Öneren Şendil, Ç. & Nas, E.** (2021). Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*. 4 (1), 227-250.
- Sanders, L. v.** (1999). *Türkiye'de Beş Yıl*. C. I, II ve III. Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık.
- Sarıkoymcu, A. & Akbaş, R.** (2011). *Milli Mücadelede Bozüyük ve Atatürk'ün Bozüyük'ü Ziyaretleri*. Bozüyük Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları.
- Seyhan, H. H.** (2004). *Sakarya Savaşı'nın ve Zaferi'nin Yankıları*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Sofuoğlu, A. & Yıldırım, S.** (1994). 1921 Londra Konferansı'nda Türk Diplomasisi: Sadrazam A. Tefik Paşa'nın Sözü Türkiye Büyük Millet Meclisi Temsilcilerine Bırakması Meselesi. *Belleten*. C. 79. S. 284. s. 351-382.
- Son Posta** (7 Mart 1933). İttihat ve Terakki. s. 9.

- Soysal, İ.** (1983). *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*. (1920-1945). C. 1. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sürmeli, S.** (1998). *Milli Mücadele'de Tekalif-i Milliye Emirleri*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Şimşek, H.** (2000). Konuşma. *İsmet İnönü'ye Saygı*. Türk Devrim Kurumu Yayınları. s. 8-14.
- Şimşir, B. N.** (1989). *İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e (1921-1922)*. Bilgi Yayınevi.
- Şimşir, B. N.** (2012). *Malta Sürgünleri*. Bilgi Yayınevi.
- Tavukçu, İ.** (2019), *Milli Mücadele'de İnönü Muharebeleri*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü** (2010). *TBMM Albümü*. C. 1 (1920-1950). Ankara.
- Toker, Ö.** (2018). İnönü Ailesinin Kaleminden. *KNK*. Sonbahar/37. s. 42-43.
- Toptaş, C.** (2018). *Kuva-yı Seyyare*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik.
- Tunaya, T. Z.** (1998). *Hürriyet'in İlanı: İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar*. Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık.
- Tunaya, T. Z.** (2016a). *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938): Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet Dönemi*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tunaya, T. Z.** (2016b), *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938): Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Turan, Ş.** (1991). *Türk Devrim Tarihi I: İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe*. Bilgi Yayınevi.
- Turan, Ş.** (1998). *Türk Devrim Tarihi II: Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne*. Bilgi Yayınevi.
- Turan, Ş.** (2003). *İsmet İnönü, Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*. Bilgi Yayınevi,
- Türker, S.** (1997). *Birinci-İkinci İnönü Muharebeleri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)** (1 Mart 1921). Devre 1, 1. İçtima, Cilt 9.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (12 Temmuz 1920). Devre 1, 32. İçtima, Cilt 2.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (13 Temmuz 1920). Devre 1, 33. İçtima, Cilt 2.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (20 Ocak 1921). Devre 1, 135. İçtima, Cilt 7.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (23 Nisan 1920). Devre 1, 1. İçtima, Cilt 1.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (24 Nisan 1920). Devre 1, 2. İçtima, Cilt 1.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC) (3 Mayıs 1920). Devre 1, 10. İçtima, Cilt 1.

Türkmen, Z. (2001). *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Uçarol, R. (1955). *Siyasi Tarih (1789-1994)*. Filiz Kitabevi.

Uğur, N. (2017). *İsmet İnönü*. Kırmızı Kedi Yayınevi.

Ulus (14 Nisan 1946). Milli Şefimiz Dünkü Konserde. s. 1.

Unat, F. R. (1985). *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi: II. Abdülhamit'in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Uran, H. (2017). *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ünal, S. (2013). *Yol Arkadaşlığından Yol Ayrımına Amasya Askeri Örgütü*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.

Ünalp, F. R. (2018). Birinci Dünya Harbi Sonunda Maraş'ın İtilaf Devletlerince İşgali ve Maraş Savunması. *Akademik Bakış Dergisi*. C. 11. S. 22.

Velidedeoğlu, H. V. (1990). *İlk Meclis ve Milli Mücadele'de Anadolu*. Çağdaş Yayınları.

Yavuz, C. (2010). *Atatürk ve Almanya*. Berikan Yayınevi.

Yavuz, Ü. (1990). *Atatürk: İmparatorluktan Milli Devlete*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Yelsalı Parmaksız, P. M. (2017). *Türkiye'nin Modernleşmesinde Kadınlar: 1839'dan Günümüze*. İmge Kitabevi.

Yeniçağ (2007). *Erdal İnönü Vefat Etti* [Erişim: 10.11.2021, <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/-3063h.htm>].

Yenigün (2019). İsmet İnönü'nün Torunu Dedesini Anlattı [Erişim: 20 Ocak 2022, <https://www.gazeteyenigun.com.tr/ismet-inonunun-torunu-dedesini-anlatti>].

Yenigün (7 Mayıs 1941). Bayan Mevhibe İnönü'nün Türk Kadınına Beyannamesi. s. 1.

Yıldız, S. (2017). 31 Mart İsyanı'ndan Bir Olay İncelemesi: Asâr-ı Tevfik Zırhlısı Komutanı Ali Kabulî Bey'in Öldürülmesi. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. Aralık/1. s. 71-84.

Yurdakul Y. (2009). *Atatürk'ten Hiç Yayınlanmamış Anılar*. Truva Yayınları.

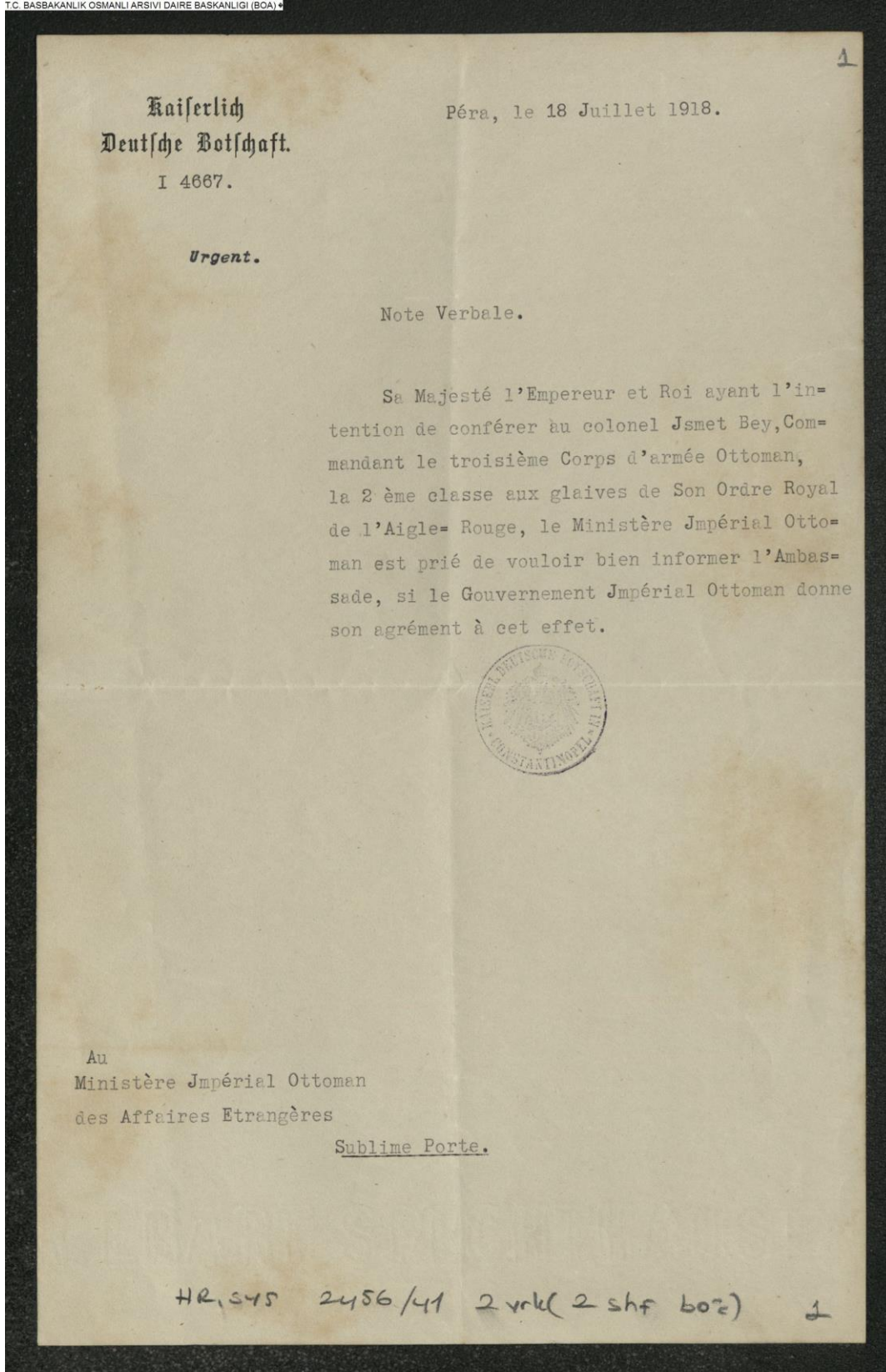
Zeyrek, S. (2012). I. Balkan Savaşı Öncesinde Osmanlı Askerlerinin Talim-Terbiyesi ve Sonuçları Üzerine Bir Deneme. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*. I/1. s. 375-311.

Zürcher, E. J. (1987). *Milli Mücadele'de İttihatçılık*. Çev. Nüzhet Salihoğlu. Bağlam Yayınları.

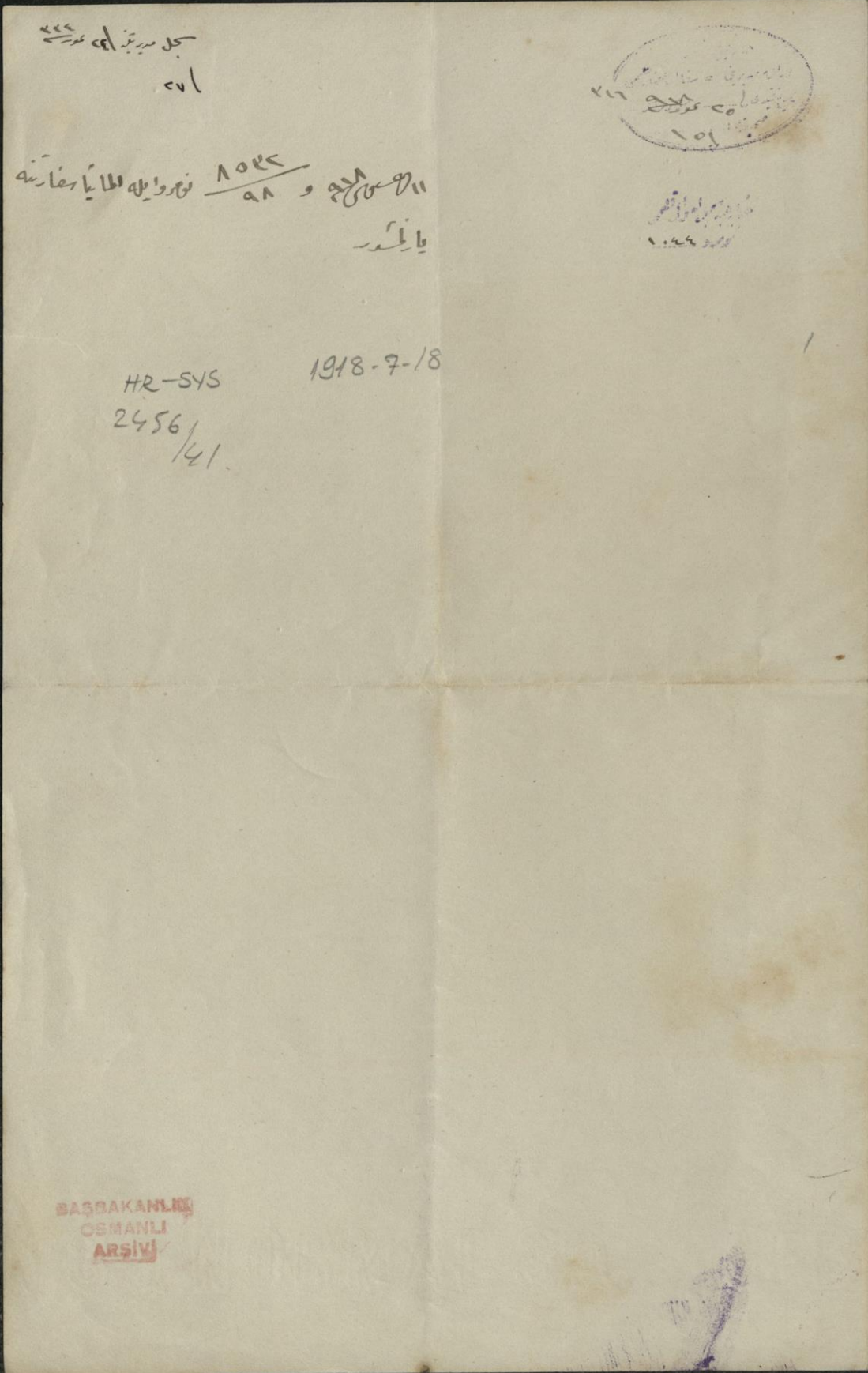
Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. Çev. Yasemin Saner Gönen. İletişim Yayınları.

EK 2: İsmet Bey'in 3. Kolordu Komutanı olarak gösterdiği başarılarından dolayı kendisine Almanlar tarafından verilen Kızıl Kartal Kraliyet Nişanı (BOA, HR.SYS/2456.41).

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

HR.SYS.02456.00041.001

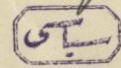

٤٢

٤

SUBLIME PORTE

MINISTÈRE DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES

Timbre d'enregistrement

Le Directeur Général des Affaires Politiques	Le Directeur	Le Chef de Bureau	Le Rédacteur
<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>		

١٤٢
 دائرة تسجيل
 اورمان مديرية
 ١٥٩
 5381/8616

S. E. *Wobe Herbale*

L'Ambassade d'Allemagne

٧٨٨/١٧٦٥

N° G¹ *8532*

N° S¹ *98*

Le *11 Août* 191*8*

Objet:

En réponse à la
 note Herbale que l'Ambassade
 de S. M. l'Empereur d'Alle-
 magne a bien voulu
 lui adresser le 18 Juillet
 d. n.º I 4667, le Ministre
 des Aff. Étr. a l'honneur
 de l'informer que le
 G^l G^l donne volontiers
 son agrément à la
 collation au Colonel
 Ernest Rey, Commandant
 du 3e Corps d'Armée
 de la 2e Classe avec
 glaives de l'Ordre de
 l'Aigle Noir.

HR. 545 2456/41 2-ark (3 shf 602)

2

محمد رضا خان

میرزا علی محمد خان
مخبره خان

فارجه نظارت صلیه سنه

۲۰۰

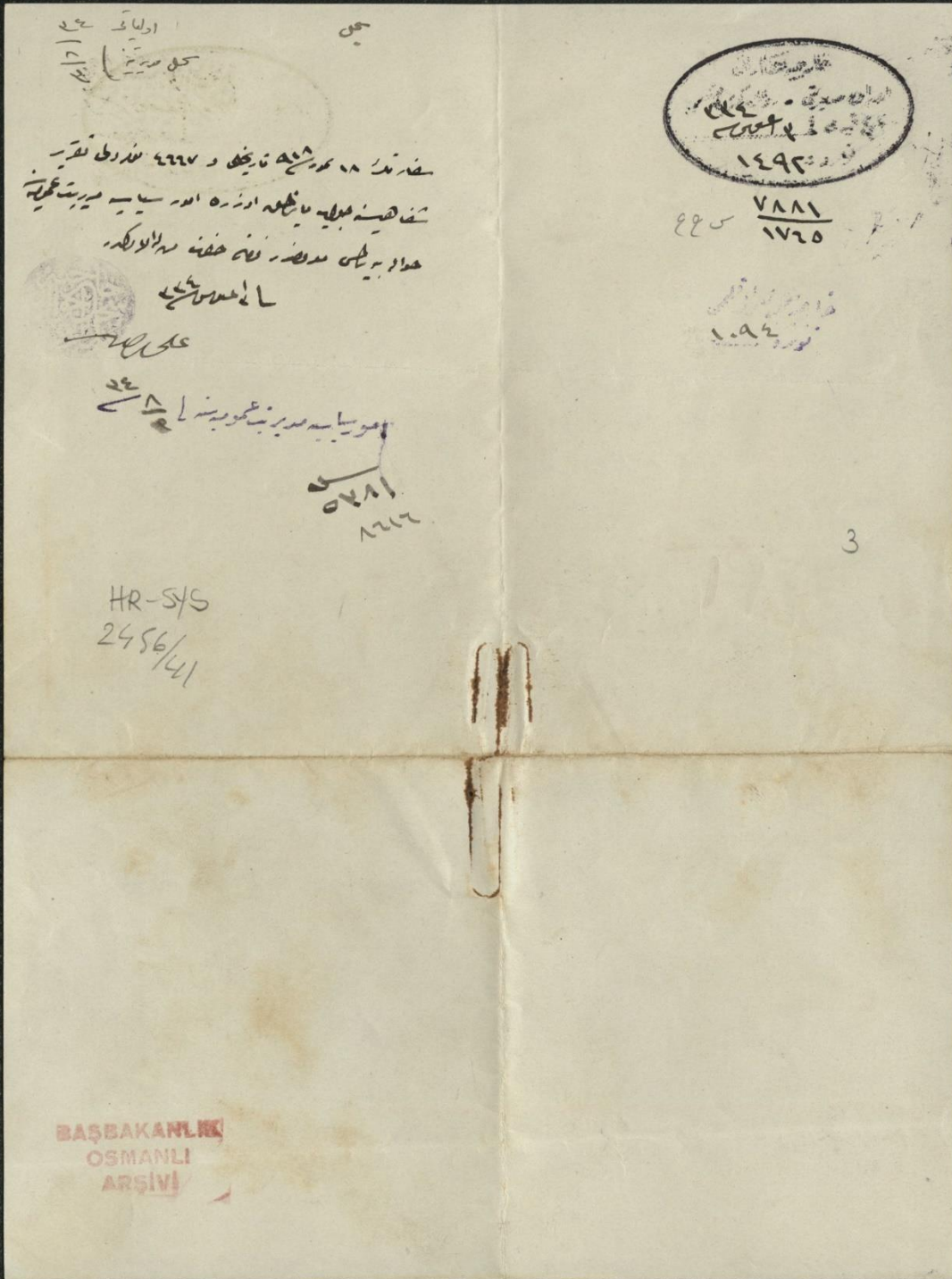
دولت انتم حضرتی

۵۰ / تموز / ۱۲۴۴ تاریخ و ۱۷۶۵ - ۷۸۸۱ نورولو تذکره دولتی جواید
اصحی قول اردوی لیبیونه قومانده بی میر آدی عیبت بطن البیجی ربه دبه فطیجی قرزی قرناک ناسانک اعصه نه موافقت
ابدلیبی و کیفیت الماده فرضی عسکر بلذره مقدا جواباً بایزشه اولیعی معروضه و بلا بدله برو فرمانه عیبت ولی الامر لدره

محمد نظری فانه

HR. 545 2456/41

3

HR.SYS.02456.00041.003

49

2
۱۲۱۸

ARŞIVI

5

(الفیه نکره)

تقدیر) تقدیر نواره

انامه ایله رفته راجعه بطور و انجمنه درینجه

براسطهات تقدیر } جهت تقدیر
باستنادات تقدیر

بدون صاعدن اعتباراً زین جهت کامیه ایستد

قرآن اردوگری ناموس و استقلالات قوتی تقدیر

قرآن اردوگری علیه زمینه ایجابجهت توضیحات

جایزه استار تقدیر بجهت هائی دستور

رنگه جا تقدیر

کارته ابو جاب بجهت تقدیر

درباره کتب عمومی آمار ملدن مهم اهل

تقدیر اردوگری طریق و تقدیر و تقدیر

تقدیر تقدیر

جدالیند بدایتنه به طرف تقدیر

استعدادی ایفاد ادره تقدیر بون قوتی تقدیر

1

-5-

49
38

ایندار ایله قداقا - ماز ایله قداقا
سور کوندا - ان الله انما یقدر
بوتوق قضاة نزه - ضابطه و نوله اهدرین
وقارانه بیدرت بیکب به نظره کحات
اولون دناغ بیه بواجه نه دن کدر
دان ندره بیدرکون قضاة اذونه فی سوا الله
ایا - قوت ایله ادرند ایله نکت الیه
تفرغ ایله م و ساید بیدرکون دم کاک

تفرغ ایله م
شروع راهله ایله نیان بوتوق ایله م
قصدن بوتوق شوبه رقیب اهالی
اردولیزه ماره و سنا با - ویه ورم ایله م

~~موردی بیدرکون~~
~~موردی بیدرکون~~
قضاة نزه
قضاة نزه
قضاة نزه

تورک بیدرکون
ایله م

۲۲۶
ایله م

ایله م
ایله م
ایله م

آفقه
۲۲۸ - ۸ - ۶

تورکيا بويوک ملت مجلسی
اجرا وکیلاری هیئت ریاستی
قلم مخصوص مدیریتی
عدد

49
38m
۲
۱۱۸

رکونه جابده اجراء مذکور بجه سنده محاسبه بانگوشه - قدانه اولورون ناموس واسفنده ولفی
قوتیا مقصده جابده اولورده عکوی و تقییه ایضاً ایلمونه موقیقاته سببیه اشکالاً سببیه جانی
دستور دشمه ایلمه جابده سنده ایلمه و بجه لقب عمومی آمان بقصده ملام اولورده اولورون
حادثه بوجاه بویوک ملت مجلسی سنده ایلمه و بجه لقب عمومی آمان بقصده ملام اولورده اولورون
تقییه جابده جابده سنده ایلمه و بجه لقب عمومی آمان بقصده ملام اولورده اولورون
ضیاء معین بیایینه بد قلم تقییه اشکالاً ایلمه مادی ، معنی برجه قوتیه ابدان ایلمه ضاکه -
نکته ایلمه مقصد اولورده سنده ایلمه و تقییه اشکالاً ایلمه مادی ، معنی برجه قوتیه ابدان ایلمه ضاکه -
بوتونه قوتیا سندی ، ضابطه و تقییه اولورون و قوتیا سندی رقب بر تقییه اشکالاً ایلمه مادی ، معنی برجه قوتیه ابدان ایلمه ضاکه -
بش مواجعه سنده ایلمه و تقییه اشکالاً ایلمه مادی ، معنی برجه قوتیه ابدان ایلمه ضاکه -
ایلمه مقصد ایلمه تقییه اشکالاً ایلمه مادی ، معنی برجه قوتیه ابدان ایلمه ضاکه -
بجه ناموسیه رفقا - فقیرت اولورده ماده و معنی یا - دیمه دوام ایلمه سنده ایلمه مقصد ایلمه تقییه اشکالاً ایلمه مادی ، معنی برجه قوتیه ابدان ایلمه ضاکه -
نقد و - تقییه اشکالاً ایلمه مادی ، معنی برجه قوتیه ابدان ایلمه ضاکه -

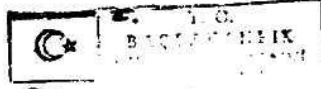
تورک بویوک ملت مجلسی
اجرا وکیلاری هیئت ریاستی
قلم مخصوص مدیریتی
عدد

Handwritten notes and signatures in various colors (purple, blue, black) covering the lower half of the page. Includes phrases like 'تقسیم اولورده' and 'تقسیم اولورده'.

جواباً یا بلایق ادراته جواب اولیغی محررانک تاریخ ونومرو سئنگ درج، رجا اولورده

Handwritten signature or name at the bottom left.

۱۹۰۳ / فرزان

شماره دفتر بزرگ عدلیه ریاست

مذکورہ بالا تصدیق سے مندرجہ ذیل شخص اور اس کے اولاد کو
اقدم کی تصدیق و اعطای ریاستہائے عظمیٰ میں توجیح جو بولجی و صوفیہ اولاد کو اقدم
بسم و کس
حالت

قائم نامہ / امضا ایندیشہ
تصدیقہ / امضا

وزارتہ بیرونیہ امور و تہذیب و تاریخ و تواریخ و تہذیب و تاریخ

030	11	1		32	15	2
-----	----	---	--	----	----	---

آقره

۱۹۴۷-۶-۲۰

ARMY OF THE REPUBLIC OF TURKEY
KARAGUCHUKI ARMY

وزارت
۱۶۶
سازمان عالی دفاع
ایکان
وزارت
۱۱۳۲

باش وکالت جلیله

شیر قازی صلفی کمال پاشا حشورتلرئیک (۸-۲۱۷) قوج بولان استقامتی افرینه مدت چینه
قانونیه بی انکال بلدیکی اکلایستیمنا اجرائی تقاضی تمسب دولترنه اکتزان بلدیکی تقدیره
للا تقدیم قلنان قرارنامه نک تمذیق عالی به عرض و اکترا تندن مکررا بر صورت مدقه نک ارساله
سلطه ساجلری عرض وریا اولونور ائندیم.

مدافعه ملیه کیلی
[Handwritten signature]
تعمیرانه

درسته رطارتلرئیک عمل

[Handwritten notes and signatures]

وزارت جنگ جوازلده شهابیه کورخ و قوم ووزارتک درسی موجود

030	11	1	32	15	2
-----	----	---	----	----	---

قرارتنه

شیر غای مسلطی کمال پاشا حمرتلرنک (۸-۳۱۷) وچ بولان استعاضی اوزرنه مدت جینه قانونیه یی اکمال ایلدیکی اکلانسه بنا اجرای تعلقی تنسب قلنشدیر.
اشبه قرارتنه نک اجرای امکانه مدافه ملیه وکیللی ماسودر.

تویکه رئیس جمهور

خا زک

باش وکیل

ع

مدافه ملیه وکیل

ع

دوسیه رقم ۱۹۲۷-۶-۳۰

وریلجک جوابده شبهه سیه تاریخ و نومرولرنک درسی موجود.

030	11	1		32	15	2
-----	----	---	--	----	----	---

EK 5: Batı Cephesi Kumandanlığı'nın İsmet ve Refet Beylerin komutasına verilmesi (CA, 30.18.1.1/1.18.13).

۴۶

ماده - ۱ - غیب جیهی منقوی روجو زبانی کو تقریباً اولوتند -

ماده - ۲ - مہاجری : ازمیت ، ارضانی ، ایشید و کونالہ سبھی قریب اجوائند -

مہاجری قونالہ منقہ بقدرہ اردو قونالہ منقہ حدوتیہ ایٹاہ جریہ عظمی شہت یک در شہدہ ایشید -

ب - جزیہ جیهی : اقون قونالہ ، ایسارہ ، برودور ، کوزلی ، آیشید ، منشا ، انقلہ سبھی قریب اولوتی در سلفہ ، کیکہ سبھی قریب اولوتی قریب اجوائند -

جزیہ جیهی قونالہ منقہ بقدرہ اردو قونالہ منقہ حدوتیہ راجہ ویکی اؤفت یک در سلفہ ایشید -

ماده - ۳ - سکہ راجہ جیهی قونالہ منقہ بقدرہ اردو قونالہ منقہ حدوتیہ راجہ ویکی اؤفت یک در سلفہ ایشید -

نقیبہ دتیت اولوتہ جقد - ہر ایک جیہ قونالہ منقہ قونالہ جریہ عظمیہ راجہ ویکی اؤفت یک در سلفہ ایشید -

ماده - ۴ - آجی قونالہ اردو قونالہ منقہ (سبھی قونالہ جیہی قونالہ منقہ) کما طابہ ایٹاہ جریہ عظمیہ راجہ ویکی اؤفت یک در سلفہ ایشید -

ماده - ۵ - عصت بقکہ سکہ جیہ سہہ برلین مدجہ ایٹاہ جریہ عظمیہ راجہ ویکی اؤفت یک در سلفہ ایشید باقا عرقندہ اولوت یکک جزیہ جیہ سہہ برلین مدجہ راجہ ویکی اؤفت یک در سلفہ ایشید راجہ ویکی اؤفت یک در سلفہ ایشید -

ماده - ۶ - ہر قونالہ کتبت اولوتہ ۴۶/۸/۹ تاریخ ۲۶ مارچ ۱۹۱۶ لہو اولوتی اولوتی

عصت اولوتہ یک اؤفتیرہ باعظم کتبتہ ، غیب ، ایشید ، الجزیرہ جیہی قونالہ منقہ ، و سہہ آجی

۴۹

قونالہ اردو قونالہ منقہ ، آجی قونالہ اردو قونالہ منقہ ، شطرنجی برلوی ہر ایک قونالہ منقہ تبلیغ قانتہ -

۹ لہو ای ۴۶

I

فاجہ جیہی ویکی ، راجہ ویکی ، عدلیہ ویکی ، مدافعہ ویکی ، امر سبھی ویکی ، برلوی منقہ جیہی

II

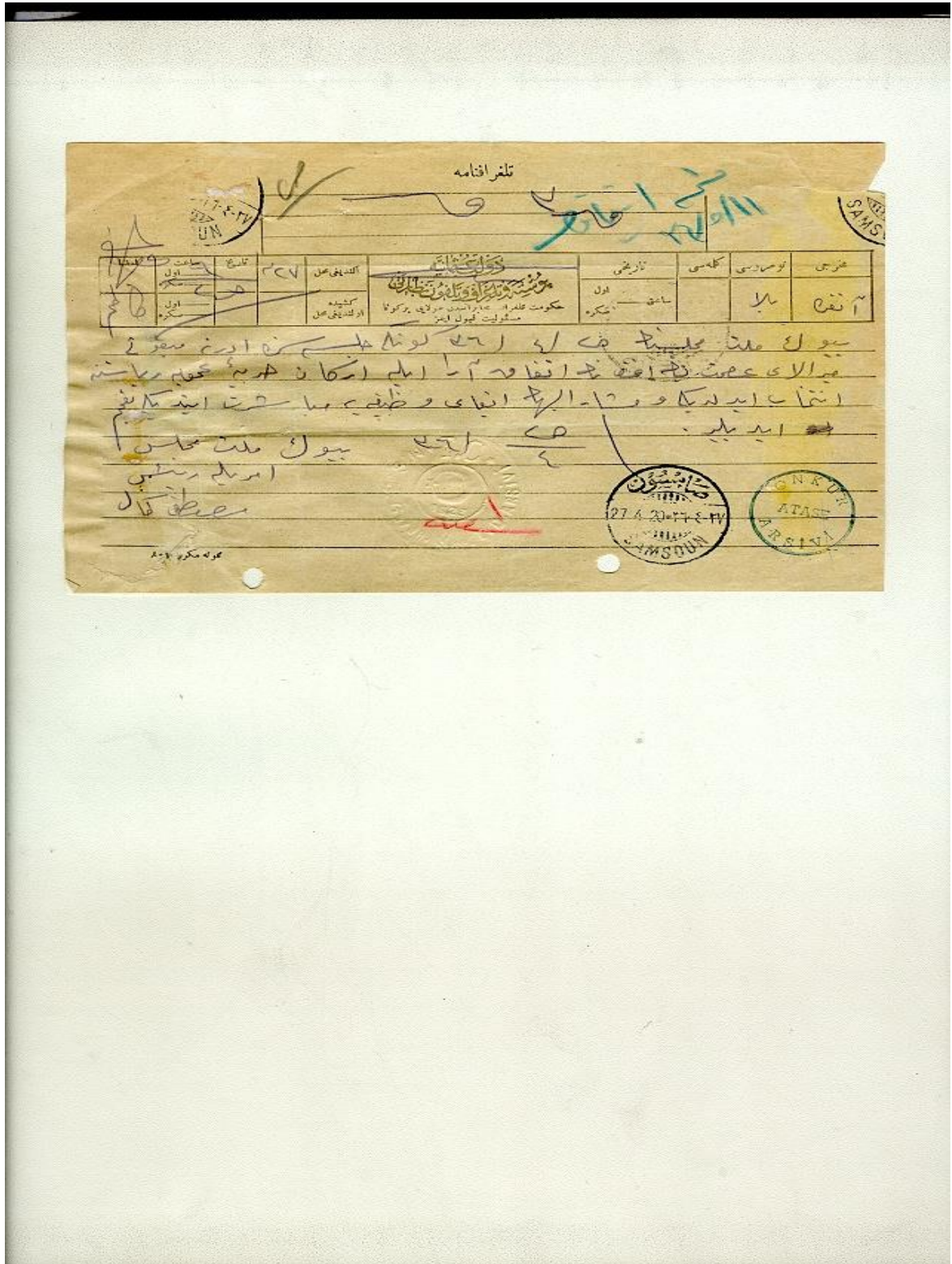
ایٹاہ جریہ عظمیہ راجہ ویکی ، جیہ ویکی ، اقتصاد و حالہ ویکی ، اقتصاد ویکی ، معارف ویکی ، مالہ ویکی

I و II

اؤفت رعیت یک اؤفتیرہ طقتہ - سہہ اؤفتیرہ - جرتہ برلوی سبھی و جرتہ اعضا اؤفتیرہ و جرتہ

۵

EK 8: İsmet Bey'in Edirne Mebusu Seçilmesi (ATASE, ISH7/318.53).

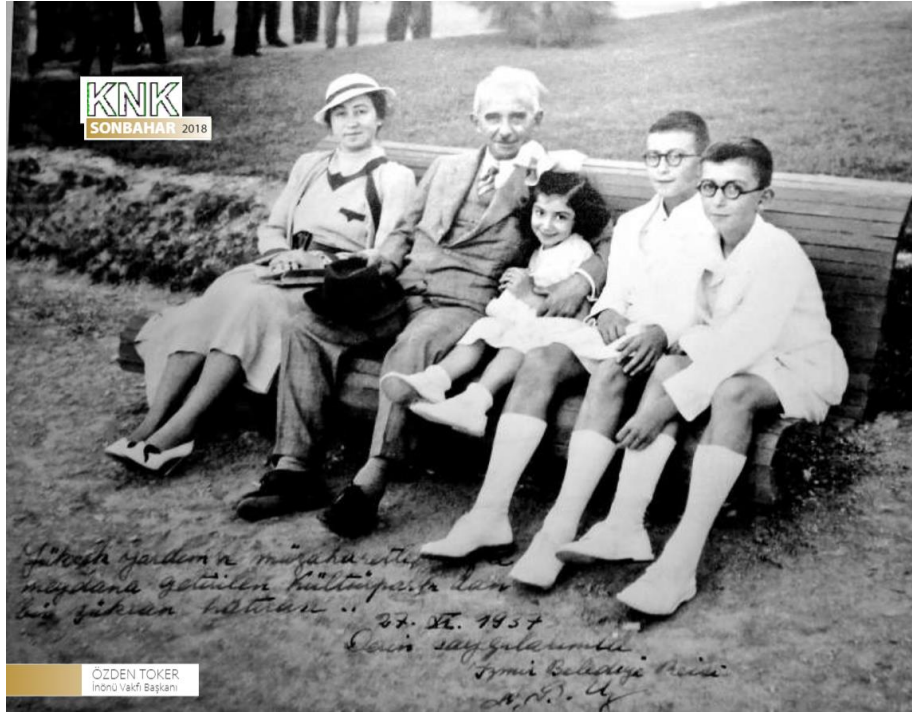
EK 9: İsmet İnönü, babası ve kardeşleriyle beraber (İnönü Vakfı. <http://www.ismetinonu.org.tr/cocuklugu/>
Erişim: 5 Kasım 2021).

EK 10: İsmet İnönü, annesi, eşi ve çocuklarıyla beraber (Mavisel Yener, “Sevgili Oğlum, Canım Oğlum”, Cumhuriyet Kitap, Sayı: 864, s. 18).

EK 11: İnönü Ailesi (KNK, Sonbahar 2018, s. 42).

EK 12: İsmet İnönü, Mevhibe İnönü, Ömer İnönü, Erdal İnönü, Özden Hanım (Türey Köse, “Siyasette 2. İnönü Dönemi”, I, Cumhuriyet, 2 Kasım 2007: 18).

EK 13: Halıcıoğlu Topçu Harbiye öğrencisi Mustafa İsmet-1901 (İnönü Vakfı, 2022c).

EK 14: İkinci Ordu Kurmay Başkanı İsmet Bey-1915 (İnönü Vakfı, 2022c).

EK 15: Mustafa Kemal ve İsmet Paşalar cephede-1922 (İnönü Vakfı, 2022c).

EK 16: Erkan-ı Harbiye Öğrencisi Aksaraylı İsmet-1906 (İnönü Vakfı, 2022d).

